

ETO: 39+809. 451.1+894.511+930.85

YU ISSN 0350-2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

**66-
-67**

18.ÉVF.

1986. MÁRCIUS-JÚNIUS

HUNG. KÖZL.	18.ÉVF.	1-2. (66-67.) SZ.	1-156.L	NOVI SAD ÚJVIDÉK	1986. MÁRCIUS- JÚNIUS
----------------	---------	----------------------	---------	---------------------	-----------------------------

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai
Kutatók Intézete Tímasz folyóirata

18 ÉVF.

1986. MÁRCIUS-JÚNIUS

1-2.

HUNG. KÖZL.	18.ÉVF.	1-2. (66-67.) SZ.	1-156.L	NOVI SAD ÚJVIDÉK	1986. MÁRCIUS- JÚNIUS
----------------	---------	----------------------	---------	---------------------	-----------------------------

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK /
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA / PAPERS
OF HUNGARIAN STUDIES / HUNGAROLOGISCHE MITTEILUNGEN

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai
Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

Kiadja A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete a Tartományi
Tuodmányügyi Önigazgatási Érdekközösség támogatásával

Főszerkesztő: Molnár Csikós László

Felelős szerkesztő: Utasi Csaba

Kiadótanács: Štefan Barbarič (Ljubljana), Bori Imre (Újvidék), Lazar Čurčić (Újvidék) Mirjana
Fulanović-Šošić (Szarajevó), Paszkal Gilevszki (Szkopje), Božidar Kovaček (Újvidék), Ivan
Meden (Zágráb), Molnár Csikós László (Újvidék), Ivanka Udovički (Belgrád), Utasi Csaba
(Újvidék), Szeli István (Újvidék)

Szerkesztőség: Hungarológiai Közlemények,

21000 Novi Sad, Stevan Musić u. sz. n.

Megjelenik évente négyszer.

Készült az újvidéki Sitoštapában, 1987-ben.

TARTALOM

NYELVMŰVELŐ NAPOK

Ágoston Mihály: A helyesírás nyelvi és társadalmi szerepe.....	10
Tomán Mária: A magyar helyesírás helyzete az oktatásban	11
Papp György: A magyar helyesírás helye a többnyelvű Vajdaságban	15
Szloboda János: A szerbhorvát helyesírás hatása a magyar nyelvű községi hivatalos lapok helyesírási gyakorlatára....	23
Molnár Csikós László: A helyesírás helyzete a tájékoztatásban ..	35
Kovács T. Ilona: A jugoszláviai magyar sajtó helyesírása	43
Fábián Pál: Helyesírási szabályzatunk korszerűsítése	51
Láncz Irén: Szarvas Gábor helyesírási nézetei	61

TANULMÁNYOK

Csorba Béla: Temerin lakóinak származási helye a Kalocsai Érseki Levéltár bémálási anyakönyvei alapján	67
Rajslí Ilona: Az Apor-kódex igeidőnek alaktana ..	91
Hajnal Jenő: Az etelközi magyarság gazdasági élete és régi török jövevényszavink	107
Virág Gábor: A kishegyesi családnevek jelentéstani rendszer ..	145

SADRŽAJ

LINGVISTIČKI DANI

Ágoston Mihály: Jezička i društvena uloga pravopisa	1
Tomán Mária: Stanje madjarskog pravopisa u obrazovanju	11
Papp György: Mesto pravopisa madjarskog jezika u višejezičnoj Vojvodini	15
Szloboda János: Uticaj srpskihrvatskog pravopisa na pravopisnu praksu opštinskih službenih listova na madjarskom jeziku	23
Molnár Csikós László: Stanje pravopisa u informisanju	35
Kovács T. Ilona: Pravopis štampe na madjarskom jeziku u Jugoslaviji	43
Fábián Pál: Osavremenjivanje pravopisa madjarskog jezika	51
Láncz Irén: Pravopisne misli Gabor Sarvaš	61

STUDIJE

Csorba Béla: Poreklo stanovnika Temerina prema konfirmacionim matičnim knjigama u arhivi Kaločanske nadbiskupije	67
Rajslj Ilona: Morfologija glagolskih vremena u kodeksu Apor	91
Hajnal Jenő: Privrendi život Madjara u Etelkezu i stare turske pozajmice u madjarskom jeziku	107
Virág Gábor: Semantički sistem prezimena u Malom Idjošu	145

INHALT

LINGUISTISCHE TAGE

Ágoston Mihály: Die sprachliche und gesellschaftliche Rolle der Rechtschreibung	1
Tomán Mária: Der Stand der ungarischen Rechtschreibung im Unterricht	11
Papp György: Die Position der ungarischen Rechtschreibung in der mehrsprachigen Vojvodina	15
Szloboda János: Einfluss der serbokroatischen Orthographie auf die orthographische Praxis in den ungarischen Gemeindeamtsblättern	23
Molnár Csikós László: Die Rolle der Rechtschreibung in den Medien	35
Kovács T. Ilona: Die Rechtschreibung der Presse Jugoslawiens in ungarischer Sprache	43
Fábián Pál: Die Modernisierung unserer Rechtschreibungsregeln	51
Láncz Irén: Die orthographischen Anschauungen von Szarvas Gabor	61

STUDIEN

Csorba Béla: Die Herkunft der Temernerer auf Grund der Konfirmations-Matrikeln des Kaloc- saer erzbischöflichen Archivs	67
Rajslí Ilona: Die Morphologie der Verbaltempora im Apor-Kodex	91
Hajnal Jenő: Das Wirtschaftsleben der Ungarn in Etelköz und die alten türkischen Lehnwörter	107
Virág Gábor: Das semantische System der Familiennamen von Kishegyes (Mali Idjoš)	145

SZARVAS GÁBOR NYELVMŰVELŐ NAPOK

**A magyar helyesírás szabályozásának általános
és sajátos kérdései
(Újvidék, 1986. január 24.)**

ETO: 801.1:800

CONFERENCE PAPER

A HELYESÍRÁS NYELVI ÉS TÁRSADALMI SZEREPE

ÁGOSTON MIHÁLY

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete,
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1986. január 24.

A helyesírás az írásszabályok rendszere. Írásszabályokra minden írott nyelvnek szüksége van; írott nyelv ezek nélkül nem létezhet.

A magyar írásmódról szólva, írott anyanyelvünk legsajátabb ügyével foglalkozunk. (Hogy figyelmünk mostanában többszörösen is erre irányul, joggal tekintjük ezt az alkalmat anyanyelvünk ünnepének.) Úgy érzem, illő és célszerű szólnunk többek között a helyesírásnak az anyanyelvben és a társadalomban betöltött szerepéről. Ez a tétel látszólag közismert, de ha a magyar ortográfia magunk között elégtelen tekintélyének és gyakorlati megvalósulásának szemszögéből nézzük, fokozottan szükségesnek bizonyul a tétel néhány vonatkozásának megvilágítása. Elsősorban a helyesírás mibenlétére kellene kitérnünk, továbbá sajátos helyzetére a többnyelvű társadalomban.

A beszélt és az írott nyelv a magyar nyelvű kommunikációnak lényegében azonos jelrendszere: azonos a grammatikája, szókészlete, jelentéstana, s lényegében azonos közösség használja mindkettőt.

A nyelvnek mint nyelvrendszernek a kommunikációs megvalósulása a két nyelvi formában mégis egymástól eltérő, jobbra ellentétes alaptényezők révén történik. Elsősorban ezért van az, hogy merőben más tudati hozzáállás alakult ki a nyelvtudományban az egyik és a másik forma iránt.

A beszéd és írás elemi különbségét éppen a kettő egységéből kiindulva, tehát a belső párhuzam megvonásával rajzolhajtuk meg kézzelfoghatóbban.

Már elsajátításuk nem egy időben történik, nem is hasonló módon: a beszédalképség előbb alakul ki, s szinte egészen ösztönösen, a nyelv tényleges használata közben, családi körben. Nem tanulással, hanem gyakorlati kommunikációval. Ezzel szemben az írásmódot jóval a beszédalképség megalapozása után kezdjük tanulni, s általában intézményesen, a családi élettől, sőt szinte minden tényleges kommunikációs körülménytől elvontakoztatva. Méghozzá tudatos tanulással. Az írás gyakorlati alkalmazásával pedig eleve kevesebbet foglalkozunk, még az iskolában is.

Most pedig nézzük közelebbről a két anyanyelvi formát!

Az írás tartalmaz olyan elemeket is, melyeknek semmilyen hangos megfelelőjük nincs a beszédben; ilyen a nagy kezdőbetű, a kötőjel, a különírás, a számjegy és a betű kombinációja, továbbá a rövidítés, a nagybetűs szedés stb.

A gépi hangrögzítés előtti időkből egyedül az írás őrizte meg közvetlenül a korábbi nyelvállapot valamilyen vetületét. Sőt még ma is elsősorban az írás viszi tovább gondolatainkat a jövőbe. Több évre, több évszázadra. – De nemcsak fontos az írás, hanem a beszédhez hasonlóan elsődleges is. Elsődleges nyelvi forma: több szerepét nem veheti át a beszéd. (Noha történetileg a beszéd megelőzte elterjedését; s a beszéd minden élő nyelvben meglevő rendszer, míg írásrendszere számos nyelvnek nincsen.)

A beszéd és az írás egyaránt lineáris, azaz a szintaktikai bókorszerkezetek csak lineárisan jelentkezhetnek a szövegben – kivéve egyes plakátokat. És mindkettő egyirányú. De a beszéd egyirányúsága kizárólag az időben érvényesül; az írásé kizárólag a térben, mégpedig balról jobbra vagy jobbról balra, illetve föntről lefelé.

A beszédben kölcsönhatásban állnak és alakulnak a fonémák; az írásban írásjegy-kölcsönhatás nincsen. – A beszéd anyagi alapja a levegő, valamint a hangképző szervek és a fül; az írásé az írószer, az írófelület és a szem.

A spontánul tanult anyanyelvi beszéd szabályrendszere elsősorban szájhagyományként terjed; az írásé mindig tudatosan válik készséggé, és az írás általában írott szabályrendszer alapján él és fejlődik. A beszéd függetlenül a látási viszonyoktól és attól, hogy a kéz szabad-e vagy munkát végez, illetve foglalt; az íráshoz a kéznek szabadnak kell lennie, az írónak és olvasónak látnia kell a szöveget. De amíg a beszédhez a partnerek együttléte szükséges, tehát helyhez van kötve a kommunikáció, és rögzítő műszer segítségével nélkül csak egyszeri, az írás végzője és a partner általában nincsen együtt a kommunikáció folyamán, és az olvasás általában számtalanszor megismételhető, és nincs helyhez kötve. Továbbá az írás magában rendszerint szállítható, átmásolható és ma már korlátlan számban sokszorozható.

Ehhez a részletes összevetéshez még hozzátehetjük, hogy a fontosabb már említett közös alaptényezők mellett (mint amilyen a grammatika, jelentés tan stb.) mégis valamennyire más és más a beszéd és az írás szókészlete, mondatfűzési stílusa, és másak a nyelvi megnyilatkozások műfajai a két formában.

Beszéd és írás összetartoznak, bár mint láttuk, formai alapelemeik merőben különböznek, és kommunikatív lehetőségeik lényegesen eltérnek egymástól. Az ejtőmód és az írásmód külön-külön rendszert alkot, s ezek részben megfelelnek egymásnak, részben kiegészítik egymást. A megfeleléseket persze gyakran ellentmondások választják szét. Pl. hosszú hangot jelölünk, de rövidet ejtünk a *hallgat*, *többlet*, *visszfény* szavakban; vagy egyforma cs hangot ejtünk a *csokor*, *Csokonai*, *Chohnoky*, *Babits* szavakban, mégis egyikben kis c-, s-et írunk, a másikban nagy C-, s-et, illetve C-, h-t, sőt t-, s-et stb.

A nyelv forma és nem szubsztancia - tanította Ferdinand de Saussure a századfordulón. Mi ezt itt egy kissé megfordítva alkalmazhatjuk az írásmódra: az írott nyelv a mondanivaló formája, de az írásmód azon belül elválaszthatatlan hordozója a mondanivalónak. Ha tehát elhanyagoljuk vagy nem eléggé ismerjük az írásmódot, a mondanivalót esetleg meghamisíthatjuk vagy elsikkasztjuk. Az írásban ugyanis az írásmód szabályrendszere ad kifejező és leolvasható kódértéket ennek a formának, vagyis az írott nyelvi szövegnek.

Mert semmi esetre sem járulék elem az írásmód, hanem alkalmazása révén nyelvi megtestesítője a mondanivalónak. Nem mellőzhető, mert már kifejezett nyelvi megnyilatkozásban nem választhatjuk külön a mondanivalót – ha csak föl nem cseréljük más nyelv írásmódjával, vagy matematikai, filozófiai, kémiai képlettel... de a jelölésmód és a jelölt szöveg egysége akkor is megmarad (noha a képlet számos másfajta olvasatot is lehetővé tesz).

Az írásmód tehát alapvető nyelvi előfeltétel a mondanivalóra vonatkozólag: annak formai vetülete, miként a beszélt nyelvben a hangzás vele járó egyéb akusztikai elemekkel együtt.

Külön figyelmet érdemel az írásmódnak a kiejtéssel való összefüggése. Helyesírási szabályaink egy része tisztán ortográfiai természetű: nem függ a beszéd hangzásától, és a beszéd hangzása sem függ ezektől az írásszabályoktól. A szabályok más része viszont teljesen a hangzó beszéden alapul: onnan ered, illetve arra akar visszahatni.

Tisztán ortográfiai természetű szabályt követ az *Október 23-a sugárít* megnevezésben a számjegyes írásmód, a nagy kezdőbetű és az utótag különírása. Ugyanilyen az (íboja) hangsor jelölésében a nagy vagy a kis kezdőbetű és az l, y alkalmazása.

Az írásszabályok második csoportjába tartoznak azok a szabályok, melyek szerint az üt ige fölszóltató módjában kettőzött s-sel írjuk az *üssük* hangsort, tovább a *vízet* szóban egy t-vel a tárgy ragját, a *tanít* szóban hosszú í-vel az -ít képzőt stb.

Az írásszabályoknak ezt a második csoportját a nyelvközösség adja meg a művelt beszélt nyelv mai használata alapján. Viszont a tisztán ortográfiai szabályokat a nyelvközösségnek kell elfogadnia. Ezek vitathatóbbak, önkényesebbek, noha szintén nyelvi természetűek, hiszen nyelvünk grammatikájával függnek össze.

Az írásmód az írott nyelvnek éppúgy elemi része, mint a beszédnek a kiejtés törvényszerűségei, melyek érthetővé teszik a hangzó nyelvet. És amilyen mértékben kifejlődött, sőt ma is fokozódik az írott nyelv szerepe a társadalmi életben (a termelés folyamatában, a tömegtájékoztatásban, a közigazgatásban, a közoktatásban, a művelődésben, minden emberi kapcsolatban), olyan mértékben növekedett meg, illetve fokozódik ma is a helyesírási készség szerepe a társadalomban – az írás és az olvasás oldaláról nézve egyaránt.

Csak egyetlen mozzanatot emelek ki. A törvények pontos ismerete, azaz pontos alkalmazása általános igénye minden közösségnek. Előfeltétele több van: egyik az, hogy a törvény szövege egyértelműen legyen megírva és

leírva; másik az, hogy olvasói ugyanazon szabályok alapján ismerjék az írott nyelvet s ezen belül az írásmódot is. Ha pl. mást jelent egy lehetséges hangsornak különböző írásmódja, akkor az esélyes írásmódbeli különbségnek, illetve a jelentéskülönbség kölcsönös ismerésének döntő szerepe lehet a törvény értelmezésében és alkalmazásában, emberek sorsának alakulásában a társadalmi lét bármely területén.

Többszövegű területen a szabályzat és a helyesírási szótár általában nemcsak az írásmódra ad tanácsot, hanem sajátos jelentőséggel az ejtémódra is. (Homogén nyelvterületen is van ilyen szerepe, de ott kevesebb az ok arra, hogy az ejtémódra az írásképpel hívja föl a figyelmet.)

Nálunk ugyanis kevésbé támaszkodhatunk a helyi köznyelvi kiejtésre – tehát a tévére, rádióra sem –, mert itt az élőbeszéd az anyanyelvi peremvidéknek és más nyelvekkel való együttélésnek a közegében formálódik. S ez a közeg (ez a társadalom) bizonyos mértékben – helyenként jobban vagy kevésbé – közömbösre oldja nyelvérzékünket a hangok tartamának sarkítottsága iránt, valamint a hangok színének skálája iránt. És ebben a helyzetben hasznos kalauzunk lehet az írott szó. Tudniillik az írást, mielőtt a nyilvánosság elé kerül, átnézzük, kijavítjuk tanári, lektori, korrektori tollal. Így az olvasó azt is megkapja többnyire, hogy hogyan kellene beszélnünk.

A kiejtésre is vonatkozó választ kap pl. azzal, hogy a *frissesség* szóban a második *s* is hosszú legyen, a *zsúri* szóban hosszú *í* hang, továbbá a lónak a *szügyét* nevezzük meg a köznyelvben, a *ventilátor* pedig ezentúl rövid *l*-lel ejtendő, mert egy *l*-lel írjuk. A *kikerics* nálunk is olyan sárga, mint Magyarországon, de mi *kikírics*-nek mondanánk, ha az új szabályzat nem segítene. A kissé affektált "entellektüel"-t viszont ezentúl nyugodtan írhatjuk és mondhatjuk *intellektuel*-nek (úgy, mint eddig). A *reszó* sem "resó" már; a "bandzsál" pedig, bár így szokta meg a fülünk, *bandzsa* alakúra rövidítendő a kiejtésben is. És így tovább.

E tekintetben a sajtó, a könyv (ha figyelmesen van lektorálva) a helyesírás révén olyan iskolája a társadalomnak, mely a beszélt köznyelvre is tanít.

De hol is tartunk mi az írásmóddal? Az anyanyelvi provincializmusnak leleplezője a szóhasználat is, de írásban talán leghamarább a helyesírás leleplezi le.

A közelmúltban szép meghívót kaptam jeles intézetünk alkalmi ünnepségére. Az ízléssel kinyomtatott, díszes, kétnyelvű meghívó kétmondatos magyar szövegében öt markáns helyesírási hiba: a meghívó intézet neve két hibával szerepel kétszer is, ezenkívül az utcanév is rosszul van leírva. A nyár végén ahogy kezembe vettem az egyik magyar hetilap frissen kapott számát, kettőt lapozva nagybetűs cím tárult elém: "*Eltársak, miért löttök az igazgatóra?*" A címben a *löttök* kettőzött *t*-vel van írva. Kiabáló íráshiba a teljes oldalnyi szélességű cím szövegében. Nem kell vadásznom az újabb és újabb íráshibákat: már a címekben szemet szúrnak íráskultúránk fokmérői. (Természetesen a "löttök" íráshibája nem igazi ortográfiai vétség: a helyi kiejtésből ered, tájnyelvi szóalak az én anyanyelvem-

ben is így szerepel. Miként az "affelé" is innen került a sajtóba, a helyi tájnyelvből.)

A helyesírás kezdettől fogva magára vállalta azt a társadalmi feladatot, hogy az egységes kiejtésnek is szabálykönyve legyen. Pontosabban: megvalósítandó egységes írásmód közvetítésével kívánt hatni a köznyelvi kiejtésre.

Az írásmód-ejtésmód relációja általában három fokozatú, melyben első és harmadik helyen a kiejtés áll. Más szóval: az írásmód rendszerének és szótárának alkotói a köznyelvet beszélő művelt réteg többségének ejtésszokásaiból vonják le az írásszabályt, melynek aztán az egységes írásmód megvalósításán kívül az a rendeltetése is lesz, hogy a köznyelvi kiejtésében is általánossá tegye a javasolt formát.

Azt azonban nem állíthatjuk, hogy minden ejtésmódbeli változás a beszélt nyelvből indul ki, mert vannak vizuális eredetű jelenségek is. Ilyenkor többnyire négyfokú relációról van szó: szabályzaton kívüli (esetleg idegen eredetű) írásszokásból lesz magyar ejtésszokás, abból magyar írásszabály, majd annak révén általános ejtésmód a köznyelvben. Ha elfogadja a közízlés. Mert van úgy, hogy nem fogadja el, s az írásszabályt kell visszaváltoztatni.

Az írásmódbeli jelenségeknek azonban, mint már láttuk is, csak egy része függ össze a kiejtéssel.

A többnyelvű területeken az anyanyelvi problémákon belül az írásmód életjelenségei is sajátosak. Ezt a kérdést Lőrincze Lajos közvetve érinti Emberközpontú nyelvművelés című könyvében. Szerinte, ami a homogén nyelvtérületen munka, fáradtság, céltudatosság, sőt igyekezet nélkül is előrébb viszi az egyén anyanyelvi készségét, az nincs minden együtt élő nyelv szempontjából ugyanúgy megadva a többnyelvű területen. Nincsenek teljes mértékben megadva az anyanyelvi életfeltételek az olyan nyelvek számára, melyeket a helybeli lakosságnak csak szűkebb rétege beszél. S mondhatjuk, ugyanez vonatkozik az írásmódra is.

"Közösségben él a nyelv" - figyelmeztet Lőrincze az alapigazságra, minthogy a nyelv létrehozója is a közösség volt minden társadalom kezdeti stádiumában. Nagyobb nyelvközösség élő kapcsolatai nélkül nincs sokoldalú szükség az anyanyelvre, mert a nyelvközösség termeli ki a kommunikációs szükségletet s nagyobbbrészt a kommunikációs megoldásokat is.

A spontán nyelvi szükségesség pótolása nem könnyű feladat; tisztán nyelvművelő úton megoldani nem is lehet, és föltétele főleg nem anyagi természetű. Legalábbis nem olyan nyelvműveléssel, mely pusztán a meghibásodott nyelvet akarja "megfolttozni".

A kommunikáció zavara (állapítja meg Lőrincze Lajos) vagy a nyelvben van, vagy a beszéelőben, illetve a hallgató emberben. A nyelvművelésnek is mindhárom tényezőt meg kell vizsgálnia: a beszédet, hogy mit hogyan jelöl, hogyan különböztet meg; továbbá a beszélőt és a hallgatót, hogy kölcsönösen ismerik-e s jól alkalmazzák-e a nyelvi jelölés szabályait. Lényegében ugyanez vonatkozik az írott nyelvre is, sőt azon belül az írásmódra is, ill. az írott nyelv használóira. És ezekhez tegyük hozzá negyedik tényezőként a nyelvi életfeltételek szemmel tartásának

szükségességét. Ez utóbbiak társadalmi föltételek, és többnyelvű területen is csak a társadalom egységében vizsgálhatók és módosíthatók.

A nyelvnek mint jelölő rendszernek a vizsgálás összetett és hosszan tartó szakföladat. Elsietve, felszínesen nem szabad s nem lehet döntenünk arról, hogy pl. az írásmódban mely szabályok érvényesek, melyek hiányoznak. Szabályt alkotni szakavatottan is csak körültekintéssel érdemes, a meglevők pontos ismeretében, nyelvünk szellemének megfelelően. A köznyelv egysége megköveteli, hogy amire már van írásszabályunk, arra ne keressünk még egyet akkor se, ha szűkebb területünkön az a meglevő szabály jelenleg ismeretlen.

Többnyelvű területen objektív okokból nem mindig megvalósítható, hogy az író-olvasó embernek a tárgyismerettel együtt adjuk meg az anyanyelvi ismereteket is, mert számos dolgot nem anyanyelvünkön tanulunk meg vagy olvasunk el, anyanyelvünkön látunk vagy végzünk. Ezért (bár nemcsak ezért) az íráskészség fejlesztéséből, az írásmódbeli jártasságból s közoktatásban is, a fölnőttképzésben is minél magasabb fokú és minél sokoldalúbb helyesírási készség elsajátíttatására kell törekednünk. Nemcsak azért, mert diákjaink a szakképesítésüket általában már nem anyanyelvükön szerzik meg, hanem mert még az egynyelvű társadalomban is anyanyelvileg elő kell készíteni az egyént arra, hogy majd írásban is megértse és használni tudja a magasabb szintű társadalmi és szakmai fogalmakat. Ez pedig fokozott igénye az önigazgatási rendszerű társadalomnak.

Ha a komplett egyéni és társadalmi lét viszonylag ép megértésére és kifejezésére gondolunk, akkor a többnyelvű közegben élő emberre különösen érvényes az alapos íráskészségbeli fölkészítés szükségessége, mert az ilyen egyén spontánul, "menet közben" nem sokat szedhet föl anyanyelvének hibátlan gyarapítására. Lehetőleg előzőleg kell képessé tenni arra, hogy majd önállóan tudja föltalálni magát: továbbfejleszteni anyanyelvi készségét, melyet a közoktatás eleve nem fejezhetett be. Fontos, hogy nyelvileg sokrétűen fogjuk föl a nyelvművelő tevékenységet, de sohasem műkedvelően.

Írott nyelvünkön nemcsak azt a készséget értjük, ahogyan írunk, hanem azt is, amellyel az írást elolvassuk, azaz megértjük. Az írott nyelv jobb funkcionálásához tehát a nagyközönség íráskészségének általános növelése szükséges. Ezzel a készséggel tudatosan kell törödnünk, mert ellenkező esetben írott nyelvünk elparlagiasodhat annyira, hogy nem tudjuk majd hitelesen leírni a közölnivalónkat, illetve a jól leírt szövegből sem leszünk képesek megérteni a nekünk szánt gondolatokat, sorozatosan félreértjük, s ösztönösen is egy másik nyelv felé fordulunk, melyet érthetőbbnek vélünk.

Amíg nem leszünk képesek megfelelően fölismerni és megláttatni, hogy közönségünk minden korosztályának valóban érdekében áll a helyesírási készség teljesebb elsajátítása és állandó gondozása, addig ez a törekvésünk nem is járhat igazai sikerrel. A megfelelő írástudás hiányát a lakosság szélesebb rétegeire vonatkoztatom. Egy nyelv életében ugyanis a döntő szerepet nem a kevesek kultúrája játssza, hanem a tömegeké. Mindannyiunk nyelvkészségére erősen kihat, hogy hogyan ír és beszél a többség. A sajtóban, a tévében, értekezleten, iskolában, utcán stb.

Maradjunk még egy-két szóra Lőrincze alapgondolatánál! Szerinte az emberközpontú, vagyis a korszerű nyelvművelés nem tárgyában, hanem főleg módszerében különbözik a korábbtól: szintén a hibákra mutat rá, de úgy, hogy előbb a helyes formát mint rendszerelemet bemutatja, s azt szemlélteti a hibátlan példával, majd ezt összeveti a hibással.

Nekünk az emberközpontúságot mint célt és tartalmat kell szem előtt tartanunk a nyelvművelés legtöbb mozzanatában; tehát elsősorban ne a nyelvet akarjuk védeni, fejleszteni, hanem a nyelvet használó emberi közösség számára tegyük minél könnyebbé, teljesebbé a kommunikációt.

Ebből többek között az is következik, hogy a nyelvben a régi megőrzését vagy elvesztését, az új terjesztését vagy elmarasztalását, az idegen elemek átvételét vagy tudatos kerülését ennek az összetett koncepciónak rendeljük alá.

És az is következik belőle, hogy munkakörünktől függően különböző mértékben lehet szükségünk a helyesírási készségekre. Kétségtelen, hogy aktívabb tájékozottságot igényel annak a munkája, aki hivatásszerűen foglalkozik írással. Az írónak, újságírónak, politikusnak, közéleti dolgozónak, a szakembernek, ha ír, elsődlegesen áll érdekében, hogy jól ismerje a helyesírás szabályait, azaz hogy lehetőleg maga döntsön esetenként a szövegének írásmódjáról, ne helyette a lektor vagy más. Aki ugyanis írásban akar közölni valamit, az maga ismeri legpontosabban a közölnivalóját, annak pedig elválaszthatatlan része az írásmód. Fontos, hogy a fogalmazó maga ismerje az alkalmazható írásszabály kódértékét. Beavatkozásával a lektor a legjobb szándéka ellenére is meghamisíthatja a mondanivalót, illetve be nem avatkozásával hamisnak hagyja a gyöngye ortográfiájú írást. Ebben is megnyilvánul a kommunikáló ember érdeke.

"A nyelvművelés célja, tartalma nem örök és változatlan, hanem idő és hely függvénye: mindig az adott társadalom szükségletei határozzák meg legidősebb feladatait" – írja Lőrincze Lajos, a mai magyar nyelvművelés vezéralakja Emberközpontú nyelvművelés című munkájának első mondatában.

A fenti idézetből az következik, hogy az egységes magyar nyelv és magyar írásmód gondozását szolgáló *sajátos* tennivalókat, ezek elveit, konkrét tartalmát és módszereit nekünk magunknak kell megfogalmaznunk a jugoszláv társadalom mai szükségleteinek és föltételeinek megfelelően, az itt élő magyarság társadalmi és egyéni érvényesülésének céljából.

Természetesen az egységes és teljes magyar nyelvről van szó, azon belül is az egységes magyar írásmódról, s így a helyi tennivalók nemcsak sajátos feladatokból állnak, sőt elsősorban csak a feladatok megoldásának módja lehet sajátos. Hiszen az írásmód minden részkérdése csak az egyetlen szabályrendszer keretében oldható meg. Tehát az is, ami jelenleg még nincs benne. Ez következik a nyelvi rendszerűség alaptételéből.

Az írott nyelv leírandó jelenségtípusai az egységes magyar nyelvben többnyire közősek, de jelentős mértékben sajátosak is: helyhez, szakterülethez, témakörhöz kötődnek. Innen adódik, hogy a jugoszláviai magyarság írásproblémáinak egy kis, de nem jelentéktelen részét kizárólag a jugoszláv közösségi élet veti föl, s elsősorban ez igényli a megoldásukat.

De a megoldás általános magyar érdek is. Pl. a mi öngazgatásunkról, gazdasági életünkéről Jugoszlávián kívül is, tehát Magyarországon is csak az itteni fogalmak nyelvi és írásmódbeli megoldásai alapján szólhatnak.

De nem mindegy, hogy mit értünk a helyesírási sajátosságokon. Nem eltérést értünk, nem más elveket. Ellenkezőleg a magyar ortográfia egységének szilárdítását olyan részletkérdések kidolgozásával és összehangolásával, melyek elhanyagolása éppen ezt az egységet bontaná meg. Mert ezek a jelenségtípusok a gyakorlatban akkor is szerepelni fognak, ha megoldatlan marad az írásmódjuk. Csakhogy várhatólag rosszul szerepelnek.

A sajátosságok tehát adva vannak, és nem tetszőleges, hogy foglalkozunk-e velük. Létezésüket bizonyítja az esetek sokasága, amikor írásproblémánkra hasztalan keresünk választ az akadémiai szabályzatban. Csakhogy tragikus lenne ezekre leszűkítenünk az ismeretterjesztés, illetve problémamegoldás teendőit Jugoszláviában. Mert közösségi és egyedi életünk mindennapjaiban főleg nem a sajátosságok okoznak gondot.

Mindenesetre tény, hogy a társadalom (mégpedig bármelyik, ahol írott nyelv létezik) nemcsak igényli az írásmódbeli kérdések megoldását, hanem föltétlenül meg is oldja őket - jól vagy rosszul. Ez azonban nekünk nem mindegy. Nem mindegy nemcsak az elvont nyelvhelyesség szemszögéből, hanem a társadalom funkcionálása szempontjából még kevésbé.

És végül szóljunk a közöny vagy ellenszenv háttéréről egy-két szót!

Azt hiszem, az egyénekből tapasztalható közöny vagy ellenszenv elsősorban a helyesírás mibenlétének nem ismeréséből ered, közvetve pedig talán a valamikori iskolai nevelés téves hagyományaiból, ill. mulasztásaiból. Ez a közöny és ellenszenv a helyesírás iránt nem is a műveltségbeli alsóbb rétegekben jelentkezik enyhe társadalmi tünetként, hanem a műveltebb rétegek ilyen irányú negatív reagálása a szembetűnő. (Természetesen itt sem erősen, mert akkor a mostani rendezvényre sem kerülhetett volna sor.) Az említett magatartás hol az írásmód lebecsülésében nyilvánul meg, hol a megismerés előtt való elzárkózásban - de a kettő lényegében ugyanaz. Ilyesmit tapasztalhatunk a szakmailag részben avatott körökben is.

Tévhitnek élnek a helyesírás egészéről is mint a nyelvhelyesség számos kérdéséről. Tévhit és közöny vagy lenézés, ami jellemzően átesap néha a dilettáns tudálékosságba. De ez a tünet nyilván többé-kevésbé jellemzője minden írástudó emberi közösségnek.

Másrészt olyan tévhit is akadályozza az íráskultúra térhódítását, hogy ez az írásrendszer megtanulhatatlan, a magyar a legnehezebb stb. Ennek egyik oka lehet az írott magyar nyelv színvonala a társadalmunkban. Természetesen nem a sajtóra vagy a könyvkiadásra gondolok (ezekről más előadások fognak szólni), hanem az írott nyelv félhivatásos, de nem kevésbé fontos területére.

Arra gondolok, hogy pl. a magyarul tanító fizikatanár, aki kiválóan ismeri szaktárgyát és jó pedagógus, írott anyanyelvének használatában bátor-talan és járatlan. S ennek részben oka, részben következménye, hogy nem anyanyelvén írja meg pl. a szakaktíva jegyzőkönyveit, a jelentések öngazgatási tevékenységéről (úgy érzi, nem is tudná megírni), esetleg a módszeres egységet sem tudná anyanyelvén beírni, táblaszövege pedig

gyöngye és ellenőrizhetetlen. De méginkább így van a termelés és a közigazgatás számos területén. Egyszóval: írott köznyelvünk a többnyelvűség közegében objektív nehézségek folytán nem éli, nem is élheti teljes életét.

Ahol viszont nálunk mégis kialakul valami fokon az írott kétnyelvűség, s amennyire kialakul, ott az írásmódbeli alkalmi megoldásokat nem könnyíti meg társadalmilag kiforrott, egységes gyakorlat, hanem rögtönzés, egyéni és egyedi megoldás tölti be ezt a szerepet – gyakran viszonylag mégis jól (ezt Szabadkán tapasztaltam, de így lehet Kanizsán, Topolyán, Zentán is), legtöbbször s legtöbb helyen azonban dilettáns szinten.

Ha számba vesszük, hogy mi mindent olvasunk anyanyelvünkön, s mit nem – mialatt kezünkben megfordul szépirodalom, újság, szakkönyv, tankönyv, levél, számla, menetjegy, nyaralási prospektus, használati utasítás, hivatali értesítés stb. –, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy anyanyelvi olvasótevékenységünk társadalmilag többé-kevésbé csonka, írótevékenységünk még inkább. Ahhoz tehát, hogy helyesírási készségünk mégis sokoldalúvá váljon, viszonylag egészszé, ahhoz bizonyára az kell mindenekelőtt, hogy valami módon pótoljuk az írott nyelv és az írásmód életfeltételeit. A helyesírás mint írásrendszer ugyanis nyilván csak egészében töltheti be jól a szerepét. Rendszerösszefüggései révén csak egészben válhat könnyen funkcionáló készségünké.

A pótlásra bizonyára több módot kellene találnunk egyidejűleg: a közoktatásban, a könyvkiadásban, a sajtóban, sőt akár a tévében is. Természetesen más-más formában, más-más típusú részfeladatot végezve.

Most pedig összefoglalás helyett megpróbálok kiemelni beszámolómból néhány mozzanatot és szempontot.

1. Többnyelvű társadalom vagyunk.

2. A magyar helyesírás ügye nálunk főleg a lektorok dolga a sajtóban, és a magyartanároké az általános iskolában –de lényegében mostohagyerek.

3. A helyesírás az írott nyelvnek létrehozója és megtestesítője. Többnyelvű társadalmunkban a magyar, szlovák, román, ruszin írott nyelv nem terjedhet ki a társadalmi lét minden részletére, ezért anyanyelvi készségként ritkábban jut el a tudatunk alá.

Sőt: szükség van a helyesírás tudatos ismeretére, általában a párhuzamos íráskészség tudatosítására, mert öt- vagy hétéves kortól kezdve mindenki tanul másik nyelvet s tanulja írásrendszerét is. S mert a szerbhorvát írott nyelv sokoldalúan és ellensúlyozatlanul hat nyelvérzékünkre. Azaz szükség van az írásrendszerek összevetésére.

4. A kétnyelvű írásbeliség általában nem táplálkozhat országosan kiforrott gyakorlatból, hanem jobbra helyi fordításból ered, gyakran alkalmi és egyéni megoldások útján.

5. Nemcsak az a kérdés társadalmi szempontból, hogy helyesírási ismeretekből mennyit ad meg az általános iskola magyar tagozata, vagy mennyit alkalmaz a magyar nyelvű sajtó, hanem hogy a végzett diák mennyit használja ezeket az ismereteket írásra, olvasásra a mindennapi életben. Használja-e egyáltalán? Képes-e a szerzett tudással könnyen boldogulni az általános iskola utáni körülmények között, amikor általában részlegesen vagy egészen átvált egy másik nyelvre?

6. Ami vonatkozik e tekintetben az egynyelvű társadalomra, az mégis valamennyire vonatkozik a többnyelvűre is. A többnyelvű társadalom egésze is részt vesz az egyes nyelvek életének figyelemmel kísérésében, gondolkozásában, ill. gondoztatásában, anyagi támogatásában.

7. Nagyközönségünk csak olyan írásrendszert fogadhat el gyakorlatilag, melyre alkalmassá tette a társadalom. S csak annyit, amennyinek a használatára alkalma nyílik. Csak akkor vehet át valamit, ha azt sajátosan megfelelő kézikönyvekben tolmácsolva kapja. Ugyanis a társadalomnak az írást terjesztő és fönntartó közegnek a beleegyezése kell ahhoz, hogy egy-egy írásszabály a gyakorlatban is érvényesüljön, szokássá váljon, miként ahhoz is, hogy egy nem kívánt szokás ne terjedjen el, ill. megszűnjön.

Végül megemlítem, milyen teendők eredhetnének az eddig elhangzott fejtegetésből.

I. Szükségesnek tartanám elvben meghatározni, körvonalazni és összegyűjteni azokat a nyelvi-helyesírási problémákat, melyek társadalmunk többnyelvűségéből erednek, valamint megvitatni és meghatározni az ebből eredő tennivalókat az elkövetkező tíz év alatt.

II. Szükségesnek tartanám folyamatosan összegyűjteni azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek társadalmunk önigazgató és egyéb jellegéből eredően sajátos írásproblémákat okozhatnak. Ezeket a jelenségeket időnként rendszerezniük kellene, írásbeli megoldásukat minél magasabb szakmai szinten megvitatni és szabályzattal összehangolni.

III. Szükségesnek tartanám a szabályzat anyagának rendszerszerű feldolgozását többféle célszerű kézikönyvben a közoktatás és a nagyközönség számára – magyarázattal és minél több jugoszláviai példával.

IV. Célszerű lenne beszerezni és általánosan terjesztetni az olyan kiadványokat (ideértve a szabályzatot is), melyek az írásrendszer elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak.

V. Célszerű lenne magyar-szerbhorvát összevetést végezni a két nyelv helyesírási rendszerében, s ennek eredményeit közzétenni, illetve ismertetni a magyar tagozatok anyanyelvi és szerbhorvát nyelvi óráin tanító tanárokkal.

VI. Pedagógusok, lektorok és korrektorok számára időnként rövid szemináriumot kellene szervezni a szabályzat egy-egy fejezetének feldolgozásával és a résztvevők vitájával.

VII. Időnként át kellene fésülni helyesírási szempontból is a Magyar Szó és a hetilapok egy-egy számát, és ennek eredményét megbeszélni a lapok munkatársaival.

VIII. Az újításokat elsősorban a szakkáderek körében kellene kiemelve tudatosítani: magyartanárokra, lektorokra és korrektorokra gondolok.

ETO: 809.451.1-1:353

CONFERENCE PAPER

A MAGYAR HELYESÍRÁS HELYZETE AZ OKTATÁSBAN

TOMÁN MÁRIA, ÚJVIDÉK

Közlésre elfogadva: 1986. febr. 26.

"Az írásos közléshez és elolvasáshoz (a jelek alkalmazásához, ill. megfejtéséhez) elengedhetetlenül szükséges, hogy aki leírt valamit, az ugyanúgy ismerje az írásszabályokat, a "jelek" szerepét, mint az, akinek a leírt szöveget szánta. Ezt a célt szolgálja a helyesírási szabályzat és az iskolai helyesírás-tanítás."

Szándékosan kezdtem beszámolómat Ágoston Mihály szavaival, nemcsak azért, mert ilyen egyszerűen és világosan fogalmazta meg az iskola helyesírás-tanítás célját, de azért is, mert több évtizedes tanári, tankönyvírói és tudományos munkájával "a jugoszláviai magyar írás pontosságát, életképességét" szolgálja, s a magyartanárok hivatástudatának ébrentartásán fáradozik.

A helyesírás-tanításban nálunk kétségtelenül az általános iskolára hárul a legtöbb feladat, hiszen ezen a fokon a legnagyobb az anyanyelvi oktatásban részesülő magyar ajkú tanulók száma. Ennek tudatában szeretném fölvezetni a helyesírás-tanításunk helyzetét.

Mire kötelez a tanterv?

Az általános iskolában a helyesírást a nyelvtani anyaggal párhuzamosan tanítjuk. Ez lehetővé teszi, hogy a nyelv felől szemlélve a tanulók közelebb jussanak a nyelvi formák megismeréséhez, s ugyanakkor egy-egy tudnivaló többszöri előfordulása a I-VIII. osztályig segít a helyesírás elsajátításában.

Az I-VIII. osztályig az előfordulás gyakorisága szerint a következő tudnivalók sorakoznak a tantervben:

- a mondatzáró és a mondatban előforduló írásjelek (. ! ? ,) az I., III., IV., V., VII. és VIII. osztályban,
- a tulajdonnév és köznév írása az I., III., IV., VIII. osztályban,
- a kiejtés elvének érvényesülése a magánhangzók időtartamának jelölésén az I., II., III., V., VI., VII. osztályban,
- a szóelemzés elvének érvényesülése a mássalhangzó-kapcsolatok írásában, valamint a teljes hasonulás a -val, -vel, -vá, -vé és a -j toldalék esetében az V., VI., VII. osztályban,
- a j és ly jelölése és ejtése a II., III. és V. osztályban,
- szótagolás, a szavak elválasztása a II., V., VIII. osztályban,

- az igeidőkkel kapcsolatos helyesírási tudnivalók a III., IV., VI. oszt.,
- az igemódokkal kapcsolatos helyesírási tudnivalók a IV., VI. osztályban,
- az igekötős igék helyesírása a IV. és VII. osztályban (a VI.-ban tanítjuk)
- a -t, -d, -n tövű igék személyragos alakjai, a kiejtéstől eltérő hangkapcsolatok írása az igékben a IV. és VII. osztályban (a VI.-ban tanítjuk)
- a betűrend gyakorlása, a szavak betűrendbe szedése a II., V. osztályban,
- a helyesírási szótár használata a II., V. osztályban,
- a tulajdonnévből képzett -i végű melléknevek a III. és VIII. osztályban (a VI. osztályban tanítjuk)
- a számnév és keltezés írása a III., VI. osztályban,
- a betűve írt számnevek helyes írásmódja, a sorszámnév jelölése a III., VI. osztályban,
- régies írásmód a családnevekben a VI., VII. osztályban,
- a többbelemű tulajdonnevek egybeírása, különírása és kötőjeles írása, kis és nagy kezdőbetűk a többbelemű tulajdonnevekben a VI., VII. osztályban,
- az ige alanyi és tárgyas ragozásával kapcsolatos helyesírási tudnivalók a VI. és VII. osztályban.

A többi helyesírási tudnivaló egyszer fordul elő a tantervben, sok időt venne igénybe a felsorolása, s hallgatóim türelmével sem kívánok visszaélni. Talán inkább azt említem meg, mi maradt ki az általános iskolai helyesírás-tanításból.

Kimaradt a márkanévek írása, pedig a mindennapi életben gyakran használjuk őket. A mozaikszók írása sem található a tanterv helyesírási anyagában, s hiányzik a gyakorló nyelvtanokból is. Az írásjelekre vonatkozó tantervi utasítás az alsó osztályokban (II., III.) pontosan megnevezi a tanítandó írásjeleket (. ! ? ,). A felső osztályokban az általánosítás miatt kevés gyakorlatot találunk a többi írásjelre a nyelvtankönyvekben. A kettőspont és gondolatjel gyakorlására az idézés ad alkalmat, a pontosvessző és zárójel azonban a gyakorlatokban sem fordul elő. Nem említi a tanterv a VI. osztály helyesírási anyagában az igekötős igék helyesírását, a -t, -d, -n tövű igék személyragos alakjaiban a kiejtéstől eltérő hangkapcsolatok írását, a tulajdonnévből képzett -i végű melléknevek írását, de a tanterv didaktikai-módszertani utasításainak helyesírásra vonatkozó részében figyelmeztet a következőkre: "Úgy kell tervezni és a tananyagot megtanítani, hogy minden későbbi anyagrész tervszerűen felelevenítse a korábbiakat. Minden korábban megszerzett helyesírási ismeretet a továbbhaladás során újból és újból alkalmazni kell." Ez a tény, valamint az ötödikes és a hatodikos gyakorló nyelvtanban található a fenti helyesírási tudnivalókra vonatkozó változatos feladatsor alkalmat ad a gyakorlásra.

Mivel már említettem a gyakorló nyelvtanokat, elmondom röviden, mi a szerepük a helyesírás-tanításban. A gyakorló nyelvtanok tartalmazzák a nyelvtani anyagot, az ehhez kapcsolódó helyesírási tudnivalókat, valamint meghatározott számú feladatot, gyakorlatot. A helyesírási tudnivalókat az új program szerint ismertettem, hiszen az I. és az V. osztályban már eszerint dolgozunk, egyébként pedig a tanterv nyelvtani részében kevés változás van az eddigi anyaghoz viszonyítva (a felső osztályokban az V. osztályból az

igékről szóló rész a VI. osztályba került, mivel hatodikban tanítjuk a szófajokat, viszont a névutót, kötőszót, indulatszót, módosítószót ezután a VII., illetve a VIII. osztályban tanítjuk a szavaknak a mondatban betöltött szerepét tartva szem előtt). Az ötödikes és hatodikos gyakorló nyelvtanban elegendő feladat és gyakorlat van a nyelvtan anyagához kapcsolódó helyesírási tudnivalók megfigyeltetésére és begyakoroltatására. A hetedik osztályos nyelvtananyag elvégzésére nagyon kevés időt ad a tanterv, s talán ezért van az, hogy a sok szétfolyó, nehézkes feladat között nem találunk elég gyakorlatot a helyesírási tudnivalókra. Megfigyeltethetjük a földrajzi nevek írását, visszatérő tudnivalóként még a határozószókban előforduló mássalhangzó-kapcsolatok helyesírását, begyakoroltathatjuk az eszköz- és társhatározó *-val*, *-vel* ragos alakjainak sok helyesírási tudnivalót tartalmazó eseteit, valamint a vessző használatát a halmozott mondatrészek között. A nyolcadik osztályos gyakorló nyelvtan új anyagot feldolgozó része (összetett mondatok, szóalkotás) tartalmaz elegendő gyakorlatot, feladatot a helyesírási tudnivalók megfigyeltetésére is, de a VIII. osztályban foglaljuk össze az egész nyelvtananyagot, s ez a rész nagyon hézagos, esetleges a helyesírási tudnivalók szempontjából. Sokszor utal A magyar helyesírás szabályainak megfelelő szakaszaira, ami helyes ugyan, mert ezt nemcsak itt, hanem az ötödiktől a nyolcadik osztályig nagyon gyakran meg kell tennünk, de az utalás csak megfigyelésre ad alkalmat. Meg tudom érteni a nyolcadikos gyakorló nyelvtan összeállítóinak dilemmáit, hiszen tudták, hogy a VIII. osztályban negyven óra alatt kell a nyelvtan- és helyesírási anyagot megtanítani, begyakorolni, illetve ismételni. Milyen jó volna egy helyesírási norma! Tudnunk kellene pontosan, hogy nyolcadik osztályig milyen fokon kell helyesírásból a tanulóknak elsajátítaniuk.

A nyelvtanra és a helyesírásra fordítható tanítási órák száma az V-VIII. osztályig a tanterv szerint 185 óra. Ebből könnyen megállapítható, hogy a helyesírási tudnivalók begyakorlására nagyon kevés idő jut, s ezért kell minden más lehetőséget kihasználni a helyesírás-tanítás érdekében.

Boldog lehet minden tanár, aki szaktanteremben tanít. Ezt magamról is elmondhatom, mert öt éve tapasztalom a szaktanterem előnyeit. Itt a kézikönyvtár nyitott polcon áll. Igyekeztem beszerezni mindazokat a helyesírási kézikönyveket, szótárakat, amelyeket az általános iskolai nyelv és helyesírás-tanításban, illetve -tanulásban hasznosítani lehet: A magyar helyesírás szabályainak tizenegyedik kiadásából 10 darabot (hogy helyesírási gyakorlatokon, amelyek a szabályzathoz fűződnek, minden padra jusson egy), A Magyar Nyelv Értelmező Szótárát, a Helyesírási tanácsadó szótárt, az Idegen szavak és kifejezések szótárát, Ágoston Mihály: Mai magyar írás és A földrajzi nevek írásmódja című könyvét, Grétsy László: Anyanyelvünk játéka, Hernádi Sándor: Nyelvi próbák, Szende Aladár: Helyesírás lépésről lépésre c. könyvét stb. Ezeket a könyveket a tanulók megadott feladatok szerint tanítási órán, szünetben, tanítás előtt vagy után, pótórán vagy szakköri foglalkozáson hasznosíthatják. A szaktanterem faliújságán, a nyelvtani, helyesírási táblázatokon minden szónak a helyesírás kell szolgálnia. Nagyon fontos a helyesírás tanításában az írásvetítő. Segítségével a kézikönyvek gazdag

példatárából fontos helyesírási tudnivalók, változatos helyesírási gyakorlatok kerülhetnek pillanatok alatt a tanuló szeme elé. Igaz, hogy ez az óra előkészítésében igényel több időt, de a fáradtság sokszorosán megtérül a tanításban, a fólia pedig tárolható.

Mit tehet az iskola a helyesírás érdekében?

Ha a tanulók anyanyelvük iránti felelősségét, helyesírási igényességét csak magyarórán, magyar szaktanteremben ápoljuk, nagyon keveset érünk el. Az iskola hirdetőtábláin, faliújságain olvasható kétnyelvű szövegek meggyőzhetik őket a helyesírás fontosságáról, s az ingerhatás sem marad el a már tanultak rögzítésére (természetesen csak akkor, ha a szövegek hibátlanok, s itt a magyartanárnak kell résen lennie).

Mennyit segíthet például a földrajztanár a magyar helyesírás legnehezebb anyagrészének, a földrajzi nevek írásának tanításában! Persze ehhez elengedhetetlenül fontos, hogy magyar nyelvű atlasz kerüljön a tanulók kezébe és magyar nyelvű térképek a tanterem falára.

Sokat jelent a helyesírás-tanítás szempontjából, ha a biológia, vegytan, matematika, fizika, műszaki ismeretek, testnevelés szakterminológiáját a tanulók helyesen hallják és látják leírva. Sajnos, sokszor nagyon nehéz meggyőzni a szaktanárt arról, hogy középiskolai szintű helyesírástudását frissítse fel, éljen vele, s szakmája területén emelje főiskolai szintre.

Az általános iskolai tanulók a Jó Pajtás olvasói. Szeretik, mert a lap szerkesztősége valóban igyekszik az igényeket kielégíteni, s mindenki talál benne érdekes olvasmányt. A Jó Pajtásnak fontos szerepe van az anyanyelv, egyúttal pedig a helyesírás tanításában, hiszen nyelvre a mai élet frissességével hat, nyelvművelő versenyeivel sokezer kisdákot lelkesít évről évre. Nagyon hasznosnak tartom nyelvművelő rovatát, s remélem, hogy a jövőben nyelvi játékok, helyesírási próbák is változatossá teszik. Így áttekintve helyesírás-tanításunk segítő és gátló tényezőit, elgondolkozhatunk azon, hogy mi a magyartanár feladata. Ez azonban egy másik módszertani jellegű beszámoló témája lehet.

ETO: 809.451.1-1:800.739

CONFERENCE PAPER

A HELYESÍRÁS ÉS TÖBBNYELVŰSÉG

PAPP GYÖRGY

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1986. január 24.

Szarvas Gábor ünnepén, az írott szó becsületéről, a magyar helyesírás szerepéről értekezve, jól esik azt mondanunk: ezek a kérdések, a szabályozás problémái nálunk soha sem rekedtek kívül a tudományos, közéleti törődésen. Ennek a törődésnek nálunk általában is, a Szabályzat 11. kiadásának vonatkozásában is hagyománya van és szakirodalma: Bizonyáságul elegendő a néhai *Nyelvművelő* számos cikkére utalnunk, a *Nyelvművelő* füzetek sorozatban megjelent, *A földrajzi nevek írásmódja* c. szakkiadványra. Az is meggyőződésünk, hogy az új kiadás kis ünnepéről, megjelenéséről is méltón emlékezett meg publicisztikánk: a *Magyar Szó*, a *7 Nap*, a *Képes Ifjúság*, a *Dolgozók*, a *Magyar Képes Újság*, a *Jó Pajtás* és érdeklődési körének öröndetes bővülése révén a *Híd* közölt méltatásokat, a változásokról áttekintő tanulmányt.

Ekkora érdeklődés nem lehet véletlen, sem egyéni művelődéspolitikai megfontolás, amint az sem, hogy a magyar nyelvterületen egyedül nálunk egyetemi tárgy a helyesírás. Mélyebb okait, ösztönző, vagy ha úgy tetszik, kényszerítő körülményeit az általános kötődések mellett a több nemzetnek, nemzetiségnek szűkebb hazát jelentő Vajdaság társadalmi közegében, a többnyelvűségben kell keresnünk: abban a mindennapi élményben, hogy nyelvünk, hozzánk hasonlóan, más nyelvekkel él együtt, azokkal, valamelyikkel együtt használjuk felváltva. A nyelv rögzítő formáját, a magyar írást is más ortográfiákkal együtt látjuk nap mint nap, könyvek címlapjain, két, három vagy ötnyelvű utca- illetve intézmény-névtáblákon, meghívókon, idézéseken, úrlapokon, hivatalos lapokban, értesítéseken és más megnyilvánulási formákban. Vegyük ehhez hozzá a nyelvi egyenjogúságnak az önzagzatástól a Szövetségi Képviselőház tevékenységéig terjedő teljes rendszerében kibontakozó nagy felületét, az azonos társadalomhoz tartozásból, az együttélésből adódó információcsere szükségét, s az íráshasználattal kapcsolatos igényekről, problémákról is képet alkothatunk, nevezetesen a következőkről:

1. A nemzetiség, esetünkben a magyarság műveltség, iskolai végzettség szempontjából széles, heterogén rétegén kell a más nyelv, más írásrendszer közegében fogant gondolatot, közleményt, információt a maga számára is

anyanyelvén, anyanyelvének szabályaira átértelmeznie, tehát a fordítás egy rejtett fajtáját alkalmaznia. Az információk eredeti közegének szuggesztióit, zavarforrását viszont csak a sajátosan tudatosított, a tudatos kétnyelvűség szintjén viszonyított helyesírási készségek tudják ellensúlyozni. Az egynyelvű írásbeli közlésben jól érvényesülő analógiás (minták alapján funkcionáló) helyesírási érzék már sokszor itt sem elég.

2. A legkülönbélebb értelmiségi hivatású szakembereknek, az újságíróknak, s elsősorban a fordítóknak törvényeket, oktatási tartalmakat, politikai műveket, tudományos, szépirodalmi alkotásokat, a társadalomba integrálódáshoz szükséges információk óriási tömegét kell átértelmezniük mások, közösségünk számára, legtöbbször a naprakészség követelményeinek is eleget téve. Fordítanak, átfogalmaznak, adaptálnak azért, hogy a nyelvi-társadalmi környezetre legsajátosabb tartalmakat is olvasóközönségünk legtermészetesebb közegéhez, az anyanyelv fogalmaihoz rendeljék, a nyelvországok, kultúrák közti kapcsolatteremtést is vállalva egyúttal.

3. Ezek az igények és elvárások a *helyesírás-művelést* és néha a *helyesírás-tudományt* is sajátos (ha nem is a homogén közösségeknél magasabb szintű) feladatok elé állítják.

3. 1. Az általános helyesírási szint vonatkozásában olyan gondot és felelősséget rónak a helyesírás-művelésre, hogy a zavarforrásokat, az interferenciát ellensúlyozandó, minél tisztábban tárja fel ortográfiának következetességét, belső logikáját, esetleg logikusnak látszó modelljeit, és szüntelen hibaelemzés példáival hasson vissza írásgyakorlatunkra.

3. 2. Részben az előző szükségletek, részben pedig a nyelvi közvetítés, az idegen nyelvű információkon alapuló szövegalkotás (publicisztika, hazai tankönyvírás, oktatás) a helyesírás-tudományt, és -oktatást is különleges módszerek kimunkálására készíti. Módszerekre is, elvi állásfoglalásra is. Magyartanárok, népművelők, fordítók tekintetében olyanokra, amelyek a szabályok új, váratlan körülmények közti alkalmazását, a nagyfokú problémaérzékenységet is biztosítják, és az egyik írásrendszerből a másikba való zavartalan átváltás csak a legelemibb követelményük. Ám ennél is többre van szükség: Szeli István szavaival élve1 etikai állásfoglalásra, azaz ebben az esetben arra, hogy a mindennapi összehasonlításból adódó tényeket ne régi, rossz mellékízeket ébresztő értékrendre, rangsorolásra használja fel, hanem annak tudatosítására: vannak különbségek, hasonlóságok, de minden ortográfia önkörében, törvényeinek tiszta érvényesülésével lehet helyes. Az írásképp pedig a tükrözött nyelv függvénye, nyelvi törvény, amelyet nem szabad a nyelven kívül tendenciákkal összekeverni.

3. 3. Természetesen van a nálunk művelt helyesírás-tudománynak egy szűkebb szakmai tartománya, amely idegen, a szerbhorvát nyelv elemeinek, a kultúra fogalmainak írásrendszerünkhöz való hangolásával, írásmódjával foglalkozik, mivel erre szükségünk is van, és helyzetünknel fogva illetékesek is vagyunk rá.

4. Az előzőekből következik, hogy A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásában a minden magyarul íróat érintő kérdések mellett magunkat, különleges problémáink megoldását is kerestük, a méltatásokban is ezek

váltak hangsúlyossá, és jelen előadásunknak is fő témájává, jöllehet több szabálypont tartalma érintette regionális köznyelvünket is.

4. 1. Az új, vagy legalábbis megújult folytonosságú szabályzatot különös szempontjainkból nézve is nagy meglepéssel fogadtuk. Örülünk a változó világunkhoz való tartalmi, példaanyagi felzárkózásának, az általunk is megnevezett nyelvi törvényeken kívüli tendenciák kiszűrődésének, amelyek közül most csak egyet említsünk: a *Nemzetközi Valutaalap* különírását eltörlő, megváltoztatott szabályát, amelynek korábbi írásmódját a szűkebb szakmai körök védtek körömszakadtáig, azzal az érvel, hogy valamiért az angol eredetihez kell igazodni. Az egyik példa aztán száznak készítette elő körünkben is a talaját - erre még visszatérünk.

Elégedettségünkre szolgál az is, hogy a szerbhorvát nyelv keleti dialektusához kötődő tulajdonnevekkel kapcsolatban a 11. kiadás változást hozott, ha csak hallgatólágosan, a Karadzic jó és rossz írását bemutató példa erejéig is. Ily módon eltűnt a Jugoszláviai Függeléklet életre hívó egyik indok, amelyben a mi használatunkra külön kellett rögzíteni, hogy ugyan a Szerb és Crna Gora köztársaságban valóban a cirill írást használják elsősorban, de a szerbhorvát nyelvterület egészében mindkét írás elfogadott, tehát latin betűs ábécét kell ortográfiánk szempontjából alapul venni. Feltehetően ezzel hozható kapcsolatba a *szerbhorvát* megnevezés egybeírt formára változása is, amely nálunk már korábbi írásmódban is élt, és most még kevésbé indokolt, hogy a horvát szerzők tankönyveit fordítva *horvát illetve szerb nyelv* kifejezéssel éljünk, amint az egyik középiskolai tankönyvünkben áll.

A magyar helyesírás szabályaitól nyilvánvalóan nem várhatjuk el, hogy különleges kérdéseinkkel az egységes magyar nyelvhez viszonyított arányukon túl is foglalkozzék, vagy hogy a mi kétnyelvűségéből eredő ismereteinket vegye alapul "a magyar írással a világon bárhol foglalkozó egyének és közösségek" számára fogalmazott szabálytartalmakban. Nem várhatjuk el, hogy a Belgrád-féle elválasztást tegye kötelezővé, mert a csak magyarul tudó számára ez morfológiailag tagolhatatlan szó, és azt sem hogy a *Crnjanski, Krleža, Crnja* szavak elválasztásánál a szerbhorvát nyelv törvényeire alapozzon, miszerint az *r* bizonyos szótag-pozíciókban a magánhangzó szerepét is betöltheti. Az is természetes, hogy a 11. kiadásban sem találunk minden sajátos problémáinkra választ, hiszen arra lesz jó egy, most már más rendeltetésű függelék, vagy a Tipográfiai tanácsadó szótárhoz hasonló kiadvány, amely a megalkotott általános szabályokat konkrét kérdések szempontjából értelmezi, alkalmazza.

A helyesírás általános, a 11. kiadás aktuális szerepéről annyit kívántunk elmondani, és még annyit, hogy az előszóban a vitatható reformoktól való tartózkodást megfogalmazók ránk is gondoltak: a reformok miatti elszigetelődés veszélyéről szólva fogalmazták meg, hogy "Ez a veszély a határainkon kívül élő magyarság körében fokozott mértékben jelentkezett volna".

II.

A magyar helyesírás helyét, a többnyelvű Vajdaságban betöltött szerepét az előzőkben próbáltuk megfogalmazni. Most pedig fordítsuk meg a szabálygyűjtemény és a környezet viszonylatát: Mi a szerepe többnyelvű

társadalmunknak, a hivatás, az érdeklődés, a műveltségi szint vonalán tagolható közegeinek, az írott nyelv alkalmazási területeinek, életformáinak a változások érvényesítésében, és egyáltalán a korrekt helyesírási szint megteremtésében és megőrzésében?

1. A kérdéskör különböző tartalmi vonatkozásait nem vizsgálhatjuk a magyar írásrendszerben közlendőket megfogalmazók általános és egyetlen szempontjából, mert az igények, elvárások különböző *helyesírási szintekre* tagolják a nyelvközösséget is.

2. A legfelsőbb szint kétségtelenül a magyarul megjelenő társadalom- és humántudományi műveké, amelyek általában fordítás termékei, ritkábban eredeti magyar szövegek. A legnagyobb elvszerűséget, az alkalmazás következetességét ettől a szinttől várhatjuk el. A fordítás természetéből adódik, hogy a helyesírási kérdések a magyar szöveg kialakításában nem elsődleges, nem is egyetlen szempontnak számítanak, mivel a nyelvi átváltásnak csak két mozzanatában, a kiinduló nyelvi szövegben és a már csak megfogalmazásra, rögzítésre váró végleges fordítás szintjén merülnek fel a "hogyan is írjam?" döntései. Csak itt derül ki, az írásképp, az írásmód mely információi maradtak a célnyelvben is megőrizendőek, s melyek tűntek el nyomtalanul. A más nyelvi elemekhez viszonyuló ortográfiai műveleteket is ajánlatos a szokásosnál tágabban értelmezni. Az *idegen írásmód*, az *átírás* mellé más módszereket is beiktatni, pl. a megfelelő magyar alak behelyettesítését (Hrvtaska - Horvátország) és a nagyobb mértékű hasonlítást, asszimilációt.

Tudományos életünk, a magyar nyelvű könyvkiadás legrangosabb vállalkozása e pillanatban a *Jugoszláv Enciklopédia*, amelynek első kötete a múlt hetekben jelent meg. Címzavai, óriási tulajdonnév-állománya, a délszláv kultúra sajátos néprajzi, történelmi, földrajzi, művészet- és művelődéstörténeti fogalmai helyesírási szempontból is nehéz, nagy következetességet, nagyobb összefüggésekre is kiterjedő körütekintést is igénylő feladatok elé állították a fordítókat, lektorokat, szerkesztőket. Még áttelebbek a szerbhórvát nyelv és írásrendszer közegén átszűrődő, más civilizációkhoz, kultúrákhoz (Bizánchoz, az iszlámhoz, a török, arab nyelvhez) tartozó fogalmak. Ezek esetében ugyanis az illető nyelvek és a magyar nyelv, helyesírás viszonyát kell beépítenünk.

2. 1. Mindez a problémák sokaságát vetette fel. Földrajzi neveket: a *Beneška Slovenija* – *Venezija Giulia*, *Friaul* – *Friuli*, *Bobovac* – *Babócsa*, – *Celovec* – *Klagenfurt*, *Skadar* – *Shkodra* – *Szkadari-tó* megfeleltetés mind egy-egy apró, de következetes állásfoglalást kívánt. Sajnos, az Enciklopédia nehezen áttekinthető, óriási tömegében nehezen tükröződnek a beállt változások is. A szerbhórvát *Nadríjan* alak, a helybeli lakosság kérésére, a falucsúfolóként is értelmezhető asszociációk miatt, már hivatalosan is rég eltűnt, a magyar alakhoz, *Adorjánhoz* igen hasonló *Adorjan* került a helyére, sajnos, nem az Enciklopédia lapjain.

Vannak más természetű dilemmák is, a kiindulónyelvi olvasóéhoz hasonló magyar informálás és az azonosító jegyek megőrzése között választva. Baščanska draga vagy Baškai-öböl, Baščaršija vagy Bas-Csarsija, esetleg Bascarsari? Mikor "fordíthatom" le a mezőt, karsztmezőt jelentő polje, pole

utótagot, és mikor nem? Településnév részként nyilván nem, de ha valóságos térszínformát jelöl, akkor mindenképpen. Miért különbözik az Enciklopédiában Bácska és Bánát térképe a magyar névváltozatok meglétének szempontjából?

Sajnos, az első kötet különbözni fog a többtől, mivel ez még a 10. kiadás alapján készült, s néhány változás rengeteg helyen érezteti hatását, pl. a Balkán félsziget Balkán-félszigetre változásának esetében.

Vannak olyan alakok, amelyek egyedi, kivételes megoldást tükröznek, a név viselőjének döntését, a hagyományt viselik magukon, mint a *Gjalski Ksaver Šandor* (Mégcsak nem is Djalski) *Crnojević*, *Čarnojević*, *Csemovics Arén*, amely a szerbhorvát nyelvben is ingadozásokat mutat. A tapasztalatok azt mutatják, hogy soha sem élhetünk sematikus analógiákkal: *Adrassy Juraj* nem lehet *Adrassy György*, *Andrassy Ljudevit* sem *Adrassy Lajos*, *Sufflay Franjo* viszont *Sufflay Ferenc*. Az analógia fordult fonákjára a 11. kiadás egyik példájában, *Brankovics György* eredeti neve nem *Djordje*, hanem *Djuradj Branković*.

A névfordítás, behelyettesítés más esetekben is nagy gond, pl. az ún. humanista neveknél: Toma Splicanin vagy Spalatói Tamás? Viszont az *Arnold iz Libeka* mindenképpen *Arnold von Lübeck*. A köznévi eredetű fogalmaknál sem egyszerűbb a helyzet, főleg olyanoknál, amelyek már a szerbhorvát nyelvben is két rétegűek, egy török, arab, illetve egy délszláv rárétegződött fogalomkör ötvözetei, mint az *ašikovanje*, *akšamluk*, *begluk*. Az első különbözik az *asik* török szótól, mert sajátos udvarlási, enyelgési mód volt Boszniában, az aksamluk is az esti imát jelentő *aksamtól*, mert esti italozást jelent. A bég magyar megfelelésénél meg az az érdekes, hogy pl. az Új magyar lexikon a szóalak létét sem ismeri el, csak *bej* formában használja. Az ötörök, újtörök átírás általában is igen tisztázatlannak tűnik.

Miért nem, vagy hogyan érvényesülnek a köznevek átvételének szabályai, amelyeket az új kiadás szerint is inkább átírással, mint eredeti írásképpen kell átvenni. Miért *žilavka*, *dingač*, ha lehet *bordói*, *krokány*? Miért *bosančica*, *srbulje*, ha lehet *cirill írás*, *reneszánsz*, *ukáz*. Arra is gondolni kellene, hogy a tulajdonnevek általános elterjedtségéről, ejtésalakjának visszaállíthatóságáról itt nem beszélhetünk. Hogy fogja kiejteni a bosancicát egy csak magyarul tudó átlagolvasó? "bosancicának"?

Következetes döntéseket igényelnek a rövidítések, betűszók. Pl. mikor alkalmazzuk a magyarra fordított szervezeti és intézménynév rövidítését, mikor az eredeti betű- vagy mozaikszót: AVNOJ. Tankönyvekben, a publicisztikában terjedőben van a JNFAT, a SKOJ helyetti JKISZ, amelyek már a történelmi egységítő funkciót nem tudják ellátni.

3. A következő, igényekben, megoldásokban megvalósuló helyesírási szintet a közigazgatással, öngazgatással, hivatalos érintkezéssel kapcsolatos, írásban közzétett anyagok, hivatalos lapok, végzések, cégjelzések, utcanévtáblák, cégnevek, intézménynevek képezik, illetve a témakörhöz kapcsolódó tájékoztatás, a publicisztikai szövegek magasabb szintje.

3. 1. A szakterületen belül szemlélődve az íráshasználat nyelvészológiai kötdéseinek belső tagolódása is kialakul, azzal, hogy a tájékoztatószövegek

íráshasználatához az ismeretterjesztő, tudományos népszerűsítő irodalom is felzárkóztatható.

3. 2. A már említett nyelvészológiai szempontok tekintetében a gyakorlati megoldások néhány kritérium szerint világosan elkülönülnek, és néhány törvényszerűséget is megfogalmazhatunk:

3. 2. 1. A kellő szélességben értelmezett írásmód, a több nyelvi alakváltozat kérdései nem azonos módon merülnek fel a hivatalos manifestálódás esetén, illetve ha ezekről a fogalmakról az informálás szintjén és szándékával szólunk. Ahhoz ugyanis, hogy egy helységnév magyar megfelelője a helynévtáblára, az utca magyar neve az utcanévtáblára kerüljön, egy szervezet neve a táblára magyarul is legyen írva, közigazgatási, öngazgatási döntések kellenek, a döntéseknek törvénybe, statútumba, vállalati, intézményi alapszabályba kell kerülniük.

3. 2. 2. A hivatalos íráshasználatnál, manifestálódásnál nagy szerepet kap az azonosító funkció, amely a nyilvántartás vonatkozásában is rögzített, pl. az intézményneveknél a cégnév bírósági jegyzékbe vétele.

3. 2. 3. A tájékoztatási eszközökben, egyéni írás- és szóhasználatban pl. a tulajdonneveknek olyan alakja, írásmódja is előfordul, fordulhat, amely eltér a hivatalos formáktól, s ehhez nem kell külön közigazgatás, öngazgatási döntéshozatal. *Jevrosima anyó utca, Bécs, Belgrádi Vásár*. Az íráshasználat kettőssége is ebből eredően nyilvánvaló, de az is, hogy a hivatalos alakok használatának vannak a nyelviségen, íráshasználati szabályokon túli kötöttségei is.

3. 3. A kérdéskör nyelvi és nyelven kívüli vonatkozásait ezért jó fordítás, megfeleltetés közben is külön-külön mérlegelni. Ez sohasem azt jelenti, hogy ne alakítsuk ki egy helynév, intézménynév lehetséges, helyes magyar írásmódját, pl. helyesírási segédkönyvekben, ahogyan ez a Mai magyar írásban, a Földrajzi nevek írásmódjában történt, de azt is tudatosítanunk kell, hogy a használat körülményeinek egyéb tényezői is vannak.

3. 4. Érdekesen valósulnak meg ezek az összefüggések pl. az intézménynevek egyedítő elemében, ezekben sok földrajzi név, köznévvvel jelölt fogalom jelenik meg, mondhatnánk másodlagos, konnotatív jelentéssel, jelölő funkcióban. A Novi Sad elsődlegesen csakugyan Újvidék, de már a labdarúgó-csapat esetében csak Novi Sad lehet magyar szövegben is, a Potisje is Tiszavidék magyarul, de a szerszámgépgyár cégmegnevezésében mégsem állhat így, mert az azonosító funkcióra való tekintettel a Társult munkáról szóló törvény másként rendelkezik, illetve lehetséges a magyar alak is, ha az illető vállalat alapszabálya mindkét alakot egyenrangúan a név elemének tekinti, ez vonatkozik a személynevekre (Spartacus – Spartak), fogalmakra is (Pobeda, Kvalitet, Elita, Roham, Egység). Ezek a dolgok, szerintem a tájékoztatásban sem lehetnek másként, noha ennek épp a nevek tükrözte eszmei-politikai tartalmak vallják kárát. A megoldást az intézménynevek megfelelő kialakításában látjuk.

3. 5. A fent taglalt tényezők viszont nem dönthetnek el kifejezetten nyelvi, helyesírási kérdéseket. Azt igen, hogy tartományi fővárosunk mikor lehet

Novi Sad – eredeti írással, mikor Újvidék; azt viszont nem, hogy a szerbhorvát névalak magyaros átírású alakjában kell állnia *Novi Szádként*.

3. 6. Szóljunk már most a továbbiakban a szakterület kizárólag helyesírási gondjairól, amelyek közül a legfőbb, hogy különböző okok és ürügyek miatt nagyon intenzív a helyesírási interferencia, azaz a szerbhorvát helyesírás szabályainak átszüremlése. Ezzel korántsem azt állítjuk, hogy a fordítók, a fordítás rejtett formáival élők jobban tudják a Pravopis elvont szabályrendszerét, mint A magyar helyesírás szabályait, hanem hogy a fordítandó szövegben, feliratokon, cégnevekben az előző modelljei, realizálódott megoldásai kínálkoznak kész mintaként, követendő példaként, tegyük hozzá, hamis barátként, mert olyasmi látszik általuk azonosnak, ami hasonló, hasonlóan pedig, ami különböző. Így lesz az *autobuska stanica* alapján *autóbusz állomás*, a *do vidjenja!* alapján *viszont látásra!* A megoldás éppen abban lenne, ha a kaptafák automatizmusát problémaérzékenység, a szabályzatok kézbevételeként igénye váltaná fel.

A problémák iránti érzékenység interferencia esetében csak a kontrasztív helyesírási szemlélettel együtt lehet hasznos, ezért gazdagodott helyesírásunk művelése is ilyen szempontokkal. A módszerekhez viszont sajátosan általánosított információk is kellenek: a *nagy kezdőbetűnél* az, hogy ez a szemantikai, szintaktikai "kitüntetettség" eszköze, amelynek vannak helyesírásonként eltérő esetei is, a vesszőnél az, hogy mondatok, mondatrészek tagolására szolgál, de ennek lehetnek tartalmi és csak formális kritériumai is egyik vagy másik nyelvben.

3. 7. A publicisztikában, a tájékoztató eszközökben a gondok hasonlóak, megoldásuk is, azzal, hogy a publicisztika példamutató szerepe ezzel együtt a felelőssége is jóval nagyobb az olvasók számával, befolyásolhatóságával arányosan. Sajnos, jelenleg sok a negatív, zavaró példa, noha az is lehet, hogy ezek tűnnek fel. Itt és most csak néhány jelenségre hívjuk fel a figyelmet. Szabályzatunk az eredeti írásmódhoz ragaszkodás kapcsán inkább a betűtípusok, grafémák alakjára, mellékjeleire hívja fel a figyelmet, holott halgatólagosan a külön- és egybeírást, a kis és nagy kezdőbetűt is kötelezővé teszi, a magyar szabályoktól eltérően is. Pl. *Banja Luka* (városnév), *Novo mesto*. Számunkra érthetetlen, miért szerepel a Magyar Szóban az egyedüli helyes *Crna Gora-i* helyett *crnogórai*, és még mindig a *Nemzetközi Valutaalap* a *Valutaalap* helyett. Aztán mit is jelent a *Harcos Szövetség* a *Harcosszövetség* helyett?

Vannak minden szférát érintő gondjai pl. a kisbetűzés járványa az intézménynevekben, amely a különírás bajaival párosul, pl. *jugoszláv faj-nemesítő bizottság*, amelynek tevékenységére ez az írásmód gyanús fényt vet.

4. Elvárás-igényességi szempontból külön színtezhető az üzemi lapok, a bírósági gyakorlat íráshasználata, a mindennapi helyesírás, az ablakhelyesírás, a levelek helyesírása. Ezen a területen sokszor tűnik úgy, hogy még a bármilyen norma fogalma sem alakult ki, nemhogy az ésszerűsítésé. Persze, vannak "racionális" érvek, pl. hogy a fényszedés bevezetését csak "hátráltatja a magyar helyesírás aggályoskodó elválasztási szabályzata", vagy a Zeleznicar naptárának *januar 1 januar* megoldása, amely mindkét nyelvtől idegen

öszvért szült. Találunk olyan, nehezen tetten érhető zavarforrást is, mint amikor fordításban a nevek eredeti cirill ábécé szerinti betűrendjét hagyják meg magyar szövegben stb.

5. Mi e téren a társadalmi, szakmai teendőnk? A jó, hatékony helyesírásművelés, ennek társadalmi megbecsülése, követendő példák felmutatása, a tétovázóknak tanácsadó közönségszolgálat.

ETO: 809.451.1-1:(=03.861=945.11)

CONFERENCE PAPER

A SZERBHORVÁT HELYESÍRÁS HATÁSA A MAGYAR NYELVŰ KÖZSÉGI HIVATALOS LAPOK HELYESÍRÁSI GYAKORLATÁRA

SZLOBODA JÁNOS

Alapbank, Zenta

Közlésre elfogadva: 1986. január 24.

A különböző nyelvű, de egymással közösségbe élő népek nyelvében megfigyelhető kölcsönhatás a helyesírási gyakorlatra is kiterjed. Ez tapasztalható a Vajdaságban, sőt valószínűleg a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság egész területén élő magyarság esetében, annál is inkább, mivel az itteni magyarságnak a vele testvéri közösségekben együtt élő délszláv és más nyelvű nemzetekkel, népekkel és népcsoportokkal való kapcsolata nem esetleges, alkalmoszerű, hanem állandó, folyamatos, át- meg átszövi életünk minden megnyilvánulását a politikai tevékenységtől a művelődésen és szórakozáson át mindennapjaink legszokványosabb nyelvi megnyilvánulásaiig.

Mindez a nyelvi egyenjogúság és a többnyelvűség általánosan elterjedt gyakorlata folytán, amely a szóbeliség és írásbeliség úgyszólván valamennyi területére egyaránt kiterjed, hatványozottan jelentkezik. Habár a nyelvi kölcsönhatásnak különösen a műveltség terjesztésében, a kulturális értékek megismerésében s ezáltal a nemzetek kölcsönös megismerkedésében és az egymás iránti megbecsülés elmélyítésében, tehát politikai téren is számtalan előnye van, a nyelvi interferenciák révén bizonyos hátrányokat is rejt magában, mint amilyenek a barbarizmusoknak (az eredeti szókincs szavainak idegen szavakkal való felcserélése), a tükrökifejezéseknek (az eredeti szókincs szavainak az idegen szókapcsolatokat tükröző szerkezetbe állítása) a terjedése, az idegen mondat szerkezetek megjelenése a nyelvben, a különböző nyelvek helyesírási szabályainak felcserélése, illetve keveredése.

Mindez a felsorolt káros nyelvi tendenciáknak az iskolai oktató munka vagy a nyelvi ismeretterjesztés, azaz az iskolai és publicisztikai nyelvművelés útján való tudatosítása révén könnyen kivédhető, sajnos azonban az e téren eddig tapasztalható valamennyi erőfeszítés sem hozta meg az elvárható eredményeket, véleményem szerint egyrészt az iskolai nyelvművelő munkának a közoktatás általános helyzetével kapcsolatos fogyatékosságai, másrészt az

iskolán kívüli, elsősorban a sajtó útján gyakorolt nyelvművelés alkalomszerűen esetleges, rendszertelen, nem következetes voltából eredően.

A felsorolt káros nyelvi hatások közül célom a helyesírási interferencia megvizsgálása egy meglehetősen szűk területen, a magyar nyelvű tartományi, illetőleg községi hivatalos lapok, közlönyök vonatkozásában. Vizsgálódásaimat természetesen a szóban forgó területen sem terjeszthettem ki a teljes anyagra, csupán a VSZAT Hivatalos Lapjának, továbbá Ada, Csóka, Kanizsa, Topolya és Zenta községek hivatalos lapjainak 1-2 számát néztem át néhány évre visszamenően. Úgy vélem azonban, hogy ez a nem éppen bőségesnek mondható anyag is híven tükrözi a szövegeknek, illetve fordítóknak helyesírási szintjét, illetőleg az erre vonatkozó ismeretek többé-kevésbé meglehetősen bizonytalan voltát.

A szerbhorvát és a magyar nyelv helyesírási rendszere "köztudottan" eltérő. Az előbbi csaknem tisztán fonetikus, azaz hangjelölő (kiejtés szerinti) írásmódot alkalmaz, az utóbbira viszont a szóelemző (etimologikus) írásmód a jellemző. A köztudattal szemben az igazság az, hogy mindkét nyelv helyesírásában megtalálhatók a kiejtés szerinti, a szóelemző és a hagyományos írásmód elemei, ám a két nyelv helyesírására kétségtávol az írásmódok egyikének vagy másikának a túlsúlyra jutása jellemző. Így a szerbhorvát nyelvre sem teljesen érvényes már a Vuk Karadžić által meghirdetett: "Írj, ahogyan beszélsz, és olvass, ahogyan írva van!" (pl. a d hang s előtti zöngétlenedését, a dst hangkapcsolatban létrejövő mássalhangzó kiesését, a szóhatáron előállt hangtani változásokat a helyesírás nem tükrözi), ám a magyar helyesírás mégis inkább tekinthető szóelemzőnek a szóelemek írásban történő feltüntetéséhez való ragaszkodása miatt, noha szavaink írásakor főleg a kiejtés szerinti írásmód dominál, sőt helyesírásunk a toldalékolás esetében beállt hangtani változások egy részét is fonetikusan tükrözi (pl. moss, nézzük, higgyed). Sajátos módon azonban a kétféle írásmód az iskolázottságtól, a nyelvi tudatosságtól függően jól elkülönül egymástól, és az e téren tapasztalható ingadozások, amelyek a vizsgált szövegekre nem jellemzőek, esetlegesek (feltehetően gépelési vagy szedési hibából, elírásból jöttek létre), nem tulajdoníthatók a helyesírási interferencia hatásának.

A magyar és a szerbhorvát helyesírás közös jellegzetessége, hogy betűíró és hangjelölő rendszerűek, hangkészletük nagyjából egyező, azzal, hogy a magyar nyelv magánhangzókészlete valamivel gazdagabb. A szerbhorvát nyelv a latin betűs mellett cirill betűs írásmódot is használ, ám a írásmód egyenrangú használata folytán a szerbhorvát nyelvet az ilyen eredetű közszavak és tulajdonnevek írásának tekintetében latin betűs írásmódúnak tekintjük.

A szerbhorvát nyelv latin betűs írásmódjának betűkészlete nem sokban különbözik a magyar betűkészlettől. Bizonyos nehézségek azonban mégis jelentkeznek a betűrendbe sorolás és a magyar tulajdonneveknek a szerbhorvát szövegben szokásos átírása esetén.

A betűrendbe sorolás esetén nehézséget okoz, hogy a magyar szövegbe hogyan vegyük át az eredeti szerbhorvát nyelvű szövegben már betűrendbe

sorolt tulajdonneveket (személyneveket), lévén hogy magyar nyelvű hivatalos lapjaink szövege teljes egészében fordítói szöveg. Latin betűs ábécé alkalmazása esetén csupán az ö, ü magánhangzók, valamint a Č, DJ,(\$), Š mássalhangzók betűrendi helyével van gond, az előbbiek ugyanis a magyar betűrendben az O és Ú betű után, a szerbhorvátra történt átírás esetén azonban az E és I betű helyére az utóbbiak a magyar ábécében a T, illetőleg a G, valamint az R betű után, a szerbhorvátban viszont Č, a D és az S után kerülnek.

Tévedéssel mind a magyar, mind a szerbhorvát nyelvű hivatalos kiadványokban találkozhatunk, ez utóbbiakban a leggyakoribb a mellékjeles betűknek a mellékjel nélküli azonos betűk elé sorolása, valószínűleg a magyar ábécé S, SZ sorrendjének téves analógiájával.

A helységnevek betűrendbe sorolásakor a települések szerbhorvát és magyar megnevezésének eltérő volta (pl. Novi Sad – Újvidék, Sombor – Zombor) miatt a névsor a forrás- és célszövegben teljesen megváltozhat. Ez viszont a rovatrend feltehetően kívánatos párhuzama végett számos esetben nem volna célszerű. Ezért hivatalos lapjaink ilyen esetekben a helységneveket eredeti alakjukban hagyják, azaz nem fordítják le, és ez A magyar helyesírás szabályai 208. pontjának 2. bekezdése értelmében teljes mértékben elfogadható (a helységnév magyar változatának zárójelben történő esetleges feltüntetésével).

A személyneveket tartalmazó névsoroknál azonban – ha az eredeti sorrendhez a sorszámok azonossága végett ragaszkodnunk kell –, zárójelben feltétlenül fel kell tüntetnünk, hogy a betűrendbe sorolás a szerbhorvát nyelv latin, illetőleg cirill betűs írásmódjában használatos betűrend (abeceda, ill. azbuka) szerint történt. Ezt az eljárást kell követnünk a helységnevek esetében is, ha valamilyen oknál fogva magyarban használatos elnevezéseket alkalmazunk, de az eredetivel azonos sorrendet kívánjuk megtartani.

A betűrendbe soroláson kívül is időnként nehézséget okoz a személynevek írásmódjának pontos megállapítása. A délszláv eredetű személynevek esetében a hibalehetőség kisebb ugyan, amióta az 1954-ben aláírt Újvidéki Megállapodás (Novosadski sporazum) értelmében a szerbhorvát nyelv keleti és nyugati változatában egyaránt alkalmazható a cirill és latin betűs írásmód, így tehát a szerb eredetű tulajdonnevek – a horvát eredetűekhez hasonlóan – a latin betűs írásmód szerinti eredetiben írandók magyar szövegben is, tehát nem szükséges minden egyes névnel utánajárni, hogy vajon szerb vagy horvát eredetű-e, ami az esetek jelentős hányadában szinte a lehetetlenséggel volt határos, tekintve, hogy a szerbhorvát anyanyelvűek nem kis része sem szerbnek, sem horvátnak nem vallja magát, tehát ha pontosan meg akartuk volna állapítani, hogy nevét az eredeti írásmód szerint kell jelölni, vagy megközelítő hangértékben a magyar ábécé betűivel kell-e átírni, akkor kénytelenek lettünk volna megtudakolni, hogy e-ző vagy ije-ző dialektusban beszél-e az illető.

Továbbra is fennáll a macedón, a bolgár, valamint a kárpátukrán (ruszin) eredetű tulajdonnevek átírásának a szabálya, ám ezeknek az elkülönítése a szerbhorvát személynevektől már jóval kisebb gondot okoz. A szlovén, cseh

és a szlovák, valamint a román eredetű nevekre a latin betűs írásmódot használó nemzetek tulajdonneveinek jelölésére vonatkozó szabály alkalmazandó.

Öröndetes, hogy a nálunk, Jugoszláviában már az ötvenes évek közepétől többé-kevésbé elég következetesen alkalmazott fenti szabályt a közelmúltban Magyarországon is elfogadták (I.A magyar helyesírás szabályai, 11. kiadás), s ezt a nyelvi tényt az Édes Anyanyelvünk c. népszerű nyelvi folyóirat 1985. október-decemberi számában (12. oldal) Ladó János is megállapítja (Kovács János által és általam a fenti kérdésben egy korábban megjelent cikkhez fűzött észrevételünkre válaszolva).

Sajátságos módon az előbbinél jóval nagyobb gondot okoz a szerbhorvát forrásszövegben előforduló magyar személynevek "visszafordítása". A Szerb Matica és a Horvát Matica kiadásában 1960-ban megjelent A szerbhorvát nyelv helyesírása (Pravopis srpskohrvatskog jezika) 253. pontjában kimondja ugyan: "Az idegen tulajdonneveket a mi nyelvünkben kétféleképpen írjuk: az eredeti írásmód szerint, azaz úgy, ahogyan az átadó nyelvben írják (főként a latin betűs írásmódban) és fonetikusán, azaz kiejtés szerint (főként a cirill betűs írásmódban). Meg kell hagyni mindkét mód használatának a szabadságát. A fonetikus írásmód használata esetén azonban – ha a nevek kevésbé ismertek – a nevek első ízben történő említésekor zárójelben meg kell jelölni az eredeti írásmódot. Ha pedig a szóban forgó neveket a mi nyelvünkben az átadó nyelv írásmódja szerint írjuk, első ízben zárójelben meg kell jelölni a kiejtésüket. Tudományos művekben, közép- és főiskolák tankönyveiben és hasonló könyvekben cirill betűs írásmód esetén első ízben kötelező feltüntetni az ilyen szavak eredeti írásmódját, latin betűs írásmód esetén viszont kötelező az eredeti írásmód használata első említéskor a kiejtés zárójelben történt megjelölésével", mégis – talán a szabály egy kissé túlságosan is liberális megfogalmazása miatt ("a kétféle írásmód használatának szabadsága") az eredeti írásmód, illetőleg a kiejtés megjelölésének kötelező voltát nem veszik túl komolyan, inkább csak a szabály második felét, a tudományos művekre, tankönyvekre és hasonló kiadványokra vonatkozót alkalmazzák némileg következetesebben.

A nyugati nyelvterületen működő kiadók inkább alkalmazzák a személynevek eredeti írásmódjának az alkalmazását, de még ott sem következetesen. Furcsa dolog, hogy a magyarországi tulajdonneveket inkább az eredeti írásmód szerint, a jugoszláviai magyar eredetűeket fonetikusán írják, így megesik, hogy ugyanannak a családnévnek eredetétől függően más lesz az írásképe (pl. Vörös és Vereš). "Visszafordításkor" teljes a bizonytalanság: hiszen a szerbhorvát betűkészlettel visszaadódott névről lehetetlen megállapítani annak eredeti írásmódját (a Vereš lehet Veres, Vörös vagy Wöeres, a Čikoš Csikós és Csíkos, a Gere Gere vagy Gerő stb.). Nem kevésbé képtelenség a hagyományos módon írt magyar családnévnek a szerbhorvát szövegben szereplő alakjából való helyreállítása (a Totnak írt családnév egyaránt lehet Tóth vagy Tót, a Takač Takács mellett Takách és Takáts is, hogy ne szaporítsuk a példákat úgyszólván a végtelenségig).

A keleti nyelvterületen (így Vajdaságban is) úgyszólván kizárólagos az

átírás, tehát a korábbi helyesírási szabályzat alkalmazása, amely szerint: "Ha szükség van szavainkra, különösen személyneveinknek, családneveinknek és földrajzi neveinknek a külföldnek szánt okmányokban és iratokban való feltüntetésére, cirill vagy latin betűs írásmódunkkal írjuk őket aszerint, hogy cirill vagy latin betűk használatosak-e az említett okmányokban... Ha idegen okiratokat kell aláírunk, az aláírást is cirill vagy latin betűs írásmódunk szerint eszközöljük... Az idegen nyelv betűit a mi betűinkkel át kell írni. Ha a legkisebb gyanú is felmerül, hogy valamely név vagy helynév az átírásban jól felismerhető-e, a fonetikus írásmód mellett cirill vagy latin betűkkel feltüntethető az eredeti írásmód is... Ez különösen azokban az esetekben érvényes, ha valamely újfajta elnevezést honosítunk meg a mi irodalmunkban".

A szabályt idéző egyébként az anyanyelvápolás szempontjából rendkívül jó kézikönyv (Ž. Vukadinović: Srpski u sto časova, Beograd 1952.) még hozzá is teszi (161.o.): "Az idegen szavakat úgy írd, ahogyan egy más nyelvet nem ismerő jó szerb vagy horvát ki tudná mondani". A szerbhorvát eredetű szavak idegen szövegben ajánlott írásmódjával szemben meglehetősen szűkkeblű álláspont, ámbar elismerhetjük, hogy az idegen szavak és tulajdonnevek olvasatának gondját sommásan megoldja. Mégis úgy véljük, hogy a latin betűs írásrendszert alkalmazó modern európai nyelvek helyesírási gyakorlatában az idegen eredetű személynevek eredeti írásmódjának átvétele a gyakoribb, s ez célszerűbbnek is bizonyul a nyelvi bezárkózás, elszigetelődés felszámolása szempontjából.

A személynevektől eltérően, amelyeknek írásmódja magyar szövegben nem vitás, csupán esetenként a helyes alak megállapítása ütközik nehézségekbe vagy bizonyul teljességgel lehetetlenné, a földrajzi nevek írásában bizonyos ingadozás tapasztalható. A Magyarország területén kívüli, de magyar(os) alakban is használatos elnevezésű földrajzi objektumok neve (a toponimák) ugyanis mintkét (idegen és magyaros) alakjukban használatosak, az előbbieket azonban inkább csak a tudományos és közigazgatási-hivatalos természetű szövegekben, és főleg a helységnevek esetében. Hivatalos lapjaink gyakorlatában mindkét eljárásra találunk példát – gyakran sajnálatos módon egyazon szövegen belül a helynevek magyar és szerbhorvát alakjainak keveredésére is. Kíváncsú volna a szöveg tisztaság érdekében eldönteni, hogy hivatalos lapjaink (és egyéb informatikai szerveink is) melyik módszert alkalmazzák, legalább egy-egy orgánumon vagy használati szinten belül egységesen, és ez esetben a szerbhorvát és szlovén eredetű földrajzi neveket az eredeti írásmód szerint, a macedón eredetűeket a cirill betűs írásmódú nyelvek szavainak esetében szokásos átírásban, míg a magyarban használatosakat a magyar hangjelölés szabályai szerint írják, mert a jelenlegi szabályozatlan, mondhatni zűrzavaros állapot az írásmódok keveredését eredményezi (pl. Debelyacsa, Kovaesica, Kupuszina, Szubotica; Debeljača, Kovačica, Kupusina, Subotica helyett).

Eltérőek a helyesírási szabályok a magyar és szerbhorvát nyelvben a nagy és kis kezdőbetűk használatának tekintetében is. Egyaránt nagy kezdőbetűs a mondatok és az egyenes (szó szerinti) idézetek, továbbá meghatározott versek sorainak első szava, némely rövidítések, valamint a tulajdonnevek írása.

A két nyelv helyesírási rendszere azonban nem ugyanazokat a szavakat tekinti tulajdonnévnek, és ez hivatalos lapjaink írásgyakorlatában gyakran válik hibalehetőséggé. Mindkét helyesírási rendszer szerint nagy kezdőbetűsek a személynevek (családi és utónevek, bece-, gúny-, fedő és álnevek), az elképzelt személyek és az állatok egyedi neve, a földrajzi tulajdonnevek, az intézménynevek, vállalatok, szervezetek, egyesületek neve, a sajtótermékek címe. A szerbhorvát nyelv helyesírása szerint azonban ide tartoznak az egyes nemzetekhez, népekhez, népcsoportokhoz, tájegységek, helységek lakosságához való tartozást jelentő főnevek és az ünnepek neve. Az előbbiek írására vonatkozó ellentétes szabályok a hivatalos lapok magyar nyelvű szövegeiben nem okoznak gondot, gyakrabban fordul elő a szerbhorvát szövegben a magyar helyesírás ide vonatkozó szabályának megfelelő kis kezdőbetűs írásmód (madjari, srpkinja stb.), ám az utóbbiak írásmódjának kétfélesége már gyakran okoz zavart, csak hogy nem bizonyíthatóan a szerbhorvát helyesírási szabály hatására (Újév, Május elseje, Köztársaság napja, Nők napja stb.).

Noha a történelmi események, mozgalmak neve mind a magyar, mind a szerb nyelv helyesírásának legújabb szabályai szerint kisbetűs (még az októberi szocialista forradalom és a nagy honvédő háború esetében is), ezen a téren mindkét nyelvű szövegben gyakori a tévedés (Népfelszabadító Háború, ill. Narodnooslobodilačka borba, Pokret, Prvi kongres, ill. I Kongres stb.). A nagy- és kisbetűk használatáról a rövidítésekben később esik majd szó.

A leginkább zavaró mégis a többbelemű tulajdonnevek nagybetűs, illetőleg vegyesen nagy és kis kezdőbetűs írása tekintetében a magyar és szerbhorvát nyelvben eltérő, azaz részben megegyező szabályrendszer. Minthogy a személynevek és a földrajzi nevek írásában a szabály nagyjából azonos (az előbbiek állandó jelzői mindkét nyelvben nagy, alkalmi jelzői és értelmezői pedig kis kezdőbetűsek, akárcsak az utóbbiak köznévi elemei is), sok tévedést okoz a szabály különbözősége az intézménynevek írásában. A magyar helyesírás szabályai szerint ugyanis "a hivatalok, társadalmi szervezetek, oktatási intézmények, tudományos intézmények, szövetkezetek, vállalatok és hasonlók többbelemű hivatalos, cégszerű nevében – az és kötőszó, valamint a névelők kivételével – minden tagot nagybetűvel kezdünk (187. pont). A szerbhorvát nyelv helyesírásának megfelelő (14.) pontja így hangzik: "Csak az első szót írjuk nagy kezdőbetűvel, ha a soron következő szók valamelyike egyébként is nem nagybetűs".

Néhány szervezet-, intézmény-, illetőleg vállalatnév szerbhorvát és magyar megfelelője tehát: Savez komunista Jugoslavije – Jugoszláv Kommunista Szövetség, Opštinska konferencija Saveza socijalističke omladine Vojvodine – A Vajdasági Szocialista Ifjúsági Szövetség Községi Választmánya, Narodna banka Srbije – Szerb Nemzeti Bank, Fabrika obuće "Elita" – Elita Cipőgyár stb. Az ellentmondó helyesírási szabályok folytán különösen a magyar szövegben gyakori a szerbhorvát helyesírásnak megfelelő megoldás: a Szakszervezeti szövetség községi tanácsa, Moša Pijade közép fokú szakirányú oktatási-nevelési központ, Közgazdasági könyviteli központ, Elektro-Bačka építészeti,

szerelő és befejező munkálatok munkaszervezete, Napredak könyvesbolt stb. A bizonytalanságot és az ingadozást feltehetőleg fokozza majd A magyar helyesírás szabályai 188. pontja a) bekezdésének alkalmazása, amely szerint az intézménynevek egy részét hol kis, hol meg nagy kezdőbetűvel kell írni (a példák közül a balatonfenyvesi állami gazdaság, illetve Balatonfenyvesi Állami Gazdaság, a pécsi nevelőintézet, de Pécsi Nevelőintézet stb.). Véleményem szerint ennek a szabálynak a beiktatása nem a legszerencsésebb megoldás. Bizonytalanság tapasztalható az -i melléknévképzős helységnévvel kezdődő intézménynevekben is: Zentai Kereskedelmi Vállalat, illetőleg zentai Kereskedelmi Vállalat, Kanizsai községi Képviselő-testület vagy kanizsai Községi Képviselő-testület. Gyakori – szerbhorvát mintára – a helységneveknek -i képző nélküli használata is: Csóka Húsárugyár, Čoka Mezőgazdasági Munkaszervezet, Trešnjevac Általános Iskola stb. (néha a helységnév idézőjelben fordul elő). Valószínűleg magyar anyanyelvű szövegösszeállítók "jóvoltából" szerbhorvát nyelvű szövegben is előfordul a nagy kezdőbetűs megoldás: I Mesna Zajednica, Savez Sindikata, Opštinski Komitet, Ulica Maršala Tita (ez utóbbi magyar szövegben is gyakran tévesen: Tito Marsall utca), Trg Mira, Venac Bratstva-Jedinstva stb. (A közterületek – utcák, utak, terek stb. – nevének írásában egyébként a magyar és a szerbhorvát nyelv helyesírása azonos szabályt állapít meg: a tulajdonnévi elemeken csupán az első szó nagybetűs.)

A periodikus sajtótermékek (újságok, hetilapok, folyóiratok) címének írásakor az intézménynevekhez hasonlóan kell eljárunk, tehát az és kötőszó kivételével minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel kell írunk. Erre vonatkozólag A szerbhorvát nyelv helyesírása nem tartalmaz ugyan külön utasítást, tehát az eljárás azonos a sajtótermékek címében szokásossal, ám ez nincs hatással hivatalos lapjaink szövegére, a nagybetűs írásmód az általam megvizsgált számokban végig következetes. Ezzel szemben hivatalos lapjaink általánosan átvették a nagybetűs írásmódot a magyarban teljesen szokatlanul azokban az esetekben, amelyekben a szerbhorvát eredetiben az előzetesen már feltüntetett tulajdonnevekre (igazgatási szervek, szervezetek nevére, törvények, rendeletek címére) utaló szavak írásmódjában szokásos. Így például magyar szövegben is nagybetűs a Köztársaság, Tartomány, Község, Bizottság, Választmány, továbbá a Törvény, Határozat, Rezolúció, Platform stb. szó, ha ezek teljes (több szóból álló) változatát a vonatkozó szöveg már feltüntette. Szerbhorvát szövegben nagy kezdőbetűvel kell írni az elnök, király, szultán, sah stb. címet.

Az is előfordul, hogy némely törvény címében nem az első szó lesz a nagybetűs, hanem a magyar és szerbhorvát szórendi szabály eltérő volta miatt a szerkezet végére kerülő törvény szó: a rokkantsági és nyugdíjbiztosításról szóló Törvény, (szerb eredetiben: Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju), Vajdasági Szocialista Autonóm Tartomány Alkotmánya (Ustav SAP Vojvodine). Az előbbi helyes fordítása: Törvény a rokkantsági és nyugdíjbiztosításról, csak hogy a szerkezet utolsó tagjának toldalékos alakja miatt nehezen szerkeszthető mondatba, ezért szükség van a szórend módosítására, azaz a tagok sorrendjének megváltoztatására oly módon, hogy

az irányító, tehát nem toldalékos tag az utolsó helyre kerüljön. Ebben az esetben viszont a szószerkezet már nem eredeti címként, csupán arra való utalásaként szerepel, ezért első szavának nagybetűs írása sem indokolt.

Az állandó rendezvények, a nyilvános elismerések, kitüntetések több elemű elnevezésének írásában is az intézménynév írásával azonos szabály érvényes, s így a hibák is többé-kevésbé azonosak. S noha hivatalos lapjainkban nem bukkant fel, a teljesség kedvéért hadd említsem meg, hogy a szerbhorvát helyesírás szabályai szerint a levélbeli megszólításnak csak az első tagja nagybetűs, a magyarban viszont ezen kívül minden egyes főnév is, ezzel szemben a megszólításként használt névmások a magyar helyesírás szerint csak az egyes és többes szám alany esetében írandók nagykezdőbetűvel, a szerbhorvátban csak a Vi megszólítás, ha egyes számra vonatkozik, de ennek viszont a függő esetei is. Végezetül a szerbhorvátban az Allah és a Jehova szó kisbetűs is lehet (alah, jehova).

Mivel a szerbhorvát nyelv helyesírása a magánhangzók időtartamát csak kivételesen jelöli (pl. sam – s^{am}), a mássalhangzók pedig mindössze néhány esetben lehetnek hosszúak (najjači, najjevtiniji, poddijalekat, nuzarada stb.), ez a szabály csak a magyar beszédhangok írásbeli rövidülésében juthatna kifejezésre, ám ennek kimutatása a vizsgált anyagban nem volt lehetséges, mivel az egyébként bőven előforduló hibák inkább az írógépek hiányos betűkészletének és a nyomdai szedők, valamint korrektorok fogya-
tékos ismereteinek, semmint a szerbhorvát nyelv hatásának tulajdoníthatók. Emellett szól az is, hogy a hangok időtartamának jelölése a magyarországi írásgyakorlatban hasonló nehézségekkel jár.

A két nyelv helyesírása – amint már erről említés történt – leginkább a hangtani változások jelöltségében, illetőleg jelöletlenségében tér el egymástól. Hivatalos lapjaink szövegírói, illetőleg fordítói azonban a magyar helyesírás erre vonatkozó szabályait általában jól ismerik, és nem kerülnek a fonetikus írásmódot alkalmazó szerbhorvát helyesírás hatása alá, ami képzettségüket tekintve el is várható, lévén, hogy fordítóink túlnyomó többsége fordítói vagy irodalom- és nyelvpedagógiai irányzatú egyetemet, főiskolát vagy legalábbis pedagógiai akadémiát, esetleg középfokú tanítóképzőt végzett személy. Sajátságos dolog, hogy a hibát inkább a szerbhorvát szövegben követik el, esetenként a zöngéesség szerinti hasonulás jelölésével (pl. Ulica Matije Gubca – a Gubec személynévből, amelynek genitívusza a szerbhorvátban helyesen Gupca alakban írandó, vagy podpredsednik a pod és predsednik szóból, amelyet fonetikusán potpredsednik-nek kell írni és ejteni egyaránt). Valószínű azonban, hogy a tévesztésért inkább a szerbhorvát nyelv helyesírásának az az új szabálya a ludas, miszerint az sz (szerbhorvát latin betűs jelölésben s) hangnak az előtte álló zöngés mássalhangzóra gyakorolt zöngétlenítő hatását nem kell jelölni. Az így keletkezett – dski, – dstvo és hasonló betűkapcsolatok lehetnek hatással a pod-, pred- és más hasonló előtagú összetételekben a d hangnak írásban is megtartott jelölésére zöngétlen mássalhangzók előtt. Ennek ellenére sem zárható ki, hogy magyar anyanyelvű szöveglétrehozók esetében a magyar szóelemző írásmód is

hatással volt ennek a mondhatni már jelenségszerű helyesírási hibának a létrejöttében.

A szók egybe- és különírásában is nehéz kimutatni a szerbhorvát nyelv helyesírásának hatását. Bizonyos azonban, hogy a magyarban gyakori minőségjelzős alárendelő szóösszetételeknek a szerbhorvát nyelvben többnyire minőségjelzős szerkezetek felelnek meg, s ez kétségtől tüköröződhet a *radno vreme* – munka idő, *autobuska stanica* – autóbusz állomás, *organizacija udruženog rada* – társult munka szervezet (vagy társultmunka szervezet), *zemljoradnička zadruga* – földműves szövetkezet, *Savez boraca* – Harcos Szövetség, *Savez pionira* – Pionír Szövetség hibás megfelelelésekben. Hogy ez a hatás mégsem annyira egyértelműen bizonyítható, annak az oka az egybe- és különírásra vonatkozó szabályrendszer meglehetősen bonyolult volta, amely a szóösszetételek és szókapcsolatok pontos jelölését a magyarországi írásgyakorlatban is eléggé bizonytalanná teszi. Mindenesetre nem egy kiváló nyelvészünk megjegyezte már, hogy ez a magyar helyesírás ismeretének próbaköve és egyben buktatója is.

Annál szembetűnőbb a szerbhorvát nyelv helyesírásának hatása a szavak elválasztására (a szótagolásra) hivatalos lapjaink gyakorlatában. A korábbi helyesírási szabályzatban ugyanis eléggé bonyolult módon, egész szabályrendszer rendezte az elválasztást, ez bizonyos mássalhangzócsoporthoz az új szótagban való átvitelére, illetőleg át nem vitelére épült. A szerbhorvát nyelv új helyesírási szabályzata ezt a kérdést sommásan megoldotta: a több szótagú szó (a szótagok száma a magánhangzók számától függ, de némely esetben az *r* is magánhangzónak számít) jóformán bárhol elválasztható azzal, hogy ne maradjon szótag magánhangzó nélkül, és mássalhangzó ne alkosson egyedül szótagot. Hogy a szabályt túl könnyűvé tenni sem célszerű, azt az a tény is bizonyíthatja, hogy a szótagolás szabályának a terén történt könnyítés sem szüntette meg a hibákat, mert a szerbhorvát nyelvű hivatalos lapjainkban gyakorta találkozunk *stv-arnost*, *sposobno-st* és ezekhez hasonló elválasztásokkal, sőt az összetett szavaknak az összetétel helyén való elválasztására vonatkozó szabályt sem tartják mindig tiszteletben.

A magyar helyesírás szabályai szerinti egyértelmű elválasztási szabály gyakran esik áldozatul ennek a helyesírási liberalizmusnak. Tartományi hivatalos lapunk nagyvonalúan teszi túl magát ezen a téren mindennemű szabályozáson, ott és akkor választva el a szavakat, ahol és amikor éppen kijut a sor végére, tekintet nélkül arra, hogy egyszerű-e vagy összetett-e az elválasztandó szó, esetleg netalán az elválasztás kétjegyű mássalhangzót metsz-e ketté. (Ezt egyébként A szerbhorvát nyelv helyesírása is tiltja a latinbetűs írásmód esetében.) Ezt az (egyik fiatal nyelvművelőnk által) már "arcátlan pimaszságnak" is nevezett eljárást azzal indokolja, hogy a sorok tördelését egy külföldről drágán beszerzett automata látja el, amely nem lehet tekintettel a magyar szótagolás rigorózus szabályaira, véleményem szerint azonban történtek már gazdaságunkban ennél drágább beruházások is, amelyek tévesnek bizonyulván, leírásra kerültek, mielőtt még kifizetődhetek volna. Községi hivatalos lapjaink szerencsére nem szereztek be ilyen, csak németül tudó drága automatát, így az elválasztás terén kénytelenek

megelégedni a magyar nyelvterületen szokványos tévedésekkel, amelyek leginkább az összetett szavaknak nem az összetétele helyén való elválasztásában nyilvánulnak meg (pl. fe-ladat, ter-velemzés, ren-dőrség, le-galább, ugya-nis).

Meglehetősen gyakoriak az átfedésekből eredő hibák az írásjelek használatában. Noha a mondatvégi írásjelek használatára vonatkozó szabályok nagyjából azonosak, a többi írásjel használatában van némi eltérés. A pont ugyanis a szerbhorvát rövidítésekben nem használatos, ha a rövidítés a szó utolsó betűjét is tartalmazza (pl. dr – vö. dr. a magyarban, g-dja, d-djica), a római számok után, a sorszámnévként használt arab számok után, ha utánuk bármilyen más írásjel következik (a magyarban csak a kötőjel teszi feleslegessé ilyen esetben a pontot), viszont pontot kell tenni szöveg tagolására használatos nagybetűk után (a magyarban ilyen esetben félzárójel használatos), továbbá a háromnál több számjegyből álló számcsoportok tagolására (a magyarban négy számjegyig nincs tagolás, kivéve ha a számoszlopban ennél több számjegyű számok is szerepelnek, négynél több számjegy esetében jobbról bal felé haladva háromasával pont helyett betűközzel tagoljuk a több számjegyből álló számot). Ezekben az esetekben meglehetősen sok a tévedés a magyar szövegekben.

A mondatot tagoló vessző használatában is eltér a két helyesírás, mivel a magyar tisztán grammatikai tagolást alkalmaz (minden egyes tagmondatot vesszővel választ el egymástól) a kötőszókra való tekintet nélkül, a szerbhorvát viszont logikailag tagol, bizonyos kötőszók előtt nem használ vesszőt. Ez egybeesik a magyar helyesírás régebbi szabályával, mely szerint és kötőszó előtt felesleges a vessző használata, ezért e téren hivatalos lapjainkban van némi ingadozás.

A többi írásjel használatával kapcsolatos szabály a két helyesírási rendszerben nagyjából egybeesik, kivéve az idézőjel használatát. A szerbhorvát helyesírás szerint ugyanis az idézetbe iktatott idéző mondatot vesszők vagy (mint a magyarban) gondolatjelek közé kell tenni, az idézőjelet pedig az idéző mondatot bevezető írásjel előtt és az idéző mondatot befejező írásjel után is be kell iktatni. A magyarban ezzel szemben csak egy idézőjelpár használatos minden esetben. (Kivéve, ha az idézetben belül újabb idézet fordul elő.) A tagmondatokat elválasztó vessző a magyarban az idéző mondatot záró gondolatjel után, a szerbhorvátban elébe kerül.

A szerbhorvát nyelv helyesírási szabályai szerint idézőjelbe kerülnek a gúnyos, ironikus, ellentétes értelmű szavak, az írásművek, folyóiratok címe, egyesületek, intézmények, hajók, szállodák és más hasonlók egyedi neve. Az idézőjel használata nem kötelező a közismert irodalmi termékek és folyóiratcímek írásbeli említésekor. A magyarban idézőjel csak a szó szerinti idézet és nem kötelezően az írásművek több elemű címe esetében használatos. A szerbhorvát helyesírás hatására azonban hivatalos lapjainkban is előfordul az intézmények és munkaszervezetek elnevezésében az egyedítést célzó szavak vagy szókapcsolatok idézőjeles feltüntetése: pl. "Derby" Cipőgyár, "November 29." Húsárugyár, "Čoka" Mezőgazdasági Munkaszervezet, "Senta" Kereskedelmi Vállalat stb. Ez a hiba valószínűleg annak a

szabálynak a téves értelmezéséből ered, hogy az intézménynevek idézőjeles részét (a jeles dátumokat tartalmazókon kívül) nem kell lefordítani.

Végezetül hadd tegyek említést a rövidítésekkel, betűszókkal kapcsolatos eltérésekről a két helyesírási rendszerben. A rövidítésekben a pont használatáról már szó esett. Hadd tegyem hozzá, hogy a mérték- és pénzegységek rövidítése után használt pont mind a magyar, mind a szerbhorvát helyesírásban hiba. A pénzegységek megnevezésének rövidítésében (a váltópénz kivételével) azonban a magyarban nagy (pl. Ft, Din) a szerbhorvátban kis kezdőbetűvel kell használni. A mozaikszókban egyik nyelv helyesírása sem ismer pontot, ám a szerbhorvátban a többbelemű intézménynevek rövidítésekor csupa nagybetűs (pl. NOB, JNA, SSSR stb.) és vegyesen nagy- és kisbetűs (Avnoj, Skoj, Nin stb.) alakot is ismerünk, a magyarban általában az a szabály, hogy a rövidítésekben az eredeti nagy- és kisbetűk megmaradnak (pl.: Budapest rövidítése Bp., Kölcsonös Gazdasági Segítség Tanácsa r. KGST. A szabály alól azonban számos kivétel is akad, ami nem éppen alkalmas a tévedések kiküszöbölésére. A hivatalos lapok gyakorlatában ez pl. a tmasz, Tmasz, TMASZ (feloldva: társultmunka-alapszervezet), öék, Öék, ÖÉK (feloldva: öngazgatási érdekközösség), kkt, KKt, KKT (községi képviselő testület) alakok "békés egymás mellett élésében" jut kifejezésre. A helyes megoldás véleményem szerint a tmasz vagy – tulajdonnévben – a Tmasz stb. a helyes...

Befejezésül a hibák és tévedések felsorolása és eredetük kiderítésének megkísérlése után hadd éljek egy javaslattal a helyzet javítására. Azon felül, hogy oktatási rendszerünk valamennyi fokán, de különösen a fordítóképzésben az anyanyelvi készségek tudatos ápolásán és fejlesztésén kívül szükség van a szerbhorvát nyelvvel való állandó összevetésre, valamint az eltérések és egybeesések folytonos tudatosítására többek között a helyesírás terén is, nem kevésbé fontos a rendszeres és folyamatos nyelvművelés a már működő pedagógusok, fordítók, újságírók, lektorok, s egyáltalán mindazok számára, akik a nyelvvel hivatásos szinten kapcsolatba kerülnek, sőt a nyelvet nem munkaeszközként használók, tehát valamennyi magyarul beszélő számára is lehetővé kellene tenni a folytonos nyelvművelést a rádió, televízió magyar nyelvű adásai útján, és a sajtóban rendszeres nyelvművelő rovat újbóli megindításával vagy akár negyedévenként megjelenő népszerű nyelvművelő folyóirat megalapításával is. S noha ezen a téren tagadhatatlanul sok minden történik (példa rá a jelen tanácskozás is), a közéletünkben szóban és írásban használt nyelv azt bizonyítja, hogy mindez még nem elég: a nyelvművelést minden eszközzel támogatni kell, hogy a nyelvi egyenjogúság ne maradjon a törvényben tételesen is megfogalmazott lehetőség, hanem dolgozóink olyan joga legyen, amelyet a szocialista öngazgatás adta lehetőségek között eszközként használhatnak fel életük könnyebbé, szebbé és emberibbé tételének érdekében.

ETO: 809.451.1-1:(070.48.654.1)

CONFERENCE PAPER

A HELYESÍRÁS HELYZETE A TÁJÉKOZTATÁSBAN

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1986. január 24.

A nyelvi közlés írásos formában való megjelenítése meghatározott szabályok alapján történik. Az írásszabályokhoz való alkalmazkodás olyan követelmény, amely mindenkire vonatkozik, aki egy adott nyelven papírra (vagy táblára stb.) vet valamely hangsort, akár az iskolapadban ül, akár levelet fogalmaz a konyhaasztalon, akár regényt ír, akár reklámszöveget törli a fejét a vállalat egyik félreeső irodájában. A különféle írásművek eltérő helyesírási tekintetben, hogy éppen csak bizonyos közlésfoszlányok ismerhetők fel belőle (például az olyan személy leveléből, aki igen ritkán vesz tollat a kezébe, és a betűvetést is csak azért tanulta meg annak idején, hogy ha szükséges, le tudja írni a nevét). Persze, más elbírálásban kell részesíteni a magánlevelet (hiszen általában csak egy-két olvasónak szól), mint a hírlapot (tízezrek, sőt százazrek olvassák). Másrészt nagyobb fokú helyesírási igényesség várható a tartós használatra készült írásműtől (pl. könyvtől), mint az alkalmi közléstől (pl. apróhirdetés).

A tájékoztatásban (sajtó, rádió, televízió) meglehetősen nagy jelentősége van a helyesírásnak, sajnos, az újságírás üteme nem kedvez a helyesírásbeli igényességnek. Az újságírónak gyakran nincs ideje arra, hogy cikkének helyesírásán töprengjen, olykor a lektor szeme is elsiklik egyik-másik helyesírási hiba felett, úgyhogy néha csak a korrektor vesz észre egy-egy hibát, sőt alkalmasint az olvasónak is jut imtt-amott belőlük.

A helyesírás szabályok ismerete, egységesen való alkalmazásuk igen fontos mozzanat az újságírásban, az újságírónak is tudnia kell helyesen írni (nemcsak jól), többé kevésbé jártasnak kell lennie a helyesírás berkeiben is. Az ép gondolatok ép formát kívánnak meg. Természetesen az újságíró nem oldhat meg minden helyesírási problémát, de az sem jó, ha ügyet sem vet a helyesírási kérdésekre, a lektorra hagyja a megoldásukat azzal a tudattal, hogy úgyis a lektor dolga a helyesírás.

Bizonyos esetekben a helyesírás inkább szakmai kérdésnek bizonyul, mint nyelvinek. Ilyenkor az újságírónak kell eljárnia az adott helyesírási probléma megoldása érdekében, hiszen a lektorok sem ismerhetnek minden szakterületet és a gépírók sem. Az újságíró ki kell hogy kérje a megfelelő

szakember (földrajztanár, gépészmérnök, orvos, fizikus stb.) tanácsát, különösen ha erre jut elég ideje, vagy ha a szükséges helyesírási tájékoztatást magától az interjúalanytól is megkaphatja. Például azt, hogy hány szóba kell írni az *örvényáramvesztési teljesítmény*-t, a *meddővezetőképesség*-et, hogyan írandó az *immunohaematologia* (a vér sejtjes elemeivel kapcsolatos immunreakciókkal foglalkozó tudományág), a *polyarthrit*is (sokízületi gyulladás), a *piezoelektromosság* stb.

A teljes magyar billentyűzetű írógépek megjelenéséig a lektornak sok időt kellett arra pazarolnia, hogy kitegye a hiányzó ékezeteket (elsősorban az í-re, ú-ra és ü-re). Azóta javult ugyan a helyzet, de még mindig sok a foghíjas betűállományú kézirat (szerkesztősége válogatja). Ez elvonja a figyelmet más helyesírási kérdésektől. Hasonló problémákat okoz a telefon és a telex is. A telefon fonetikusságra ösztönzi az újságírókat és a gépírókat. Némelyik újságicikknek éppenséggel telefonhelyesírása van, ahelyett h-t olvashatunk benne (Rihárd, tehnikus), hosszú mássalhangzó helyett rövidet (válatat, attrakció), a kellőtől eltérő betűt (licenz, inszert, móba - licenc, inzert, móva helyett) stb. A telex-üzenet átkódolása szintén fokozott erőfeszítést igényel (valamint időt), de ennek a mi gyakorlatunkban kisebb a jelentősége, mert a híryanagy általában nem magyar nyelven érkezik.

A tájékoztató eszközök különbözőképpen viszonyulnak a helyesírási kérdésekhez. Ez részben jellegükből is következik. A legtöbbet a sajtónak kell törődnie a helyesírással, a legkevesebbet a rádióknak. Az újság helyesírásával az olvasó közvetlenül is kapcsolatba kerül, a rádióéval viszont csak közvetetten. A televízió ebből a szempontból afféle köztes területen van. A néző látja is a helyesírást, meg nem is látja. Ami elhangzik, annak az írásos változata ugyanúgy nem kerül a néző szeme elé, mint a rádióműsoré a hallgató elé, viszont vannak feliratok, kiírások, (a Magyar Televízió képújságot sugároz) stb.

A rádiós és a tévés újságírók rendszerint olyan szöveget készítenek, amelyben bizonyos szavak a szokásostól eltérően fonetikusán vannak írva (például a nevek: Bettino Krakszi, Rolan Dúma, Szilvija Rijavec Zsugity, Kembridzs, Rádován Vlájkovity, Rió de Zsaneíró, Gorszki Kotár, Csikágó stb.). Az az, hogy ezzel (némi)leg megkönnyítik a bemondó munkáját, viszont lefokozzák a sajátjukat, az efféle felemás gyakorlat káros lehet más irányú írásos tevékenységükre (újságicikk, magánlevél stb.), félő, hogy ott is hajlani fognak a fonetikusra, ahol ez nem követelmény. (Érdekes, hogy az efféle "magyaros" írást némelyik szerkesztőségben igen hiányos magyar billentyűzetű írógéppel gyártják). Olykor az is kétséges lehet, hogy a fonetikus preparált rádiós és tévés szövegek mennyiben járulnak hozzá a bemondók kiejtésének helyesebbé válásához. Van olyan bemondó, aki annak ellenére, hogy az elébe kerülő szövegben ty-vel van jelölve a szerbhórvát nevek végén levő hang, cs-vel ejti őket: Trifúnovics, Súkovics, Vlájkovics stb.

A tévében a feliratok hasonló szerepet töltenek be, mint az utcán látható cégtáblák és plakátok, azzal a különbséggel, hogy a cégtáblákat az egyszerű járókelő nem is nagyon veszi figyelembe, ismeri őket, a tévés feliratok azonban újra meg újra ott vannak az ember szeme előtt, akaratlanul is elolvassa

őket. A filmek szövegének feliratozása kevésbé van hatással a nézőre, mint az egyéb feliratok; például a *színes* szó ékezethibája sokkal feltűnőbb, ha az egész képernyőt betöltő feliratnak a része, mint ha képaláírásban, filmszövegben fordul elő. A televízióban látható írás általában szuggesztívebb, mint az, amelyet az újságban olvashatunk. Emiatt fokozottabb figyelmet kell fordítani a televízió helyesírására, az ott dolgozó újságírók, szerkesztők és lektorok együttes erővel gondoskodjanak arról, hogy ne jusson a néző elé rossz helyesírású felirat, szöveg, főleg pedig ne ismétlődjön.

Ahhoz, hogy minél általánosabbá váljon a helyesírási szabályoknak megfelelő írásgyakorlat, szinte elengedhetetlen követelmény az írásszabályok viszonylagos változatlansága. Az ingadozások a tájékoztatásnak sem kedveznek. ingadozás figyelhető meg a mostani és a korábbi szabályzatok között (például a tizedik kadás szerint bandzsál, a tizenegyedik szerint viszont bandzsa, továbbá: paraj – paréj, kikirics – kikerics, Amazon – Amazonas, Eurázia – Eurázsia, Kaspi-tenger – Kaszpi-tenger stb.) Bizonyos fokú ingadozás tapasztalható maguk a lapok, sőt az egyes lektorok között is. Például az egyik szerint Harcos Szövetség, a másik szerint pedig Harcoszövetség; vagy: Matica srpska és Matica Srpska, esetleg Szerb Matica, Bosznia-Hercegovina ill. Bosznia és Hercegovina, Beočin v. Beocsin stb.

Attól, hogy miként alkalmazzzák a tájékoztatás eszközei a helyesírási szabályokat, nagyban függ a köznyelv egységesítése (vagyis standardizálása). Az iskolai dolgozatot, a magánlevelet kevesen olvassák el, az újságot viszont sokan a kezükbe veszik, tévét is szinte mindenki néz. Az íráseszmény és az egységesség elérése jóval nehezebb egy napilapban, mint valamely hetilapban vagy folyóiratban, egyrészt a rendelkezésre álló idő rövidege, másrészt pedig a munkatársak nagy száma miatt.

Mi a különbség napilap, hetilap és folyóirat, illetőleg helyi jellegű sajtótermék és tartományi lap között helyesírás tekintetében? Noha várható lenne, hogy egy hetilapnak sokkal jobb legyen a helyesírása, mint a napilapé, ez – sajnos – nemigen tapasztalható. A hetilapok időbeli előnye általában nem mutatkozik meg helyesírásukban. A folyóiratokban egészen jól kifejezésre jut az írás helyessége, némelyikük (illetve némelyik számuk) annyira csiszolt írású, mint egy jobb könyv. Az egységesebb tematika, a gondozásra fordítható idő mennyisége rendszerint nagy előnyt biztosít a folyóiratoknak a többi dőszaki sajtótermékhez viszonyítva. A szélesebb olvasóközönségnek szánt lapok gondosabb írású cikkeket szolgálnak, mint a helyi lapok. Különösen a helyi hivatalos lapok helyesírása problematikus. Sokuknak nincs külön lektoruk, és olyan nyomdában készülnek, ahol a személyzet zöme nem tud magyarul; és aki tud is, nem megfelelő szinten. Ha ehhez azt is hozzászámítjuk, hogy némelyik anyagot máról holnapra kell lefordítani és közzétenni, talán érthetőbbé válik, miért van viszonylag sok helyesírási hiba a helyi hivatalos lapokban.

Vajon mennyit rontanak az idegen ajkú szedők és más nyomdászok az újságsszöveg helyesírásán? Korántsem annyit, mint feltételezzük. A jó szedő, nyomdász megfelelő tisztelettel viszonyul a kéziratához, nem javít bele, és igyekszik nem rontani rajta. Az idegen ajkú szedők legjellegzetesebb hibája a

rossz elválasztás. Mégha ismerik is a magyar nyelv elválasztási szabályát, könnyen vétenek ellene. A magyar nyelvet nem ismerő vagy nem eléggé ismerő szedő a kétjegyű hosszú mássalhangzós szavak elválasztásakor nem állítja vissza eredeti alakjába az első kétjegyű betűt (asz-szony helyett asz-szony, köny-nyü helyett kön-nyü stb.), a kéziratban a kötőjelnél elválasztott kötőjeles szót egybeírva szedi ki, ha a következő sor elején nincs kitéve a kötőjel (pl. szén-dioxid helyett széndioxid, kénye-kedve helyett kényekedve, közép-európai helyett középeurópai, Bardot-ról helyett Bardotról stb.), két mássalhangzót is átvész a következő sorba (bi-rka, szo-mbat, jégkoro-ngozó).

A művelt szedő és korrektor (anyanyelvétől függetlenül) észreveszi és kijavítja azt a helyesírási hibát, amelyet a lektor nem vett észre. Ez persze kétélű dolog. Ha tényleg hibáról volt szó, dicséretet érdemel a szedő vagy a korrektor, ha azonban ők tudják rosszul, tudálékosnak minősülnek, mert jóból rosszat csinálnak. Szedőként vagy korrektorként csak az legyen olyan bátor, hogy belejavít a szövegbe, aki biztos a dolgában, aknek megfelelő tudása van, és megfelelően indokolni képes a javítást.

A nyomdai helyesírás nem egyszerűen csak a helyesírási szabályzatnak a nyomdában való alkalmazása. Itt egészen más dolgok a problematikusak, mint az iskolai helyesírásban. Egyik-másik átlagos dolgozathiba az újságban durva hibává mőösülne (például folyó helyett foó, lesz helyett lessz, tanító néni helyett tanítónéni stb.). A nyomdai helyesírásnak többek között az írásjelhasználat az érzékeny pontja (főleg a vesszőé, továbbá az idézőjelé és a nagykötőjelé).

Hírlapjainkat olvasgatva arra figyelhetünk fel, hogy eléggé takarékosan bánnak az írásjelekkel, különösen a vesszővel és a pontosvesszővel. Nyilván nem az a probléma, hogy a nyomda betűkészletében nincs elég vessző meg pontosvessző (ezt csak az egészen tájékozatlan és naiv olvasó gondolhatja), hanem az, hogy az újságírók, lektorok, korrektorok nem mindig tudják, hogy mikor és hol kell vesszőt vagy pontosvesszőt használni. A vesszőhasználatban nagy szerepe lehet a szerbohorvát hatástydnek, tudniillik a szerbhórvát helyesírás az összetett mondatoknak csupán egy részében követeli meg a vesszőhasználatot (ellentétes, okhatározói, fordított rendű stb.), és egyébként is inkább prozódiai, érzelmi szempontból különíti el vesszővel egymástól a mondat egyes részeit, a magyar írásban viszont minden tagmondatot vesszővel kell elválasztani a mondategész többi tagmondatától; valamint a mondatrészek tagolását is inkább tartalmi és formai szempontból végezzük.

Sajtónkban a pontosvessző olyan ritka, mint a fehér holló. Pedig hány olyan mondat kerül bele az újságba, amely "elbírna" egy pontosvesszőt, sőt valószínűleg egy fokkal érthetőbbé, hatékonyabbá is válna. Az új helyesírási szabályzat demokratizálja a pontosvessző használatát, nemcsak többszörösen összetett mondatokra korlátozza, hanem lehetővé teszi, hogy kéttagú összetett mondatban alkalmazzuk, abban az esetben, ha laza a tagmondatok kapcsolata, vagy ha a tagmondatok más-más tartalmi típusúak.

Külön kell szólnunk az idézőjel és a nagykötőjel használatáról. Az előbbivel gyakran fölöslegesen élnek az újságírók, az utóbbit viszont általában mellőzni szokták. idegen (elsősorban szerbhórvát) hatásra némelyek

helytelenül idézőjelek közé teszik az intézménynévflék tulajdonnévi tagját: "Centroslavija" Kereskedelmi Vállalat, "Moša Pijade" Általános Iskola, "Molnár Péter" Hengermalom stb. Nagykötőjelre és nem egyszerű kötőjelre van szükség, ha két vagy több nép, ill. nyelv nevét hozzuk kapcsolatba: jugoszláv-olasz határ, német-magyar szótár, angol-skót mérkőzés stb. Ugyanígy fejezhető ki két vagy több tulajdonnév kapcsolata is: Crvena zvezda-Hajduk rangadó, Ristić-Kangrga szótára stb. Nem elég az egyszerű kötőjel bizonyos típusú földrajzi nevekben sem: Duna-Tisza-Duna-csatorna, Belgrád-Zágráb autótűt, Sváb-Bajor-medence stb. A sorszámokat is nagykötőjellel kell viszonyítanunk egymáshoz: a 25-29. oldalon, 1968-69-ben, az V-VI. osztály stb. (nem 25/29., 1968/69., V/VI.).

A szerhorvát helyesírás a nagykötőjelet és a gondolatjelet egy írásjelnek tekinti (crta). Valószínűleg részben szerbhorvát hatásnak tulajdonítható, hogy némelyik újságíró a nagykötőjelet úgy használja, mintha gondolatjel lenne: betűközt hagy előtte és utána. Az a jelenség viszont, hogy oda is kötőjel kerül, ahol nagykötőjelre lenne szükség, inkább figyelmetlenségnek, gondatlanságnak tulajdonítható.

A tájékoztatásban egyébként is számolni kell más írásrendszerek hatásával, hiszen a hírügynökségi anyagokat rendszerint más nyelvről kell magyarra fordítani. Például könnyen beszivárognak a magyarba a nem latin-betűs írású nyelvek angolos átírású szavai, nevei (nem Rajiv, hanem Radzsiv Gandhi, nem Rangoon; hanem Rangun). A szerbhorvát hatás sokféle formában nyilvánulhat meg: összetartozó szavak különírása, mivel a szerbhorvát megfelelő szókapcsolat: Vörös kereszt (Crveni krst), közép iskola (srednja škola), munkás egyetem (radnički univerzitet), nehéz ipar (teška industrija), Arany Palma (Zlatna palma), Nemzetközi Valuta Alap (Medjunarodni monetarni fond) stb.; kis kezdőbetű használata intézménynevekben (olykor idézőjellel felerősítve): Univerzal kereskedelmi vállalat, "Metalac" labdarúgó egyesület stb.; idegen szavaknak a magyarban szokásostól eltérő alakban való írása: szeminár (= szeminárum), praksza (= praxis v. inkább gyakorlat), szisztém (= szisztéma v. inkább rendszer), hémia (= kémia), model (= modell), maket (= makett) stb.

Néha nem könnyű elhatárolni egymástól a sajtóhibát a valóságos íráshibától. A sajtóhibát arról lehet a legkönnyebben felismerni, hogy nem vét az írásrendszer ellen, nem szeg meg valamely konkrét helyesírási szabályt. Tehát sajtóhiba az, ha például a gond szóban a d helyett g-t szednek. Ez egyúttal értelemzavaró is. Például: "A csantavéri földművelésszövetkezet társastermelési alapszervezetének növénytermesztési részlegében nagy gongot jelent egy korszerű szerelőműhely hiánya." (MSz, 1985. aug. 1.: 9.) Vagy: "De vajon milyen *maradangó* emlékekkel térnek haza azok, akik szeretik az emléktárgyakat?" (uo.) Ez az utóbbi sajtóhiba már kevésbé értelemzavaró, mert a magyar nyelvben (egyébként) nincsen maradangó melléknév. Az is sajtóhiba, ha egy betűvel több v. kevesebb van egy szóban. Pl. álatalanós, természetesen stb.

Több egyszerű sajtóhibánál az a jelenség (azért jelenség, mert ismétlődő), hogy a macedóniai Negotino városka nevét Negotin alakban írják, holott

Negotin Szerbiában van. Hasonlóképpen: Vojvode Stepén – Vojvoda Stepán, Dar es Salamban – Dar es Salaamban, a sydneyi egyetem – a sidneyi egyetem, Blate – Blato (Korčula), Belorusziában – Belorussziában, Aleksandar Oszmanovszki – Alekszandar Oszmanovszki stb.

Megtörténik, hogy a cikk címének hejyesírása nincs összhangban sem a cikk helyesírásával, sem a helyesírási szabályzattal. Ennek a jelenségnek a legfőbb oka az, hogy a cím néha az utolsó pillanatban születik meg, vagy módosul a már meglevőből. A szerkesztőt tartalmi és kommunikációs szempontok vezérelik, amikor címet ad vagy változtat, a helyesírással ilyenkor kevésbé törődik. Nyilván fölösleges hangsúlyozni, hogy a szembetűnő címben a helyesírási hiba is szembetűnőbb, kirívóbb. A szerkesztőnek nem kell ugyanolyan alapossággal ismernie a magyar helyesírás szabályait, mint – modjuk – a lektornak, de annyit azért megtehet, hogy a cikkből "kipuskázza" a címbe kerülő szavak írásmódját.

Az újságnak még egy-egy jó helyesírású számában is akadnak gyengébb színvonalú részek. Helyesírási szempontból gyakran nem éri el az újság színvonalát a benne megjelenő hirdetések szövege. Nyilván nem mindegyikük jut lektor kezébe. Egy idegenforgalmi hirdetésben például (MSz., 1985. aug. 14.: 9.) több görög és török helység neve helytelenül van leírva: Jedrene (magyarul: Edirne), Xilocastro (Kszilókasztron), Efed (Efezosz), Peloponesszosz (Pelopónisszosz), Canakale (Çanakkale), Kavala (Kaválla) stb. Az apróhirdetésekből nagy tarkaság tapasztalható. Például a hirdető címének feltüntetése gyakran következtelen helyesírású; magyar helységnév mellett szerbes utcanévforma szerepel (Kanizsa, Kosovska 17.) Zenta, Muškatirovićeva 19.; Szabadka, Subote Vrlića 3., Vašarska 59. stb.), vagy pedig szerbhorvát helységnév mellett magyar utcanév (Utrina, Petőfi Sandor u. 76.; Gornji Breg, Gyömrei út; Novo Orahovo, Kodály Zoltán u. 310.; Suza, Petőfi u. 34. stb.). Vannak persze szabályosan írt címek is: Szabadka, Szegedi utca 7. (a Makkhetes felé); Becse, Pecesor, 142-es szállás; Gunaras, Tito marsall u. 20.; Mohol, Népfőnt u. 51/B stb. (Ezt az utóbbit szerb adta fel; lám, jobban tudta sok magyarnál, hogy magyar szövegben a címzésnek milyen formája kell, hogy legyen.)

A tájékoztatásban a legtöbb figyelmet azoknak a hibáknak a kiküszöbölésére kell fordítani, amelyek veszélyeztetik a hírcsatorna épségét, vagyis amelyek értelemzavaróak. Ilyen például az alábbi is (egyik vidéki lapban jelent meg: BH XVI.: 36.: 3.): "A most értékelésre váró újítás két csoportmunkájának eredménye." Első elolvasásra úgy tűnik, hogy a mondatból kimaradt a két mennyiségjelző alaptagja (pl. üzemegeység v. brigád). De nem erről van szó. Egy viszonylag apró helyesírási hiba egészen megbolyagatta a mondat érthetőségét. Ugyanis tévedésből egybe van írva a *csoport* és a *munka* szó. A különírt változat már világos és egyértelmű: A most értékelésre váró négy újítás két csoport munkájának (az) eredménye.

Értelemzavart okozhat a hasonló hangzású szavak közötti különbség figyelmen kívül hagyása is. Például: Ebben a helységben már tartottak hasonló jellegű rendezvényeket, ezúttal azonban kicsinek bizonyult, sokan az utcán maradtak. A *helység* alakban írott szó települést jelent, úgyhogy

furcsállhatja az olvasó, miért az utcán maradtak sokan, nem pedig a településen kívül, az országúton vagy az erdőben. Ha a kérdéses szóba egy i betűt ékelünk, mindjárt érthetővé válik a közlés: Ebben a helyiségben már tartottak hasonló jellegű rendezvényeket, ezúttal azonban kicsinek bizonyult, sokan az utcán maradtak.

Olykor a nagy és a kis kezdőbetű felcserélése zavarja meg a közlést. Mint például a következő mondatban: Első állomáshelye falun volt, az ottani rézbányában dolgozott másfél évig, utána pedig sikerült neki Stockholmban elhelyezkedni. - Svédország annyira urbanizált, hogy szinte nincs is faluja, ez a vendégmunkás mégis falun dolgozott. Vagy mégsem? A falun szót nagy kezdőbetűvel kell írni, így kiderül az igazság: Első állomáshelye Falun (= svédországi bányaváros) volt, az ottani rézbányában dolgozott másfél évig, utána pedig sikerült neki Stockholmban elhelyezkedni.

Megtörténhet, hogy a nyomda ördöge lefújja az ékezetet valamelyik szóról, és ezzel megváltoztatja az értelmét. Pl. Bántotta a tüzeset, ezért hetekig nem tudott teljes erőbevetéssel dolgozni. – Ugyan miféle tüzes dolgot bántott az illető, hogy hetekig alig dolgozott? Talán megégette a kezét? Nem, nem erről van szó, hanem arról, hogy tűz ütött ki a gyárban, és ez bántotta a munkást, vagyis a tüzeset. A rövi ü betű helyett hosszút kellett volna kieszdeni. Tehát: Bántotta a tüzeset, ezért hetekig nem tudott teljes erőbevetéssel dolgozni.

Noha a helyesírásnak igen erős a konvencionális jellege, mégis több, mint az írás szabályainak közmegegyezésen alapuló rendszere, közvetve gyakran a nyelvhelyességet szolgálja. Például a köznyelvi kiejtés normáját segíti, amikor hosszú í, ó, ú, ü írását követeli meg az óvoda, kórház, színész, ígéret, csúnya, túlsó, zürzavar stb. szóban, helytelenítve az ovoda, korház, színész, ígéret, csunya, tulsó, zürzavar stb. alakokat. Ha az olvasó következetesen szabályos alakban leírva látja az efféle szavakat, várható, hogy idővel így is fogja kiejteni őket (ha eddig rosszul ejtette).

A tájékoztatásban egyik fontos szerepe lehet a helyesírásnak, hogy az idegen szavaknak a magyarban elfogadott alakját képviselje és terjessze. Nálunk sok idegen szót szerbhorvát alakban használnak az emberek, ezért fel kell hívni a figyelmüket a helyes formára: delegát helyett delegátus, arhív helyett archívum, komitét helyett komité, parkíroz helyett parkol, referát helyett referátum, formulár helyett formuláré stb. Többüknek jó magyar megfelelője is van: küldött, levéltár, pártbizottság, beszámoló v. előadás, úrlap.

A helyesírásnak az a szerepe, hogy növeli a mondanivaló hitelességét, a tájékoztatásban fokozottabban érvényesülhet. Az íráshibával megjelenő újsághír vagy cikk veszít komolyságából, néha pontosságából is. A hír komolyságát főleg a durva helyesírási hibák veszélyeztetik (például ly helyett j, hosszú helyett rövid mássalhangzó), pontatlanságot viszont többféle hiba is okozhat (pl. a Németh név végéről lefelejtik a h-t, a magyar Mihájlovics nevét szerbhorvát ċ-vel írják, a sok jelentésű *nagyszámú* szót különírják, Roland Garros nevével hol Roland Gorras, hol Roland Garos alakban találkozunk stb).

A tájékoztatás és a helyesírás viszonylatában a már említetteken kívül más

kérdések is felmerülnek. Meglehetősen fogas kérdés például, hogy eléggé fonetikus-e a magyar helyesírás a tájékoztatás szempontjából. A rádiós és részben a tévés gyakorlat azt mutatja, hogy a magyar szöveget közelíteni kell az élőbeszédhez; de ebben a közelítésben rendszerint nem lépik túl a tulajdonnevek körét. A hangtani változásoknak csupán egy részét jelöli a magyar helyesírás, a bemondók részére készített szövegekben viszont akár az összeset jelölni lehetne. Vajon ez a kellő mértékben hozzájárulna-e a beszédműsor javulásához, a bemondók kiejtésének helyesebbé válásához? Attól tartok, hogy nem (hiszen az eddigi fonetizálás sem nyújt kielégítő eredményt).

El lehetne továbbá töprengeni a helyesírási szabályoknak a tájékoztatásban való alkalmazhatóságán, vajon maradéktalanul lehet-e eleget tenni a bennük foglalt követelményeknek, vagy pedig itt-ott kompromisszumos megoldással kell élni. Az a kérdés is felvetődhet, hogy a jugoszláviai magyar nyelvű tájékoztatás gyakorlatára való tekintettel beszélhetünk-e úgynevezett nemzetiségi helyesírásról vagy nem (meggyőződésem szerint nem). Végül, de nem utolsósorban azt a kérdést is megkockáztatnám, hogy vajon miért nem készül A magyar helyesírás szabályaihoz hasonló módon egy olyan kiadvány, amely a magyar kiejtés szabályait rögzítené párszáz pontban és szótári melléklettel.

ETO: 809.451.1-1:070.48.

CONFERENCE PAPER

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR SAJTÓ HELYESÍRÁSA

KOVÁCS T.ILONA

A Dolgozók hetilap szerkesztősége, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1986. január 24.

Hogy milyen színvonalon is áll a jugoszláviai magyar sajtó helyesírása? Ez a tárgykör igen átfogó, rengeteg a vonatkozása, így természetesen meghaladja egy kurta előadás kereteit, s legfeljebb ha nagy vonalakban, a hibatípusok és eredőik számbavételével, s inkább a napi lektori-kéziratgondozói gyakorlat oldaláról közelíthetem meg, mint az elmélet, a tudományos vizsgálódás módszereinek alkalmazásával.

Ez az út azért is járhatóbb, mert ismervén egyrészt a jogos szakmai hiúságot, másrészt a kárörvendő packázásra kész indulatokat, nem adatolom példatáramat, tehát nem közlöm, mely lapok melyik számában bukkantam egy-egy hibára, illetve a televízió melyik feliratozott műsorszámában láttam helyesírási kifogásolható megoldást, nehogy valakinek eszébe jusson, hogy kikutassa, a jelzett napon ugyan ki volt az ügyeletes hibaalkövető. Ezeknek az adatoknak a mellőzése ellenére is higgyék el nekem, hogy az elősorjázott hibák, sajnos, valóságosak, nagyrészt napvilágot láttak lapjaink hasábjain, persze, akadnak közöttük szerényebb számban olyanok is, amelyeket kéziratokból jegyeztem ki azzal a szándékkal, hogy a sajtóban megjelent hibák elemzéséhez adalékul szolgáljanak. Eközben óvakodtam attól, hogy olyan véletlen szarvashibákkal gyarapítsam jegyzetállományomat, mint amilyen a múlt idő jelének és a tárgyragnak az összetévesztése, az egy-nek és származékainak hosszú gy-vel való írása, intézménynevek kisbetűzése és hasonló, mert ezek jelentéktelen előfordulási arányuknál fogva nem minősülnek tipikusnak, s ha nagyritkán nyomdafestéket látnak is, aligha a lektorok kárhoztathatók értük, s az esetek többségében – ezt meggyőződéssel állíthatom – még csak az újságírók sem, csupán a gyors munka selejtes melléktermékeinek foghatók fel. A hibák egy részében a sajtó ördöge is közrejátszik, de az ebből eredő elemi tévesztéseket sem vettem figyelembe, csakis azokat említtem, amelyek gyakorisága egyfajta jelenséget sejtet.

Ennyi magyarázkodó bevezetés után lássuk végre, milyen is a jugoszláviai magyarság sajtójának helyesírása. Majd negyedszázados tapasztalat mondatja velem, hogy se nem rossz, se nem jó, e két véglet közötti széles skálán hol a kezdő-, hol a záróhanghoz közelebb helyezkedik el, s hogy melyikhez inkább,

az nagyon is esetleges: attól függ, milyen a kéziratgondozók, szerkesztők, lektorok s természetesen a szerzők, vagyis az újságírók szakmai felkészültsége, a hivatásukhoz való hozzáállása. Erről győződött meg Ágoston Mihálynak a Hídban egy évvel ezelőtt közzétett tanulmánya is, amely a Magyar Szónak egy nyári számát vette a helyesírás szempontjából górcső alá, s a 16 újságoldalon mintegy másfél száz hibát mutatott ki (anélkül, hogy a tárgyi tévedéseket, nyelvhelyességi és stílusbotlásokat, idegenszerűségeket érintette volna). Ez újságoldalanként tíz helyesírási hiba, kéziratoldalanként, tehát harmincsoronként pedig egy. Lehangelő képet vetít elénk ez a kis statisztika, a lapkészítés körülményeinek ismeretében azonban azt kell mondanom, még elégedettek lehetünk, hiszen az említett elemzés tárgya napilapunknak egy nyári száma, s tudjuk, hogy szabadságidényben az amúgy is túltérhelt kéziratgondozók létszáma a felére csökken, s a maradék képtelen figyelmét mindenre kiterjeszteni, igyekezete sokszor hajótörést szenved a körülmények emelte zátonyokon.

Itt két lényeges dologra kell utalnom: az egyik, hogy újságíróink, fordítóink a legtöbb új fogalommal a szerbhorvát nyelv közvetítése révén ismerkednek meg, s nyomban meg kell találniuk rá a tartalmilag pontos, egyszerűen a magyar nyelv szellemének megfelelő elnevezést. S ha úgy tűnik fel, ráleltünk a kellő magyar szóra, akkor még mindig nem biztos, hogy eltaláltuk a helyesírását. Így voltunk például elnemkötelezettség szavunkkal vagy a társult-munka-alapszervezet összetétellel, s jóllehet ezek a szavak több évtizede élnek nyelvünkben, helyesírásuk máig, s nemcsak a különféle hírközlő szervek viszonylatában, hanem egyetlen lapon belül is. Nincs elkedvetlenítőbb dolog, mint ha ugyanazon fogalom más-más szóalakban vagy eltérő helyesírással kerül az olvasó elé, akit ez a körülmény zavarba hoz, elbizonytalanít s természetesen dezinformál.

Ebből kivetkezik másik mondandóm: kár, hogy magas színvonalom működő intézményeinknek, a Magyar Tanszéknek, a Hungarológia Intézetnek vagy akár a Forum kiadóháznak nincs egy állandó operatív szolgálata, amely szakemberek és újságírók, fordítók, lektorok bevonásával segítséget nyújtana a rádió-, televízió- és lapszerkesztőségeknek, nem utolsósorban a tankönyvkiadónak az új fogalmakat jelölő szakkifejezések megalkotásához, nyelvhelyességi és helyesírási kérdések tisztázásához. Nemhogy ilyen szolgálat volna, hanem egy rövidlátó szerkesztőségi intézkedés még a napilap egykor ilyen feladatokat is ellátó lektori csoportját is szétzilálta, s a lektorok a rovatok falanszterébe zárva nehezen találhatnak módot munkaidőben kétélyek felvetésére, szakismereteik cseréjére és egyeztetésére. Az áldatlan helyzeten egyszerű átszervezéssel javítani lehet és kell is, hiszen lapjaink csak úgy tudják betölteni a társadalom szabta szerepüket, ha munkatársaikat a szerkesztőségeken belüli munkamenet nem gátolja, hanem ellenkezőleg, segít a szakmai igényességre való törekvésükben. Erre annál nagyobb szükség van, mert a jugoszláviai magyarság tekintélyes része legfőképpen a magyar nyelvű rádió- és tévéműsorok, illetve újságok révén tart kapcsolatot anyanyelvével, tehát mert számára mindenneelőtt a sajtó az anyanyelvűség őrzője és művelője.

Az anyanyelvűség a jugoszláviai magyarság vonatkozásában, persze, nem kizárólag magyar nyelvűséget jelent, hiszen a magyar ajkú kisgyerek mindjárt eszmélkedésének pillanatában egy másik nyelvnek, a szerbhorvátnak is vonzáskörébe kerül, és szinte egyidejűleg tanul meg beszélni nem egy idegen nyelven, hanem – nyugodtan mondhatjuk így – második anyanyelvén is. A két nyelv rendszerének különbözősége csak a magyar tannyelvű általános iskolában tudatosodik benne, de mivel további tanulmányai nem feltétlenül követelik meg tőle anyanyelvének használatát, kisiskolásként szerzett ismeretei háttérbe szorulnak, elhalványulnak, s legfeljebb hivatása, életkörnyezete készteti később felújításukra, gyarapításukra. Ekkorra már azonban a családi élet fogalomkörén kívüleső dolgok szerbhorvát nyelven rögződtek benne, szeme hozzászokott a szerbhorvát, tehát a fonetikus írásmódhoz, s nehezen vagy egyáltalán nem talál vissza anyanyelvének etimologikus helyesírásához.

Ennek tulajdonítható, hogy lapjainkba is beszivárognak közkeletű idegen szók szerbhorvát alakban: labil, famóz referát, farmakológ, sztomatológ és társai a labilis, famózus, referátum, farmakológus helyett. Még a szabatos kifejezőmódjára, helyesírására kényes újságíróval is megesik, hogy a politológus szerbhorvát hatásra politikológusként kerül ki a tolla alól, holott ha egy pillanatra elidőzne felette, rájönne, hogy a szerbhorvátban sem szerencsés lelemény a politikolog. Nem hagyhatom említetlen a tendenció alakváltozatot, amelynek eredetére nem találok magyarázatot, hiszen a szerbhorvátban is tendenciája, talán a tendenciózusból keletkezhetett elvonással. E jelenséggel ellentétes irányú az a folyamat, melynek során a szerbhorvátan megrövidült szóalakot visszalatinosítja "az elbizonytalanodott magyar nyelvérzékű ember" – mint Szeli István írja *Nyelvhasználatunk etikája* című könyvében –, "mert élnek benne némely halvány sejtések arról, hogy a magyarban az idegen szó – hacsak nem vált a magyar szókészlet állandó részévé, s nem ment át az ilyenkor szokásos változáson – rendszerint megőrzi az eredeti alakját. Ily módon születtek meg (a grammatikai nemek kereszteződéséből) azok a szóhibridek, amelyeknek a lejegyzői legfeljebb ha barackot kapnak a fejükre ügyeletes humoristánktól: projektus, referátus, ambientus, media meg a többiek".

A szerbhorvát kiejtés szerinti írásmód hatására gyanakodhatnánk akkor is, ha egy-egy tulajdonnév – földrajzi vagy személynév – nem az eredeti alakjában, illetve a nem latin betűs írásmódok esetében nem a magyar hangértéknek megfelelő átírás szabályai szerinti alakban kerül lapjainkba. Gyanakodhatnánk, mondom, de még akkor sem indokolt a szerbhorvát-ra való hivatkozás, ha történetesen az illető névvel először fordítandó szövegben találkozunk az ember. Hogy egy-két példát említsek: a háborús bűnös Lőhr tábornok neve négy verzióban volt olvasható napilapunkban, mígnem valaki végre rátalált az igazira. Még ennél is több változatot sikerített a felületesség a felfedező James Cook nevéből. Megnyugtató a helyzet a latin és görög mitológiai-történelmi nevek írását illetően annak köszönve, hogy a Bakos-féle Idegen szavak és kifejezések szótára sokat felvett közülük, s más forrásmunkákban is ellenőrizhetők; a napi politikai aktualitás által felvetett

közel- és távolkeleti nevek írásmódjában pedig a magyarországi és a horvát napilapok, valamint a Keleti nevek magyar helyesírása c. kézikönyv igazítja el a lektort. Mindmáig nagy gond azonban az orosz nevek átírása, holott a Magyar Szó lektori csoportja annak idején belső használatú jegyzetanyagban minden illetékesnek, köztük a gépíróknak és a korrektoroknak is eljuttatta az ide vonatkozó szabályokat, ennek ellenére a -szkij végződésű orosz nevek azóta is rendre a szerbes -szki (-ski) változatban jelennek meg, még olyan közismert név is, kmint Csajkovszkij; Sosztakovicsnak meg azt kellett megérnie, hogy szlovénés (Šostakovič) lett a neve magyar napilapban. Az ilyen otromba hibákra nincs se mentség, se magyarázat, annál kevésbé, mert a névelírás és egyáltalán bárminemű pontatlanság a közlést megfosztja hitelétől. Igazságtalan volnék, ha elhallgatnám, hogy az idegen tulajdonnevek helyesírása a lapok külpolitikai rovatában általában kifogástalan, de a hibás írásmód a hír- vagy a sportrovatban, a TV-újságban, a művelődési oldalon éppen olyan bántó, mintha vezércikkben követnék volna el: rombolja a lap tekintélyét. A legújabb kézikönyv, A cirill betűs szláv nyelvek neveinek, illetve Az új görög nevek magyar helyesírása feltehetőleg sokat segít majd ezen a bajon:

De a bajból sose fogy ki az ember. Hát még a lektor! Pedig kényelmes nekünk – mint Kossa János mondotta volt –, nekünk jugómagyaroknak a bizonyítványunkat magyaráznunk, a szerbhorvátnak a nyelvünkre gyakorolt hatásában keresvén kibúvót. a dolog könnyebbik végét megfogva, újfent ezt teszem én is. Ímé: a délszláv nyelvek nem ismerik a hosszú mássalhangzót, kézenfekvő hát, hogy ha hosszú mássalhangzójú szavaink csonkultan jelennek meg az újságban, és pedig ritmikus következetességgel, a jelenségben a "második anyanyelv" hatását sejtjük. S ebben van is némi igazság. Különösen a közkeletű idegen szók esetében: ilyen a protokoll, tuball, ballaszt, ballon, belletrisztika, kollaboráns, kollázs, kolléga, kollektíva, korrelatív, korrigál, korrózió stb. Közéjük tartozott például a konkurens is, amelynek írásmódját A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadása megváltoztatta: most már rövid r-rel írandó. Örömmel jelenthetem, hogy lapjaink írásgyakorlata ebben jóval megelőzte a Magyar Tudományos Akadémiát. S hogy ne csak mindig kedvrontó dolgokat mondjak, közlöm, hogy a francia collage szót – mindjárt "újkeletű" korában, tehát szinte nyomban azután, hogy képzőművészeti szakszóként bekerült a magyar nyelvbe, mi kezdtük el fonetikusán írni, majd néhány év múltán jóleső érzéssel nyugtáztuk, hogy a magyarországi sajtó is ehhez a megoldáshoz folyamodott.

De időzzünk még egy kicsit a hosszú mássalhangzónál. A fenti idegen szók azért nem szolgálnak teljes értékű példaként, mert a bennük levő hosszú mássalhangzót nemhogy a forrásnyelven vagy szerbhorvátul beszélők nem ejtik hosszan, hanem mi magyarok sem igen. Etimologikus helyesírásunk szellemében azonban jelöljük, amíg a helyesírási szabályok egy újabb kiadása e szavakat is nem juttatja a konkurens sorsára. (Persze, ezt azért várjuk ki türelmesen.) Semmivel sem mentegethető azonban a rosszall, szégyell, kevesell s – főbenjáró bűnként – a száll ige rövid l-je, a vállal, vállalkozniik ugyancsak ily nemű csonkulása, velük szemben a válfaj, válik, a fonal értelmű

száll, a hamis jelentésű ál hosszú l-je. E dicstelen sort egészítik ki még a hosszú mássalhangzójukban imígyen megkurtított szavak: ek(k)ként, csökken(n)e, tervezet(t) (ti. előirányzott), karat(t)yoló, akkor(r)a (ti. az időre). Itt éktelenkedik a "súlyed" is a többiétől némileg eltérő hibás írással. Ami itt elveszett a réven, vagyis amennyit rövidült az ly-hang, megtérült a vámon: Annyival meghosszabbodott az ü. Ha így ejtjük ki a szót, időtartamban nem lesz károsodás ugyan, de a helyesírási hibát ez nem teszi meg nem történtté.

Köznyelvi –de inkább hajlok arra, hogy tájnyelvi – kiejtést tükröznek helytelen írásmódjukban némely -s végű szavak toldalékoltan: szívessen, erőssen, közössen, veszesség.

Ugyancsak nyelvjárársbeli sajátság érvényesül abban a jelenségben, hogy bizonyos szavak magánhangzói – szemben a köznyelvi kiejtéssel és az írásgyakorlattal, meghosszabbodnak, s mivel a baj nem jár egyedül, olykor ebben a változatukban éktelenkednek újságjainkban. Hadd sorolom fel őket, ha már rájuk találtam: dícsér, útál, síkál, túkör, búsás, síma, sőt: túrista, kariaktúrista, vasútak, mindig, írígý, váltóztat, lakós, kilógramm, kilométer. Rövid u-ra végződő szavaink szinte mind nyomdafestéket láttak hosszú u-san, legyakraiban az áru, egyszer-kétszer a gyalu, hamu, daru, kapu, s amire nincs bocsánat, még a falu is.

A hangzótévesztésnek egy másik sajátságos megnyilvánulása tájunkon az a jelenség, hogy az anyanyelvben járatlanabb magyarajkú úgy képez bizonyos hangokat, mint akinek szerbhorvát az anyanyelve. A szerbhorvát kiejtésben gyakran elmosódik a különbség a dj és a dzs ahang között. Senki sem ütközik meg azon például, hogy ha az ember dovidjenja helyett dovidženját mond, de még a fonetikus szerbhorvát helyesírás sem jelöli ezt a hangzótévesztést, tehát ez a szerbhrovátban sem nyert polgárjogot, egyfajta lezserségnek, magyarárn, "pondzsoláságnak" számít. A magyarban meg kifejezten bántó, pláne ha rádiós, televíziós újságíró, ne adj isten, bemondó követi el. Szerencsére ez igen ritkán esik meg, a sajtó írásgyakorlatában pedig sohasem tükröződik. Hogy miért említem mégis? Mert a szerbhorvátnak van egy hangzópárja, amelynek kiejtése, illetve a kettő közötti különbség kiejtésbeli érzékeltetése már nagyobb gondot okoz a jugómagyarnak. Ez a hangzópár a ć és a č, s azért állítottam e két hangot párba, mert képzésük, a képzés helye tekintetében kzelebb állnak egymáshoz a szerbhorvátnak, vagyis a č kissé lágyabb, a ć kissé keményebb, mint a magyarban. Ennek következtében be-beszüremkedik az élő magyar beszédbe a szerbes kiejtésű csúk (tyúk), korcsol (kortyol), s ezek ellentétpárjaként a lutykos (lucskos), tyúf (csúf). a majdnem azonos hangalakú szavak közül a bizonytalan nyelvérzékű magyar nehezebben választ: nem egyértelmű számára mindjárt, hogy a szövegkörnyezetbe például a locsog vagy a lotyog illik-e bele. Mindössze két ilyen hiba ötlött a szemembe a lapok olvastán: a lucsok és a latyak cs-jének, illetve ty-jének eltévesztése, fölcserélése: a lucsokból lutyok lett, a latyakból lacsak, mégpedig egyazon kishírben.

Jóllehet bevezetőmben ígéretet tettem arra, hogy csak a típushibákat említem, remélem, megértik, hogy az elemzett hibát csupán egyszeri előfor-

dulása ellenére sem hagyhattam szó nélkül. Hogy azonban most már ne éljek vissza a hallgatóság türelmével, a többi hibafajtáról csak érintőlegesen szólok.

Tudni való, hogy a magyar inkább egyes számú, a szerbhorvát meg inkább többes számú nyelv, s az előbbienek nem feltétlenül kell a keresetet, vagy ahogy leggyakrabban mondjuk és írjuk, a személyi jövedelmet többes számban kifejeznie ahhoz, hogy érthetővé tegye, többen kapják és évente többször is. Ugyanígy a fizetés, a tiszteletdíj, a lakbér, a vállalat vesztesége vagy az ország adóssága sem lesz kisebb vagy nagyobb attól, hogy következetesen többes számba tesszük őket. Ezzel szemben a káder a magyarban, a szerbhorvát értelmzéssel ellentétben, nem gyűjtőnév, mint az ifjúság, emberiség, kizárólag egyetlen emberre értendő, a káder tehát nem azonos a káderállománnyal, a káderek csoportjával. Az effajta hibák valójában a nyelvhelyesség fogalomkörébe tartoznak, de mivel egyeztetési hibákat vonnak magukkal, helyük van itt is. Az alany szerepében álló főnév fölösleges többesszámozása folytán, úgy tűnik, már-már nem ismerünk egyes számú igei állítmányt, még akkor sem, ha az alany egyes számú, illetve ha több egyes számú, de nem tisztán személynévvel jölet alany van a mondatban. Lássunk erre két példát a sok közül: Fél órát is eltartott, amíg Miloš Minić és Mariano Rumor volt olasz külügyminiszter elláták kézjegyükkal az egyezményeket"; "Az állandóan növekvő turistaforgalomban, az új határátlépők és a mindennapi élet számos kérdésének közös rendezése bizonyítja, hogy az egykori majdnem háborút okozó határon ma már a sorompóknak csak jelképes jelentőségük van."

Még nagyobb a bizonytalanság, ha az alanyok között van többes számú is, egyes számú is egy mondaton belül, például: "A Tanjug római tudósítójának az idegei és gépkocsija jól bírták az iramot."

Mindig az állítmányhoz közelebb álló alannal kell egyeztetni az igeragot, az idézett mondatban az egyes számú állítmány lett volna a helyénvalóbb, vagy ha a szerző ezt kevesllte, szórendi változtatással a két többes számú mondatrészt közelebb hozhatta volna egymáshoz, így: a tudósító gépkocsija és idegei jól bírták az iramot.

A szerbhorvát hatás mutatkozik meg abban is, hogy olykor az intézményneveknek csak az első szavát írjuk nagybetűvel, ugyanakkor a magyar helyesírás szabályaitól eltérően nagybetűzzük az állami ünnepeket (Május elseje, November 29-e, Újév), a kongresszusokat (Önigazgatási Kongresszus), olyan rendezvényeket, amelyek ciklikusan ismétlődnek ugyan, de nem intézményesültek (Önigazgatási Találkozó, A Jugoszláv Televízió Napjai stb.). Népnév nagybetűzése is előfordult egyszer, a crnagorai esetében, a hír fogalmazója láthatólag nem volt tisztában azzal, hogyan különböztethető meg helyesírásiilag a Crna Gora-i lakos (aki nem feltétlenül montenegrói) és mondjuk a Vajdaságban élő crnagorai ember.

Szólni kellene még az egybeírási-különírási következtetlenségekről, ezen belül annak a szabálynak a gyakori áthágásáról, hogy ha egy jelzős szerkezetben a jelző két tagból áll, a két tagot nem kapcsoljuk össze, de ha nincs mellette jelzett szó, akkor főnevesül, és egybeírandó. Legtöbb a baj a résztvevő – részt vevővel, előfordulási arányszámát tekintve azonban lassan felzárkózik

mögéje a szegény kiskeresetű – kis keresetű is. Egy szépségversenyről szóló képaláírásban ezt olastam. "Érdekes, hogy a 61 résztvevő szépség 70 százaléka egyetemi végzettséggel rendelkezik"... (Nem elég, hogy a részt vevő egybe van írva, még ez a rendelkezik is, a témához illő könnyed stílus eszközézül!)

Szólnunk kellene továbbá a számok írásáról, arról, mennyire nehezíti a megértést, ha egy felfogható s legalább nagyságrendileg betűvel írt kerek összeg helyett hosszú számsort kell szemével és agyával befognia az újságolvasónak, s mire a hármas tagolódás szerint – hátulról elindulva – sikerül kisilabizálnia, hány milliárdról is van szó, addigra az összeg inflálódik.

S hol vannak még az archaizmusok (a bocsájt, higgye el, szezon és társaik), a központosási hibák (az azonos mondatrészeket összekötő és előtti vessző, mondatok összefűzése esetén pedig a vessző hiánya, a vagy kötőszóval kapcsolatos ugyanilyen hibák), az elválasztási bizonytalankodások és a többi és a többi.

A téma kimeríthetetlen, de hadd kérdezzem meg még utoljára: milyen is hát sajtónk helyesírása? Se nem jó, se nem rossz, e két véglet közötti széles skálán hol a kezdő-, hol a záróhanghoz közelebb helyezkedik el, s hogy melyikhez inkább, attól függ, milyen a szerkesztő, újságíró, lektor, gépíró, szedő, korrektor – mindannyiunk szakmai felkészültsége, s milyen a hivatástudatunk. Mert – mint Szeli István mondja – "... erőszakcselekedet, ha valaki ezres vagy sokezres példányszámú folyóiratban, heti- vagy napilapban az olvasóra akar löcsölni vagy éppen erőszakolni egyfajta modort, hangnemet, kifejezésformát, szóhasználatot, helyesírást, amit az nem fogadhat el a magáénak, s ami már nemcsak a személyi megítélés kérdése többé, nem ügytetszés, felfogás, hogy ne mondjam: gusztus dolga, hanem közügy. Ha valaki tehát a demokratikus sajtótörvény ürügyén kisajátítja a nyelvet, magántulajodnként kezeli azt, ami az enyém is. Meg persze a tiéd, az övé, a miénk, mindenkié, de semmiképpen csak azé, akinek megadatott, hogy ezer, tízezer, akár százezer olvasó vagy hallgató szemébe, fülébe, tudatába plántálja bele saját nyelvi ízlését. Attól tartok: műveletlenségét és tudatlanságát is. Legalábbis a nyelvet illetően. Ha valamit egyáltalán, hát ezt kell végiggondolni, kifejteni, bizonyítani."

ETO: 801.14 = 945.11

CONFERENCE PAPER

HELYESÍRÁSI SZABÁLYZATUNK KORSZERŰSÍTÉSE

FÁBIÁN PÁL

ELTE, Bölcsészettudományi Kar, Budapest

Közlésre elfogadva: 1986. január 24.

Az 1986. januári Szarvas Gábor-napok tudományos ülésének egyetlen témája volt: helyesírásunk. Okkal! Egyrészt ez a tárgykör még nem szerepelt fontosságához illően a korábbi nyelvművelő találkozóknak programjában, másrészt 1985 tavaszán forgalomba került A magyar helyesírás szabályainak új, 11. kiadása, s ez különösen időszerűvé tette az írásgyakorlat kérdéseivel való foglalkozást.

Azok a közlemények, amelyek a Híd 1985. évi folyamában már megjelentek (Ágoston Mihály: Magyar Szó-glosszák 3. és 4. sz.; Papp György: A megújított folytonosság 9. sz.; Ágoston Mihály: Az írásmód az írásbeli közlésnek fölttele és elemi része 9., 10. és 11. sz.) a jelen ülésszakot jól előkészítették. Nemcsak felvetették a jugoszláviai magyar írásgyakorlat főbb problémáit és tipikus hibáit, hanem elvileg is behatóan foglalkoztak helyesírásunk kérdéseivel, ismertették az új szabályzat törekvéseit, a régihez képest bevezetett módosításokat, sőt kritikai megjegyzéseket is tettek a 11. kiadás néhány szabályára, illetőleg egyes szóalakok írásmódjára nézve.

Mindez fölment attól, hogy aprólékosan sorra vegyem azt a tömördek kérdést, amelyet a szabályzat kidolgozása során a Helyesírási Bizottság megvitatott. Inkább csak arra törekszem (többre ez alkalommal nincs is mód), hogy a lényeges kérdésekre összpontosítva foglaljam össze, és a szabályzatszerkesztő testület szemszögéből mutassam be a 11. kiadást. Viszonylag nagy teret szentelek a bizottsági munkálatok ismertetésének: ezekről a nem érdektelen tudománytörténeti mozzanatokról a Híd-beli közleményekben kevés szó esett.

A 11. kiadás megjelentetésének szükségessége

Amikor egy helyesírási szabályzat megjelenik, híven tükröződik benne a kiadás idejének nyelvéllapota, összhangban van a nyelvtudomány általánosan elfogadott nézeteivel, és megfelel a társadalmi igényeknek is. Idő haladtával azonban változik a nyelv, fejlődik a nyelvtudomány, és módosulnak a társadal-

mi elvárások is a szabályzattal szemben; tehát egyre nagyobb feszültség támad a korábbi állapotot őrző helyesírási szabályzat és az új helyzet között, amelyben használják. Ez történt helyesírási szabályzatunknak 1954-ben kibocsátott 10. kiadásával is. Néhány példa elég ennek bizonyítására.

a) Nyelvünk, különösen a szókincs, napjainkban érthető gyorsasággal, egyetlen nemzedék életében is jól érzékelhetően változik, fogy és bővül egyszerre. Ennek következtében az a példaanyag, amely az 1954-es szabályokban, illetőleg a szabályzathoz csatlakozó szótárban van, több okból nem felelt már meg nfai igényeinknek. A példaanyagban egyrészt sok volt az időszerűségét veszített szó; ezek helyett hasznosabbak kellettek. Másrészt több szókategóriának nyelvünkbeli helyzete az elmúlt negyedszázad alatt jelentősen megváltozott, s ennek tükröződnie kellett a szabályzatban is. Jogos igényként merült föl például, hogy a köznyelvi szóállományon túli a szakszócsoportok is jelentőségüknek megfelelően szerepeljenek a szabályzatban és szótárában. Az idegen szavak írását is modern példákkal kellett szemléltetni; stb.

b) A nyelvtudomány haladása, a nyelvről és a helyesírásról való felfogásunk módosulása is lényeges oka volt annak, hogy az MTA elhatározta helyesírási szabályainak újabb áttekintését.

Az 1954 óta létrejött jelentős helyesírási szakirodalom például teljesen egyöntetűen úgy vélekedett, hogy az egyszerűsítés is a helyesírási alapelvek közé tartozik; az egyszerűsítő írásmódnak tehát ismét alapelveként kellett megjelennie a szabályzatban. Egy másik példa! Bár az úgynevezett jelentéssűrítő összetételek (*vámvizsgálat, szénapadlás, teakonyha, csigalépcső* stb.) régóta és egyre növekvő számban élnek nyelvünkben, nyelvtudományunk csak az 1954-es szabályzat megjelenése után tisztázta mibenlétüket, és alkotta meg kategóriájukat. A 10. kiadásban ezért nem szerepel rájuk vonatkozó külön szabály: a minőségjelzős összetételek között említettnek egyes típusaik. Most nyelvi minőségüknek megfelelően foglalkozik velük a szabályzat.

c) A társadalmi igények változása leginkább abban mutatkozik meg, hogy bizonyos nyelvi-helyesírási kategóriák szabályozottsági mértéke tekintetében a közönség elégedetlenségének, hiányérzetének ad kifejezést. Ilyenkor a jogos panaszokat orvosolni kell! Így került sor a 11. kiadásban a földrajzi neveknek és az intézményneveknek a korábbinál jóval részletesebb tárgyalására; illetőleg arra, hogy a szabályzat (elsőként szabályzataink történetében) foglalkozzék a márkanevekkel, a csillagnevekkel, továbbá a kitüntetések és a díjak nevével. A szókapcsolatok és az összetételek írásának nem szerencsés rendszerezési módja miatt kellett a különírásegybeírás egész fejezetét átrendezni. A szabályzat terjedelmét és jellegét (erről később még szó lesz) szintén a közönség igényeinek megfelelően kellett meghatározni.

A szabályzat kidolgozásának menete

A helyesírási Bizottság, amelynek kötelessége, hogy helyesírási közállapotainkat figyelemmel kísérje, 1973-ban határozta el helyesírásunk időszerű kérdéseinek tudományos feldolgozását, azzal a távlati céllal, hogy előkészítse a helyesírási szabályzat 11. kiadását. Ez a munka 1979 tavaszán fejeződött be. A bizottság 21 tanulmányt vitatott meg, sorra véve helyesírásunk minden egyes kérdéskörét, részrendszerét. Némelyikkel többször is foglalkozott. (Ezek a tanulmányok a nyelvészeti folyóiratokban sorra megjelentek!) – Ezek után került sor az I. osztály 1979. évi közgyűlési tudományos ülésére, amelyen vitától követett beszámoló hangzott el az előkészítő munka eredményeiről, tanulságairól és a szabályzat korszerűsítésének lehetőségeiről. (Vö. Magyar Tudomány 1979: 638-45). – Az Akadémia elnöksége 1980. október 28-i ülésén hozott határozatot arról, hogy a maga részéről is elérkezettnek látja az időt helyesírási szabályzatunk átdolgozására. (Vö. Magyar Nyelvőr 1982. 1. sz.) Az elnökség a munka elvégzését a Helyesírási Bizottság feladatává tette.

A bizottság – attól a szilárd meggyőződéstől vezérelve, hogy a helyesírási szabályzatnak minél szélesebb körű közmegegyezésen kell nyugodnia – a munkálatokat úgy szervezte meg, hogy a szabályzati fejezetek egymás után elkészülő tervezeteit sokan megismerhessék, és róluk véleményt nyilváníthassanak.

Az első fogalmazvány a már említett tanulmányoknak a figyelembevételével készült el. A helyesírási részrendszereknek ezt az első, már szabályokba foglalt feldolgozását először a bizottság tagjainak egy szűkebb köre vizsgálta meg. a szükséges módosítások után állt elő az a szöveg, amelyet a bizottság a Kossuth Nyomda szedőüzeme dolgozóinak érdeméből 400 példányban sokszorosíttathatott. A hozzászólásra szétküldött javaslatokat megkapták: az Akadémia elnökségének tagjai; több nyomda és könyvkiadó; az egyetemek és a tanárképző főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei; a szomszédos szocialista országok egyetemeinek magyar tanszékei; tanárok, írók, újságírók; valamint természetesen a Helyesírási Bizottság tagjai és az általuk képviselt intézmények. – Itt kell elismeréssel nyugtáznia a krónikásnak a jugoszláviai magyar nyelvművelőktől kapott különösen nagy segítséget. Ágoston Mihály mindegyik előterjesztéshez részletes kommentárokat fűzött; Sinkovits Ferenc különösen az írásjelekkel foglalkozott behatóan; Molnár Csikós Lászlótól és Papp Györgytől szintén több, jól hasznosítható javaslat érkezett.

A beérkezett véleményeket a bizottság tüzetesen megtárgyalta. Az állásfoglalásainak megfelelően átdolgozott szöveg többszöri belső lektoráláson is átment, sőt még később is sokat csiszolódott.

Hasonló módon készült el a szótár is. – A bizottság mindenekelőtt szógyűjtési felhívással fordult a nyomdákhoz, a kiadókhöz, a szaktudósokhoz és a nagyközönséghez, hogy a szóanyagot felfrissíthesse. – A javaslatok figyelembevételével jött létre az első összeállítás. A bizottság tagjainak és külső szakértőknek hozzászólásai, továbbá a bizottság állásfoglalásai alapján

alakult ki a második változat, amelyet a Kossuth Nyomdában sokszorosítottak, ezt a bizottság társadalmi véleményezésre is szétküldte. – Újabb átdolgozás, sok ellenőrzés és egyeztetés után lehetett végül a szótár munkálatait is befejezni.

A szótár anyagát a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem számítógéppontja (társadalmi munkában!) számítógépre vitte "a tergo" programmal. Ezáltal a következetes írásmód ellenőrzése minden vonatkozásban, de elsősorban a szókapcsolatok és összetételek tekintetében lehetővé vált.

A munkálatokat a Nyelvtudományi Bizottság, valamint a Nyelv és Irodalomtudományok Osztálya 1982 tavaszán és 1983 őszén ellenőrizte. – Ezután került sor 1984. április 24-én a szabályzatnak és a róla készült jelentésnek elnökségi megvitatására és elfogadására. (Vö. Magyar Nyelvőr 1984. 4. sz.)

A szabályzat alapja a közmegegyezés

Már a fentebbiekben is történt rá utalás, de külön is hangsúlyozandó: az Akadémia nagy gondot fordított arra, hogy helyesírási szabályzatának új kiadása ne tekintélyelvű kinyilatkoztatás, hanem a lehető legszélesebb körű közakarat kikristályosodása legyen. Ezért szervezte a bizottság a munkálatokat az ismertetett módon, ezért kérte ki a Magyarország határain túl élő magyar nemzeti kisebbségek képviselőinek véleményét is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a magyar helyesírás nemcsak a magyarországi, hanem a világ bármely pontján élő magyar nyelvű írásgyakorlat ügye is.

A demokratikus közmegegyezés fontosságát kiemeli az a körülmény is, hogy a helyesírást állami törvény soha nem védte, ma sem védi. Minden jogszabálynál erősebb alapja azonban helyesírásunk "világegységének" az a felismerés, hogy fejlett társadalom egységes helyesírás nélkül nem létezhet, és hogy helyesírásunkról ugyanúgy kell gondolkodnunk, ahogyan más helyesírások esetében is tesszük: elképzelhetetlen lenne, hogy pl. a francia helyesírás más legyen Európában és más Kanadában, vagy hogy más legyen az angol nyelv leírásának módja Angliában, mint az USA-ban stb.

Az is kitűnhetett az eddigiekből: mind a szabályzat, mind a hozzá csatlakozó szótár kollektív alkotás. Egy akadémiai bizottság dolgozta ki, más akadémiai testületek ellenőrizték, s végül az elnökség hagyta jóvá. Ezért nincsenek a szerzői megnevezve, jöllehet köztudomású, hogy kik foglalkoztak vele. Ez a névtelenség régi hagyományuk az akadémiai szabályzatoknak: a "szerzőtlenség a kiválágulás szerint alakuló köz megegyezés"-nek (1832) mély értelmű szimbóluma.

A szabályzat arculata

Egy helyesírási szabályzatnak és a hozzá csatlakozó szótárnak a terjedelme nem gyakorlati, hanem elvi kérdés. Ez esetben ugyanis arról van szó,

hogy melyik szabályzattípusra van inkább szüksége a társadalomnak: egy rövid, tömör összefoglalásra-e, amely helyesírási rendszerünknek csak a fő vonásait vázolja, vagy egy részletezett, a ritkább esetekre is kitérő, tüzetes útmutatóra? Ezt a kérdést még a szabályok megfogalmazásának és a szótár összeállításának megkezdése előtt kellett eldönteni!

Az akadémiai szabályzatok története azt mutatja, hogy szabályzataink terjedelme kiadásról kiadásra nő, s ez érthető: a társadalom kíván egyre részletesebb eligazítást a helyesírási kérdésekben. Be kellett tehát látni, hogy egy szinte epigrammatikus tömörségű útmutató iskoláztatási, könyvkiadási és sajtóviszonyaink mai állapotában, a szaktudományok mai fejlettségi fokán már kevés lenne. De le kellett mondani a csak bizonyos foglalkozási ágak művelői (nyomdászok, szerkesztők) számára szükséges, a részletkérdésekkel, a ritka típusokkal is törődő szabálygyűjteményről is, s egy ilyen (hasznos, ám általánosan nem használható) kézikönyvnek a megalkotását későbbre kellett halasztani.

A legcélszerűbbnek az látszott, ha a 11. kiadás körülbelül a 10.-nek a részletezettségi fokán marad, s arra törekszik, hogy mindennemű írástevékenységnek az alapja legyen; vagyis hogy tartalmazza a közismereti szintű tudnivalókat, de a helyesírási tekintetben igényesebb írásgyakorlat is támaszkodhasson rá.

Ez az elvi álláspont természetesen nem jelenthette azt, hogy a 11. kiadás ne legyen némiképp bővebb a 10.-nél. Az élet, különösen a nyomdai gyakorlat és a szaktudományok világa, 1954 óta tömérdek olyan kérdést vetett föl, amelyre nem található válasz a 10. kiadásban. Ezek közül a Helyesírási Bizottság gondos mérlegeléssel kiválasztotta a közérdekű eseteket, és beillesztette őket a szabályok rendszerébe. Így például részletezett tanácsot kellett adni a többszörös összetételek írására nézve (vö. 138. pont), a korábbinál jóval részletesebben kellett foglalkozni a személynevekkel, ezeken belül a történelmi családnevekkel (vö. 157. pont), az asszonynevekkel (vö. 159. pont), a személynevek és a köznevek kapcsolatával (vö. 167-170. pont). A 10. kiadásbelinél alaposabban ki vannak dolgozva az elválasztás szabályai is (vö. 223-238. pont). És a példák száma még szaporítható lenne!

Míg a szabályzat részletezettségének mértékét egyesek esetleg túlzottnak fogják tartani (eddig ilyen kritikai megjegyzés még nem jött!), addig a szótár bővítésének valószínűleg mindenki fog örülni: a 10. kiadabeli mintegy 20000 szóval szemben a 11.-ben közel 30000 szó van. Ez a növekedés főként olyan szavaknak a szótárba való felvételéből származik, amelyek a gyors műszaki-tudományos fejlődés, valamint (a már említett eseteken kívül) a szaktudományoknak az általános műveltség anyagába való beépülése következtében váltak közkeletűvé: *adapter*, *anion*, *aeroszol*, *anestézia*, *audiovizuális*, *műhold*, *számítógép*, *űrhajó* stb. Sok új szót kellett felvenni gazdasági és társadalmi körülményeink változásai miatt is: *gazdasági munkaközösség*, *gmk*, *gyermekgondozási segély*, *gyes* stb. Az elavult szavak (pl. *acropolán*, *bakacsin*, *basaparaszt*, *birge* stb.) kihagyásával csak részben sikerült a szükséges új szavaknak helyet kapni a szótárban.

Megőrzés és újítás a 11. kiadásban

Tartalomjegyzéke szerint a 11. kiadás igen kevésbé különbözik elődjétől: a helyesírási részrendszerek az immár hagyományos sorrendben követik egymást, a szabálypontok összefüggéseire belső címek utalnak. Ezek is gyakran megegyeznek a 10. kiadásban levőkkel. Az egyes fejezetekben található szabálypontok felépítése és elrendezése tekintetében azonban a két kiadás nem kevésbé különbözik egymástól.

Már a 10. kiadásban is volt néhány fejezet élén olyan pont, amely vázolta a fejezetbeli szabálypontokban érvényesülő általános elveket. A 11. kiadásban mindig megtaláljuk ezeket az összefoglaló szabálypontokat. - Hasonló eljárásra a szabályokon belül is gyakran lehetőség nyílt: a közös lényegyet kiemelő bevezető mondat vagy szakasz után alpontokban következnek a részletek. - A nem szabály értékű hasznos tudniaválók (nyelvhasználati, stilisztikai, technikai stb. megjegyzések) szűkebb tükörrel szedett bekezdések formájában csatlakoznak a szabálypontokhoz. - Bár a szabályzat elvileg és kimondva nem tesz különbséget lényeges és kevésbé fontos között, az ismertetett fölépítés ezt mégis érzékelteti.

Még lényegesebb szerkezeti különbség a két kiadás között az, hogy a fejezetek anyaga általában át van rendezve. Ez többnyire a logikusabb felépítés érdekében történt, és nem lévén lényegbevágó, nem érdemelné külön említést. Mégis szólni kell a különírás-egybeírás fejezetének és az írásjeleket tárgyaló szabálygyűttesnek gyökresen más felépítéséről.

Az alárendelő szókapcsolatok és szóösszetételek külön- és egybeírásának szabályait a 10. kiadás az utótagok szófaja szerint csoportosította, és csak ezen belül volt tekintettel az előtag és az utótag közötti viszonyra. A 11. kiadás ezzel szemben a szókapcsolatok és az összetételek tagjainak nyelvtani viszonyai szerint rendszerez. Ez a rendszerezés (bár szabályzatainkban alig van előzménye) remélhetőleg le fog válni: leíró nyelvtanaink (köztük az iskolaiak is) így tárgyalják az alárendelő szókapcsolatokat és összetételeket. A jó alkalmazást a szabályzat azzal is igyekszik segíteni, hogy a nagy szabálycsoportokat bevezető elvi pontokban (vö. 105., 122., 129.) elemzési mintákat ad.

Alapvető szemléletváltozás az oka az írásjelek fejezete átrendezésének. Eddigi szabályzataink írásjelenként tárgyalták az írásjel-használati kérdéseket, s a pont, a vessző, a kötőjel stb. különféle szerepkörökben való felhasználását mutatták be. A 11. kiadás e helyett a funkcionális szemlélet elvi alapján álló csoportosítást valósította meg, elsőként szabályzataink történetében. Ez azt jelenti, hogy az írásjel-használati szabályok a szövegépítkezés helyzetei szerint vannak csoportosítva: mely írásjelek használhatók mondatok végén, mondatok között, közbevetés esetén stb. Ezzel az elrendezéssel az írásjel-használati kérdéskört sikerült grammatikai alapokra építeni, s így az írásjelek fejezete összhangba került a többi, szintén nyelvi-nyelvtani háttérű helyesírási részrendszerrel.

A szótár szerkezete is megváltozott: a 11. kiadás is alkalmazza a Helyesírási tanácsadó szótárban kipróbált és ott jól bevált bokrosítás módszerét,

amit a 10. kiadás még nem ismert. Ez az eljárás abban áll, hogy sok címszó mellé olyan összetételek és szókapcsolatok is fel vannak sorakoztatva, amelyekben az illető szó egybe- vagy különírandó elő- vagy utótagként fordul elő. Az ilyen szóbokrok rendkívül instruktívak; ha egy szó nincs is benne a szótárban, a kereső hozzá hasonlókat bizonyára talál vagy az előtag, vagy az utótag bokrában; vagyis a bokrosítás révén a szótár használhatósága meglehetősen bővül.

Nem friss találmány, mégis "újdonság" a 10. kiadáshoz képest a szótárban az, hogy a szavak és a szókapcsolatok mellett – ahol ez célszerűnek mutatkozott – szerepel a rájuk vonatkozó szabálypont(ok) száma. Ez a korábbi akadémiai szabályzatokban is így volt, de a 10. kiadás sajnálatosan nem élt ezzel a szerkesztési eljárással, pedig haszna bővebb fejtegetés nélkül is könnyen belátható.

A 11. kiadás megjelenése előtti időszakban a Helyesírási Bizottság tagjaitól sok újság- és folyóiratcikk jelent meg, és számos előadás, tájékoztatás hangozott el arról, hogy milyen lesz a szabályzat. Ilyen alkalmakkor a leggyakrabban azt kérdezték, hogy milyen újításokra, reformokra készül a bizottság. Ez természetes: senkinek sem közömbös – ahogy mondani szokták –, hogy "újra kell-e tanulnia a helyesírást". Nos, a felelet mindig egyértelmű "nem" volt: a 11. kiadás jóval hagyományörzőbb, mint elődei. Azt a néhány változást, amely a 11. kiadással hatályba lép, igen röviden össze lehet foglalni.

Helyesírásunk rendszerét is érintő módosítás csak egy van: a *dz* és a *dzs* betű a sor végén ezentúl nem választható szét, mint eddig (*mad-zag, lopód-zik, brid-zsel* stb.), hanem mindig együtt marad: *mad-zag, lopód-zik, brid-zsel, Ma-dszar* stb. Ezzel hosszú helyesírástörténeti folyamatban történt előrelépés: a *dz* meg a *dzs* ábécénknak végre ugyanolyan teljes jogú tagjává lett, mint amilyen többi kétjegyű betűnk (vö. *ka-csa, ku-tya*; nem "*kac-sa*", "*kut-ya*" stb.). – Figyelmbe véve azonban, hogy a *dz*-t, *dzs*-t mássalhangzó után eddig sem választottuk szét (*lán-dzsza* stb.), ez a reform is csak részleges. Továbbá: mindösszesen csak kb. 100-120 *dz*-s, *dzs*-s szavunk van, tehát gyakorlatilag riktán kényszerülünk az elválasztásukra éppen a *dz*-nél, *dzs*-nél, hiszen többnyire máshol is meg lehet őket szakítani.

Változást hoz a 11. kiadás az ún. szóösszevonások (*OFOTÉRT, KERAVILL, ÁFOR* stb.) írásában; ezeket a jövőben nagy kezdőbetűvel, de kisbetűs szótesttel fogjuk írni: *Ofo tért, Keravill, Áfor* stb. – Ezzel a kis módosítással a szabályzat volatásképpen inkább csak szentesíti a ma már elterjedt gyakorlatot. – A betűszók: *MÁV, SZOT* stb. írásmódja változatlan marad.

A klasszikus nyelvekből és a modern idegen nyelvekből számos olyan szó került a magyarba, amely az átadó nyelvben összetétel, ám a mi átlagos nyelvi tudatunk nem annak értékeli. Ilyenkor az egyszerű magyar szavakra érvényes elválasztási szabályok szerint szoktunk eljárni: *demok-rácia, kongresszus, rek-lám, szind-róma* stb. Vannak azonban olyan esetek is, amikor az idegen szóelemek már a magyarban is önálló értelemmel bírnak, kvagy legalább is e felé közelednek. A 11. kiadás az ilyen esetekben (különösen a tudományos művekben) a szó használójára bízta a döntést, hogy sor végére érve, hol választja el a szót: *fotog-ráfia, v. foto-gráfia, mikrosz-kóp, v. mikro-*

szkóp, termosz-tát v. termo-sztát, dep-resszió v. de-presszió, imp-roduktív v. in-produktív stb. (vö. 231. és 237. pont). – A 11. kiadásnak ez az álláspontja (amely a korábbinál rugalmasabb, ám szabálmódosítást nem jelent!) egyrészt nyelvfejlődési mozzanatok elismerése és tükrözése, másrészt az értelmiségi körök általános óhajának kielégítése. Hogy a gyakorlatban miképpen fognak beválni ezek a szabályok, nem látni előre, bár bizonyosra vehető, hogy az egyöntetűségekre törekvő nyomdai és kiadói gyakorlatban nyomukban némi zavar fog támadni.

Nem célja azonban ennek a rövid tájékoztató közleménynek, hogy a 11. kiadásbeli hasonló jellegű elmozdulásokat a régítől mind előszámolja. A példák mutathatták, hogy a Helyesírási Bizottság tartózkodott minden nagyobb mérvű reformtól, csak ott és annyiban javasolta az Akadémiának helyesírásunk némi korrekcióját, ahol ez szükséges és lehetséges volt.

Reformjavaslatoknak pedig nem kvolt híjával a bizottság, kezdve az *ly* "eltörlésén" (*j*-vel való felváltásán) s végezve az összetett szavak szótagolás szerinti elválasztásán (abla-küveg, virá-güzlet stb.).

A több évig tartó előkészítés szakaszában, majd a véglegesítés ideje alatt azonban a bizottság – a felsőbb akadémiai fórumokkal együtt – arra a következtetésre jutott, hogy nagyobb reformra napjainkban már sem komoly szükség, sem gyakorlati lehetőség nincs, mert "a helyesírás állandósága, a kikristályosodott írásgyakorlat lényegének fenntartása napjainkban sokkal fontosabb társadalmi érdeké vált, mint bármikor ezelőtt" (idézet az Előszóból). A mai magyar írásgyakorlat óriási tömege miatt a nem feltétlenül szükséges reformoktól, főképp a nagyobb méretűektől óvakodni kellett. Lehetetlennek bizonyult egyebek közt különírási-egybeírási szabályrendszerünk módosítása (ahogy sokan szerették volna: egyszerűsítése). A tüzetesebb vizsgálat fényénél ugyanis bebizonyosodott, hogy még viszonylag kis szabálmódosítások miatt is szavak ezreinek írásmódja változott volna meg, ezért célszerűbb volt a történelmileg kialakult régi rendszert megtartani, mint az írásgyakorlat teljes összezavarodásával járó ötletekkel próbálkozni.

A közönség reformhajlandóságának fokozatos csökkenése is jól érzékelhető volt az elmúlt harminc évben. Míg pl. 1954 előtt meglehetősen sokan kívánták az *ly*-nak *j*-vel való felváltását, addig napjainkban ezek már igen erős kisebbségben vannak. Helytelen lett volna olyan reformokat erőltetni, amelyeket a közönség nem is akar.

Ezek a társadalmi háttérű tényezők tehát a hagyományörzés irányában hatottak, s ennek az lett a következménye, hogy helyesírásunk jellege a 11. kiadással bizonyos fokig megváltozott. Míg korábban helyesírásunk legfőbb alapelveként a kiejtést volt szokás emlegetni, addig szabályzatunk most azokhoz az európai írásokhoz (az angolhoz, franciához stb.) közeledett, amelyekre az állandóság a jellemző, s amelyek ennek kedvéért inkább lemondanak a kiejtés tükröztetéséről. Az *ly* megtartásán kívül ebben az irányban való haladásunkat mutatja az is, hogy a bizottság (több heves vitában) elvetette a *dz* és *dzs* kiejtés szerinti kettőződésre irányuló javaslatokat, melyek értelmében a *boddza, maddzag, eddz, peddz, meneddzser, briddzs* stb. írásmód lépett volna életbe. Maradt a *bodza, madzag, edz, pedz, menedzser, bridzs*

stb., de a rájuk vonatkozó szabály a kiejtés szerinti írás fejezetéből átkerült a hatyományos írás esetei közé.

Mivel a szabályok tartalma túlnyomórészt nem változott, a szavak és szóalakok írásformája is általában a régi maradt. Abban a jegyzékben, amely az AkH.10 meg az AkH.11 szótári része közötti eltéréseket tartalmazza, kereken 200 címszó van. Ez a 11. kiadásbeli 30000 szóhoz képest igen kis szám. – Vannak köztük olyan esetek, amelyekben ez a kiadás vaglyagosságot ismer el a korábbi egyetlen alak helyett: *levő* v. *lévő* (ø), *arrább* v. *arrébb* (<Iarrább), *paralel* v. *parallel* (<Iparalel) stb. Ezek az esetek is annak a bizonyítékai, hogy a szabályzat rugalmasabban ítéli meg a nyelvi jelenségeket, mint elődje tette. – A Helyesírási Bizottsággal egyeztetett és illetékes akadémiai testületektől származó szaktudományi állásfoglalások is szóalak-változásokhoz vezettek. Ezért találjuk az 1954-i *ágasbúza*, *álóé*, *Alpok* v. *Alpeseke*, *Amazon* v. *Amazonas*, *Bacsányi*, *Báthori*, *Eurázia*, *Irtisz*, *Kisázsia*, *Venus*, *szaharin*, *wolfram* stb. helyett az 1984-i szójegyzékben: *ágas búza*, *aloé*, *Alpok*, *Amazonas*, *Batsányi*, *Báthory*, *Eurázsia*, *Irtis*, *Kis-Ázsia*, *Vénusz*, *szacharin*, *volfrám* stb. írásképeket. – Az összetételek keletkezésének állandó folyamatát bizonyítják a korábban különírt *bekötő út*, *kijelentő lap*, *sikáló kefe*, *szerkesztő bizottság*, *üditő ital*, *hét vége* (=víkend) stb. helyett most egybeírt *bekötőút*, *kijelentőlap*, *sikálókefe*, *szerkesztőbizottság*, *üditőital*, *hétvége* (=víkend) stb. – Ezek az alakok jórészt éltek már az eddigi írásgyakorlatban is, úgyhogy meglepő új formáknak semmiképp sem tekinthetők.

Műrleg

Öszefoglalásképpen talán a következőkben lehetne summázni a 11. kiadás törekvéseinek lényegét és jelentőségét. A hagyományörzés mint tendencia valószínűleg erősödni fog helyesírásunkban, elsősorban spontán társadalmi folyamatként, amelyet a 11. kiadás most regisztrált. De mert rögzítette, egyben hozzá is járult ahhoz, hogy a társadalom a megtartást, az állandóságot szokja meg természetes helyesírási állapotként helyesírásunknak megelőző korszakaival szemben, amelyekben írásunkra a gyakori és elég nagy mértékű változások voltak jellemzők. Ezért nem túlzás talán, ha a 11. kiadást korszakváltó szabályzatnak véljük.

ETO: 809.451.1-1 SZARVAS

CONFERENCE PAPER

SZARVAS GÁBOR HELYESÍRÁSI NÉZETEI

LÁNCZ IRÉN

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások
Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1986. január 24.

A Magyar Nyelvőr első számában Szarvas Gábor Mit akarunk? címmel pontokba foglalva közölte a folyóirat programját. Az utolsó pontban olvashatjuk, hogy fontos teendőnek tekintik a helyesírási és helyes ejtési szabályok megállapítását. A helyesírással kapcsolatban a lapalji jegyzetben egy megjegyzés áll: "A helyesírásra nézve meg kell jegyeznünk, hogy, habár sokszor meggyőződésünk ellenére is, egyelőre a M. T. Akadémia által elfogadott, s a közhasználatban levő ortográfiával fogunk élni." (Nyr. 1:3)

1872-től Szarvas Gábor a Nyelvőrben több ízben foglalkozik olyan helyesírási kérdésekkel, melyeknek hosszú történetük volt, s a múlt században megoszlottak róluk a vélemények. Mielőtt Szarvas Gábor helyesírási nézeteit ismertetnénk, lássunk néhány fontos mozzanatot a helyesírás történetéből.

Az 1855-ben megalakult Nyelvtudományi Bizottság feladata volt, hogy felülvizsgálja az 1832-ben megállapított helyesírási szabályokat. Czuczor Gergely, Fogarasi János, Ballagi Mór, Hunfalvy Pál és Toldy Ferenc volt a bizottságban. 1856-ban terjesztették elő javaslatukat, mely szerint a helyesírás fő elve a szófejtéstől korlátozott kiejtés, de jelentős szerepet kapott a takarékoság és a jóhangzás elve is. A javaslatok között szerepelt a c a cz helyett, felvették a ds betűt, a zárt ë jeleként az egy pontos e-t (e) javasolták. A c bevezetése kivételével a javaslatokat a nyelvtudományi osztály elfogadta. Az új szabályzat azonban sokkal később, csak 1876-ban jelent meg A magyar helyesírás szabályai címmel. Ugyanebben az évben Szarvas Gábor és Budenz József előterjesztette különvéleményét. Vélemény a magyar helyesírás javításáról címmel.

A helyesírás négy elvének megjelölése hosszú vitát indított el. Egyesek a kiejtést fogadták el fő elvként, mások a szófejtés számára követelték a legfőbb helyesírási elv rangját. Szarvas Gábor a kiejtés elvére eskszik. A kérdést úgy teszi fel, hogy a szófejtés vagy a szófejtés legyen-e a helyesírás alapja. "... az írásnak az alapja az ejtés, a helyesírásnak a helyes ejtés" – írja. (Nyr. 1:57) Véleménye szerint a fonetikai és etimológiai elv "egyesített keresztülvitele" nehézségek árán volna csak lehetséges, ezért vagy tisztán a

fonetikai, vagy tisztán az etimológiai elvet kell elfogadniuk. A fonetikait tartja könnyebbnek s hasznosabbnak is. (Nyr. 1:10)

Javaslatukat így foglalják össze: "Minden kész egész szóeredetére azaz nagyobb-kisebb hangasszimiláció vagy hangváltozás folytán létrejöttére való tekintet nélkül (bármily tudásunk is volna róla) képzőstül-ragostul a benne ejtett nyelvhangok egyszerű lebetűzésével írassék."

A folyóirat első számában írja Szarvas, hogy "minden oly ortográfiai s szóelemző tétel, mely a helyes ejtéssel szembeszökő s kiegyezhetetlen, ellenkezésben áll, mint semmi helyes alapra nem támaszkodhat, egyáltalán elfogadhatatlan". (Nyr. 1:63) A helyesírásnak arra az útra kell térnie, írja, amelyen századokig járt, s amelyről csak nemrég tántorodott le. A 17. századig ugyanis a fonetikus írásmód elve uralkodott, bár kisebb mértékben minden korban szóhoz jutott a szóelemző elv is.

Szarvas A magyar igc időkből már kipróbált módszerrel bizonygatja, hogy korábban az írás valóban helyesírás volt: kódexeket, szépirodalmi alkotásokat és grammatikákat vizsgál, s megállapítja, hogy például Pázmány, Berzsenyi, a két Kisfaludy, Vörösmarty, Petőfi, vagy a nyelvtanírók közül Sylveszter János, Szenci Molnár Albert, Geleji Katona István írása helyes írásról tanúskodik, mert valamennyien a kiejtést követték.

Elismeri ugyan, hogy a szóelemző írásmódnak is vannak előnyei, mégis a kiejtés elve mellett emel szót, mert úgy véli, lehetetlen volna következetesen keresztülvinni, s az ilyen igyekezet hiábavaló volna. Azzal érvel, hogy sok szó etimológiája vagy problematikus, vagy ismeretlen, s ezek írásában a kiejtésre kell támaszkodniuk.

A Nyelvtudományi Bizottság azonban nem vette figyelembe a javaslatot, álláspontján nem változtatott. A helyesírásról viszont tovább folynak a tárgyalások. A 76-os szabályzat változataként Hunfalvy Pál tejresztett elő egy újabb javaslatot 1877-ben. Ezt több módosítással és a természettudományi szakszavakra vonatkozó javaslat után elfogadták, s 1879-ben A magyar helyesírás elvei és szabályai címmel meg is jelent. A következő évtizedekben változatlan tartalommal több kiadása is napvilágot látott.

Szarvas Gábor természetesen ezek után sem adta fel a harcot. 1887-ben a Feleletek című rovatban megjegyzi, hogy "... egyelőre az Akadémia megállapította helyesíráshoz ragaszkodunk s bár igen sok pontra nézve egészen más a meggyőződésünk, mindaddig a mostanig uralkodó szokástól eltérni nem tartjuk célszerűnek, valamíg a magyar helyesírás kérdése, a melyen sok a megigazítani való, végkép szabályozva nem lesz." (Nyr. 16:372) De a következő évben olyan helyesírást vezet be a Nyelvőrben, amely több pontban eltér az akadémiai előírásoktól. Például c-vel helyettesítette a cz-t, csonkított kettőzést alkalmazott. A Nyelvőr ezzel a helyesírással élt még Szarvas halla után is, egészen pontosan 1902. február 3-ig. Ekkor az Akadémia I. osztálya megtiltotta a külön utakon való járást. Egyébként mások sem tarották kötelezőnek az Akadémia helyesírási szabályzatát. A Buzdapesti Hirlap már 1881-ben szembehelyezkedett vele. A szabályzat a változtatásokat csak 1922-ben szentesítette.

Ezek után lássuk Szarvas Gábor konkrét megoldásait.

A nyílt és zárt e megkülönböztetése vagy meg nem különböztetése hosszú ideig vitatott kérdés volt. Az 1856-os helyesírási javaslat a zárt e-t egy ponttal jelölte (e), innen vette át a 76-os és a 79-es szabályzat. Bár az utóbbi nem tartja ajánlatosnak, mert lassítaná és tarkítaná az írást. Szarvasék is jelölik ezt a hangot, de ők alul pontozzák az e-t (e). Javaslatauknak nem volt visszhangja. A felül pontozott e-t a két ponttal jelölt ë váltja fel; ezt a betűt Balassa József ajánlotta a népnyelvi gyűjtők figyelmébe.

A mássalhangzókat jelölő betűk közül csak néhány esetben voltak vitatott kérdések. A kétjegyűek egyszerűsítésének gondolata több ízben felmerült. Szarvasék – mint már említettük –, azt javasolták, hogy az cz helyébe a c kerüljön, a cs, a ds (dzs), a sz és a zs esetében pedig mellékjeles betűket ajánlottak.

A sz jelölésére alul pontozott vagy vesszővel ellátott s-t (s vagy s) alkalmaznának, de csak kezdetben, hogy az olvasó könnyebben hozzászokhasson a megváltozott hangértékhez. A ny, ty, ly betűket meghagynák, a gy-t fonetikusán dy-re változtatnák, vagyis az y-t mellékjelnek tekintik, mert nincs "más külön értéke". Később az y helyett is igazi mellékjelet alkalmaznának, de nem az "éket" (vagyis nem a vesszőt).

A Nyelvőr második évfolyamában egy másmilyen egyszerűsítési javaslattal ismertetik meg az olvasókat. Szarvas szokásos reagálása nem késik. A harmadik évfolyamban megjelent A betűjavítás kérdése című cikkében az ajánlott betűtípusokat használja fel. Ezzel megjelent az első "Igy írtok ti".

A c kérdésére Szarvas vissza-visszatér. A mellette álló z-t fölösleges, nehézkes jegynek tartja, melynek megtartására igazi ok nincs. Akik védik, csak arra hivatkozhatnak, hogy megszokták használatát. A 90-es években Simonyi Zsigmond robbantotta ki az újabb vitát; ő is a c bevezetését indítványozta, ezt az indítványt támadta meg Volf György. Volt támadása alkalmat adott Szarvasnak arra, hogy ismételten kifejtse véleményét. Megcáfolja Volf érveit, mondván, hogy akit megtanítottak olvasni, az a magyart nem fogja latinosan olvasni, mert inkább fordítva szokott megtörténni.

A ly esetében felmerült az a kérdés, vajon megmaradjon-e az ábécében. Szarvas védi a ly-t, megtartandóan tartja, mert egyes vidékeken él a hang, melyet jelöl. Mindaddig meg kell tartaniuk, írja, míg a j-s ejtés teljesen nem diadalmaskodik az l-esen. (Ny. 18:32)

A kétjegyű hosszú mássalhangzók jelölésében is igen eltérő vélemények születtek. Az 56-os helyesírási javaslat bizonyos esetben megengedi a csonkított kettőzést, de már a ragozásnál nem tartja alkalmazhatónak. Szarvas nem kis ironiával írja, hogy a teljes kettőzésre biztosan azért van szükség, mert "a magyar ifjúság oly bárgyú és fejlagyára esett", hogy ha az álmoskönyvben azt olvassa: királlyal beszélni: tisztesség, "bárhogy dörzsölje homlokát s bárhogy verítkezzen is", nem jön rá, hogy a királlyal szónak király a töve. (Nyr. 20:549)

A mássalhangzók időtartamával kapcsolatos a -képp, -képpen határozórag és az éppen határozószó írása. az 56-os javaslat a takarékosság elvének megfelelően az egy p-vel való írást tartja jónak. Szarvas ezzel egyetért, de a

kiejtésre vonatkozó véleménye már nem határozott, először egynek hallja, de megengedi a kétféle írást, évek múlva viszont arról ír, hogy több helyen hosszan ejtik, de az sem hiba, ha egy p-t használnak, mert van röviden ejtett alakja is.

A magánhangzók hosszúságának kérdése az -ul, -ül, -dul, -dül igeképzők és az -ul, -ül határozóragok esetében merül fel Szarvasnál. Ő a kiejtéshez igazodik, mondván, hogy a magyarság jó része röviden ejti. Helyes tehát, ha rövid magánhangzót írnak. Az 56-os és a 77-es javaslat mindkét alakot helyesnek ismeri el. (A 77-es javaslat megemlíti azt az írásszokást, hogy a ragot röviddel, a képzőt hosszan írják, de nem foglal állást.)

Az elhomályosult szóelemeket tartalmazó szavak közül néhányval Szarvas is foglalkozik. az éjszaka szóról írva Szemere Gyula megállapítja, hogy alig van szavunk, amelynek írásmódjával annyi tanulmány, cikk, szerkesztői üzenet foglalkozott volna. Az 1834-es akadémiai helyesírás éjtszaka alakban közli, s egészen 1950-ig "nem éjszaka" tiltással található. A t-s formát Szarvas a Nyelvtörténeti Szótárra hivatkozva magyarázza. A szótárban a szakszó összetételénél felsorolt valamennyi szó jelölt, tehát: ebédetszaka, éjtszaka stb.

A menyegző és lélegzik szavak esetében a többeli k zöngésülése okozza az írás problémáját. Szarvas szerint mind a g-s, mind a k-s alak helyeselhet, csak az a fontos, hogy írásában következetesek legyenek.

A szóelemző írással kapcsolatos az utca szavunk írása. A szó írása csupán a vélt szóelemeket tükrözi, és ezt az írásmódot a szabályzatok is kodifikálták. Az utcából magyrosodó szót a nyelvérzék az út-hoz kapcsolja. A tc-s alak került be a helyesírásba. A szó igazi etimológiáját Szarvas jól tudta, s nem is helyeselte a tc-s írást.

A szóelemek fonetikus írásáról is ír: az s, sz, z, dz és t végű igék, valamint a játszik ige felszólító módú alakjainak írását érinti. A kettőzéssel való jelölést minden szabályzat előírta. Szarvas ezzel az írásmóddal nem értett egyet, fölöslegesnek tartotta a kettőzést, úgy véli, "időbeli tartósságukra nézve teljesen egyértékesekek" az alakok.

Az ez és az mutató névmás ragos alakjaiban a tő módosul, a hasonulást kettőzéssel jelöljük, a kiejtésben is hosszan hangzanak a mássalhangzók. A múlt század nyelvallapota nem volt ilyen egységes. Az 56-os javaslat is tartalmaz rövid mássalhangzós alakokat a szövegi részben. Szarvas az etimológiára és a hagyományra hivatkozva követeli a ny megkettőzését az annyi, ennyi szóban. az ahoz, ehez alakokat – a rövid mássalhangzóval jelöltek – hibásaknak minősíti.

Nem tartja elfogadhatónak az ily, oly, mely névmások írásánál az egyszerűsítést, a kettőzetlen ly-t, ugyancsak az etimológiára és a kiejtésre hivatkozva.

Az i-re végződő helységnevek -i képzős származékának kérdésében a nyelvészek közül Szarvas nyilatkozik elsőként. Az -i megkettőzése nélküli írást tartja jónak, a Budapesti Hirlap tanácsával szemben.

Az idegen szavak írásában két egymással szembenálló nézet uralkodott a múlt század végén. Szarvas ellenzi az eredeti írást, s a kiejtés elvének megvalósításáért száll síkra. A helyes ejtést is ehhez a kérdéshez kapcsolja, s úgy

vélkedik, ha már nem kerülhetik el az idegen szavakat, írják őket magyaros írásmód szerint, "hogyan az idegen nyelvekben kevéssé járatos olvasók az idegen szónak hibás ejtéséhez szokva ily alakjában valamiképp meg ne honosítsák". (Nyr. 22:535)

A keltezés írásával is ő foglalkozik először. Ha számmal fejezzük ki a hónapot és a napot, írja, számtani alagra kell helyezkednünk, "tehát: Budapest. 1887. 15/1." (Nyr. 16:37)

Befejezésként elmondhatjuk, hogy szarvas Gábor véleménye nem egy kérdésben eltért a többség véleményétől, javaslatai közül azonban néhányat szentesítettek a későbbi szabályzatok.

TANULMÁNYOK

ETO: 312.91(497.11)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

TEMERIN LAKÓINAK SZÁRMAZÁSI HELYE A KALOCSAI ÉRSEKI LEVÉLTÁR BÉRMÁLÁSI ANYAKÖNYVEI ALAPJÁN

CSORBA BÉLA

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1986. február 26.

Bevezető

Temerin 18. és 19. századi betelepítésének, s ezen belül a magyarság idejövételének és származási helyének kérdései – a sok hasznos résztanulmány ellenére – tulajdonképpen mindmáig nyitottak, és sok tekintetben azok maradnak itt közzétett vizsgálataink után is. A Kalocsai Érseki Levéltárban található temerini vonatkozású bérmlási anyakönyvek igen fontos telepítéstörténeti adatokat őriznek, hiszen a mára már megsárgult úrlapokon egykor – egyéb fontos életrajzi adatok mellett – a konfirmáltak származási helyét is feltüntették. A Levéltár tíz temerini keletkezésű (1808., 1824., 1839., 1857., 1868., 1876., 1879., 1888., 1898. és 1907) valamint egy, a temeriniekre is vonatkozó újvidéki (1793.) bérmlási anyakönyvet őriz. Ez utóbbi összesen kettőszáztizenhárom személy adatait tartalmazza, sajnos származási helyük megnevezésénél mindenütt kizárólag Temerint találjuk, így korábbi lakhelyükre, szülőföldjükre következtetni nem tudunk.

A település 18. és 19. századi migrációs mozgásai – igaz, csak főbb vonalakban – az eddigi történeti, helytörténeti, telepítéstörténeti és statisztikai kutatások alapján is felvázolhatók voltak. A török uralom bukását követően, a 18. század elején Temerin cameralis falu, jelentéktelen település. Lakói görögkeleti vallású szerb granicsárok. A század derekától kezdve a szerb lakosság mellé – ekkor még szórványosan és szervezetlenül – magyar jobbágyok is érkeztek. A magyarok szervezett betelepítése 1781-ben kezdődött. Ekkor harminc család érkezett a mintegy húsz évvel korábban betelepített Kishegyesről és Vepřodról (, illetve e falvak érintésével). A következő években a magyarság lélekszáma intenzíven emelkedik. Melléjük római katolikus németek is érkeznek, csekélyebb számban. A szerb lakosságnak a Sajkás-kerületbe való távozása után (1800) újabb telepeshullám érkezik, a magyarok mellett szlovákok, németek és zsidók. A magyarok származási

helyéül a 19. századi források rendszerint a Jászságot, Pest, Heves és Nógrád megyét említik, olykor Bácsot és Békést is. A németek egy része Pfalzból, a Rajna-vidékről és a Feketeerdő környékéről érkezett. A két mozgalmas évszázad migrációs és demográfiai változásai jól kiolvashatók alábbi táblázatainkból:

A. (1715-1850)

	lélekszám	róm. kat	gör. kel.	evang.	ref.	zsidó
1715	20 csal.		20 család			
1720	23 csal.		23 család			
1730	31 csal.		31 család			
1743	110 csal.		110 család			
1769	208 csal.		208 család			
1773	183 csal.		183 család			
1783	1842 fő	360 fő	1482 fő			
1790	2923 fő	1250 fő	1673 fő			
1820	6614 fő					
1830	6692 fő					
1840	6624 fő	6530 fő	12 fő	11 fő	3 fő	68 fő
1850	6500 fő					

B. (1857-1900)

	lélekszám	magyar	szerb	horvát	német	szlovák	zsidó
1857	6639 fő	6177 fő			422 fő		40 fő
1870	8564 fő						
1880	7865 fő						
1890	8543 fő	7386 fő	8 fő	1 fő	1134 fő	9 fő	125 fő
1900	9520 fő	8711 fő	13 fő		787 fő	9 fő	125 fő

Megjegyzések: 1. A zsidóság lélekszámát 1857-ben *nemzetiségi*, 1890-ben és 1900-ban viszont *vallási* alapon határozták meg, ezért az utóbbi két esetben a részadatok összege 125-tel nagyobb a megadott összlélekszámnál.

2. A lélekszám helyenkénti visszaessését magyarázza, hogy 1831-ben és 1872-ben kolerajárvány tombolt a községben, s a szabadághar idején az amúgy is földönfutóvá vált lakosságot az 1848/49. évi pandémia is megtizedelte.)

Idővel az ősök születési helye, egy-egy család származása, kalandos útja, viszontagságai kihullottak a család és a faluközösség kollektív emlékezetének rostáján. Könnyen elérhető írásos források nem maradtak: 1848. augusztusában a faluval együtt porrá égték az anyakönyveket is. Valami kevéskét azonban mégis megőrzött a szájhagyomány, pl. hogy az Illés család *Jászapátiból*, a Czakók *Újszászról*, a Horváthok egyik ága pedig *Akasztról* vándorolt ide. Néhány ragadványnév is támpontul szolgált: *Herégyi Tóth*, *Akasztaji*, *Szekszárgyi*, *Kumbaji*, *Pecellósi*, *Varga Somogyi*.

A negyvenes években *dr. Timár Kálmán* levéltári kutatásaira támaszkodva cikksorozatban foglalkozott Temerin történetével, s több alkalommal kitért telepítéstörténeti kérdésekre is. Sok család származási helyét sikerült megállapítania. Az általa felderített viszonylag nagy számú születési hely is sejtette, amit a történeti kútfőkből már ki lehetett következtetni, hogy a temeriniek "őshazáját" nem egyetlen településen vagy akár egyetlen vidéken kell keresnünk. Dr. Timár eredményeit dióhéjban kíséreljük meg vázolni:

Kibocsátó település:

ÚJSZÁSZ (Szolnok m.)

Család (v. a család ősnéke neve):

Ádám Mátyás, esküdt a 19. sz. elején, felesége Molnár Juliana;

Ádám Márton, esküdt a 19. sz. elején, felesége Bódy v. Bagi

Kata

JÁSZAPÁTI (Szolnok m.)

Papp Mihály, esküdt a 19. sz. elején;

Pongó Márton, esküdt a 19. sz. elején

TURA (Pest m.)

Vaskó Örzse, 1808-ban 20 éves;

Vida Örzse

SZENTLŐRINCKÁTA (Pest m.)

Kasza család

AKASZTÓ (Pest m.)

Gombár család ősei (Veprőd érintésével)

ALATTYÁN (Heves m.)

Kalapáty nemesi család:

Ivanics nemesi család

SZANDA (Nógrád m.)

Kurczinák György, bíró a 19. sz. első éveiben

SZANDAKÉR (Nógrád m.)

Ökrész család

(PUSZTAKISKÉR)

SÜLLYE (Nógrád m.)

Bankó v. Bangó nemesi család

HERENCSENY (Nógrád m.)

Kalmár család, egyházi nemesek

BAJSA (Bács m.)

Cseszák család

KISHEGYES (Bács m.)

Péter István, esküdt a 19. sz. elején;

Kállai(i) Mihály, esküdt a 19. sz. elején;

Uracs Teréz bíróné, Kurczinák György felesége;

Béres család;

Nagy család egyik ága;

Uracs család egyik ága;

Zsolnai család egyik ága

VEPRŐD (Bács m.)

Füstös család; Gombár család;

SZÉKESFEHÉRVÁR (Fejér m.)

NYITRA (Nyitra m.)

SURÁNY (Bars, Bereg, Nógrád,
Nyitra esetleg Vas m.)
POZSONY megye

HEVES vagy NÓGRÁD megye

*Hallai család; Hulinai család;
Kohanecz család; Milinszki
család Rogovits család; Udvari
család; Vida család; Vismeg
család; valamint a Juhász,
Nagy, Német család egy-egy
ága*

*Riedl v. Rédl Lőrincz esküdt,
német iparos;*

Zavarkó Janosné Riedl

Katalin, 1808-ban 17 éves

*Zórády (Szord, Szórád,
Szórádi, Szórády, Zórády,
Zórát, Zóráty) nemesi család,
korábban egy ága Nemes-
militicsen volt bejegyezve*

Nagy Maris;

Nagy Mátyás

Milinszky (Miliczky,

Milinczky, Mlinszky,

Militintzky) nemesi család -

előzőleg Veprődre telepedtek

Suhajda nemesi család -

Temerinből később Kabolba

(Kovilj) költöztek

Dr. Timár különféle egyházi okiratokból merítette ismereteit, megjegyzéseiből, magyarázataiból kitérnek, hogy forgatta a bérnálási jegyzékeket is, noha nem aknáztta ki még megközelítőleg sem teljes anyagukat. Ennek ellenére cikkeinek telepítéstörténeti vonatkozásai továbbra is megkerülhetetlenül fontosak maradnak.

Bizonyos következtetések levonására alkalmasnak látszott a teremini magyar családnevek szemantikai vizsgálata is. Elsősorban azokra a nevekere gondolunk, amelyek helynévi eredetűek. Természetesen az effajta következtetésekkel csínján kell bánni, hiszen a vezetéknevek rendszere a XVII. századra már jórészt megszilárdult. A teremini élő névanyag tehát többnyire csak annak megállapítására alkalmas, hogy egy-egy család őse(i) hol élt(ek), még mielőtt azokra a településekre vidékekre költöztek volna, ahonnan leszármazottaik később ismét kirajzottak délibb vidékek – így Temerin – felé. Ha a helynévi eredetű családneveket (rendszerint -i képzősek, de előfordulnak anélkül is) szemügyre vesszük, s egybevetjük földrajzi ismereteinkkel, akkor feltűnő, hogy milyen sok a nógrádi, hevesi és Pest megyei településnév. Alábbi lajstromunk a teljesség igénye nélkül készült.

Nógrád megye: Szécsény, Lóc, Haláp, Szügy, Szöllős, Vécs, Ság, Verebély, Berki, Zsúny, Heréd, Becske, Pásztó, Kövesd, Surány...

Heves megye: Csány, Hort, Zsadány (előfordul Békésben is), Karácsond

Pest megye: Dány, Hévíz, Kóka, Törtel,...

Természetesen más vidékek és települések is kiolvashatók a temerini névanyagból: a *Felvidéken* Gyetva, Nagyida, Léva és Szala, azután Pécs, Somogy és Erdély. Valamint néhány nehezebben (mert több tájegységben is) lokalizálható név: Battyán, Bozsok, Fogaras. S még valami, ami elgondolkodtató: az említett nógrádi, hevesi és Pest megyei települések nagy többsége a Jászság peremvidékén, 10-50 km-es körzetben helyezkedik el! Mindez tulajdonképpen egybevág Balogh Lajos izoglosszás vizsgálatainak eredményével. Ő a *paradicska* (paradicsom), a *lípe* (lepke), a *páka* (kákabuzogány), az *iringál* (csúszkál), a *katalina* (katicabogár) tájszavak előfordulása alapján a három említett megye találkozásának környékén jelölte ki a temerinieki feltételezhető származási helyét.

De bizonyos telepítéstörténeti konzekvenciák levonását teszik lehetővé a temerini névanyagban viszonylag gyakori szlovák családnevek is, pl. Gombár, Kollár, Sztár, Kurcinák, Kohanec, Skrabán, Kabács, Kalácska, Kamenyák, Klinec, Kocsicska, Csernyák, Kihut, Szlimák, Szilák, Mazán, Matuska, Mavec, Petrik, Vecsera. Egyrészt igazolják, hogy a 19. század elején szlovákokat is telepítettek Temerinbe (Bácskába egyébként az első szlovák rajok az 1740-es évek második felében érkeztek), másrészt jelzik, hogy a telepesek talán nem is kicsiny hányada a szlovák-magyar etnikai határterületekről érkezett. Többségük az intenzív asszimiláció útját járhatta már Temerinbe érkezésük előtt, a múlt századi összeírások ugyanis, mint látható csak elenyésző számukról tanúskodnak.

Az 1808-1907 közötti bérmlási anyakönyvekbe bejegyzett azon temerini lakosok, akik távolabbi származásúak

Dolgozatunk szigorúan telepítéstörténeti célzatú, ezért nem törekszünk a bérmlási jegyzékek teljes anyagának publikálására. Mellőztük tehát azokat, akik Temerinben születtek, másrészt a többiek esetében megelégszünk a teljes név, az életkor és a származási hely jelzésével. Anyagunkat évek szerint csoportosítottuk, ezen belül célszerűnek látszott a származási hely szerinti beosztás. A települések neve mellett feltüntetjük azt is, melyik megyéhez illetve országhoz, vidékhez tartoztak, tartoznak. Szükség esetén jelezzük a helységnev alakváltozatát/-változatait is.

1808.

ADA (Vajdaság)

Oroszki Maris (50)

ADKÁN (Nem azonosítható. Talán Atkár, Heves m.)

Urats Ilona (48)

AKASZTÓ (Bács-Kiskun m.)

Vantsik Éva (14)

Horvát János (12)

Kihút József (15)

Horvát Mihály (10)

APÁTI (Bizonytalan. Több mint harminc település jöhet számításba. Valószínűleg a legtöbb esetben Jászapátiról van szó.)

Papp Mihály (37)

Harmat Örzse (21)

Berki Anna (18)

Virág Rozália (28)

Nagy Panna (25)

Pongó Kata (20)

Turai Georg (19)

Illés Steph(anus) (21)

Koglányi Anna (18)

Somogyi József (6)

Zakinszki János (6)

Juhász Steph(anus) (12)

Fain Cath(arina) (9)

Nagy Mihály (8)

Fain Joan (17)

Hutai Joan (9)

Povázsán Rozália (6)

Szilák András (38)

Orosz Ferenc (24)

Kaslik Zsuzsanna (18)

Mag József (22)

Kaslik Anna (21)

BAG (Pest m.)

Német István (18)

BAJA (Bacs-Kiskun m., kevésbé valószínűen az egykori Arad m.)

Naszali (?) János (12)

Magyar István (18)

BAJSA (Vajdaság)

Cservenák Éva (15)

Csismár Anna (20)

Varga Maris (14)

Cseszák Ilona (20)

Hulala András (23)

BÁNHÍD (Bánhida – Komárom m., kevésbé valószínűen Décsér-Bánhida pusztá Békésben.)

Ternovác János (22)

BESENYŐ (Bizonytalan. Bars, Bihar, Borsod, Heves, Nyitra, Temes, Somogy, Torontál megyei települések, puszták lehetségesek.)

Fűrjes Katalin (90)

BICSKE (Bizonytalan. Fejér és Pest m.)

Kis András (69)

BOCSÓD (Bizonytalan. Talán a hevesi Bocsonád elírt formája)

Végi István (15)

BORSÓD (Borsod-Abaúj-Zemplén m. Esetleg Bácsborsod,

ez azonban valószínűtlen, mivel későbbi telepítmény.)

Varga Tresi (91)

CSÁSZÁRTÖLTÉS (Bács-Kiskun m.)

Joannes Kimaj (?) (10)

Móór József (16)

CSÁVOLY (Bács-Kiskun m., esetleg azonos a Nyitra megyei Csávojjal)

Sztankó József (8)

Ludvik László (7)

CSÉB (Valószínűleg a vajdasági Čelarevo. Kevésbé valószínűen Zala m., Abaúj m.)

Berkes Anna (36)

CSŐSZTELEK (Vajdaság: Čestereg)

Barna Albert (46)

CSÚROG (Čurug, Vajdaság)

Majtity Örzse (17)

Gódor Jos(ef) (25)

Halász Kata (25)

DOROSZLÓ (Vajdaság, kevésbé valószínűen Vas m.)

Kutzi Panna (14)

DÓSA (Valószínűleg a Szolnok megyei Jászdózsza, kevésbé valószínűen egy Bihar megyei település.)

Pulyás Zsuzsa (30)

Kubat Joseph (35)

Kabács István (24)

DUNAFÖLDVÁR (Tolna m.)

Johanes Kárl (12)

ECSEK (Ecseg, Nógrád m.)

Brezvai János (17)

Kis Ilona (22)

ECSER (Pest m.)

Csányi Éva (49)

EPERJES (Békés m., volt Pozsony vagy Sáros vm.)

Hericz Mátyás (35)

ERDŐTELEK (Heves m.)

Bakos József (55)

Bakos András (40)

Bakos Ferenc (57)

Füleki Anna (60)

FARMOS (Bács-Kiskun m.)

Sípos Josep (20)

FÉLEGYHÁZA (Valószínűleg Kiskunfélegyhéza. Esetleg Pest vagy Bihar megyei település.)

Sinko Örszébet (36)

FOGARAS (Bizonytalan. Volt Bereg vagy Brassó vm.)

Asztalos István (61)

FÖLDEVÁR (A települések nagy száma miatt bizonytalan, földrajzi közelsége folytán a legvalószínűbb Bácsföldvár - *Bačko Gradište*)

Szabó Julia (24)

GAJ (Bizonytalan. Két bánáti és két horvátországi falu is lehetséges)

Somogyi Örzse (14)

Somogyi Zsuzsa (9)

GALOVITY RHRADECZ (Bizonytalan. Talán a horvátországi két Galović selo egyike.)

Bertalan Venczel (20)

GARA (Bács-Kiskun m.)

Geheese (?) János (93)

GOSPODJINCI (Gospodince, Vajdaság)

Wolff . . . (?) (35)

Tisler Joan (39)

GYIVIN (Bizonytalan. Talán Dévény, volt Pozsony vm., vagy Divény, Nógrád m.)

Findrik Anna (48)

GYÖNGYÖS (Bizonytalan. Heves, Zemplén s talán Somogy m.)

Hanczko Mátyás (65)

Fodor Anna (23)

HAJNAL (Bizonytalan. Talán azonos a volt Zólyom megyei Hajnalikkal.)

Vitko Tamás (74)

HAIÓS (Bács-Kiskun m.)

Sindler Sebestyén (11)

HALÁP (Bizonytalan. Talán a Nógrád megyei Kisvagy Nagyhaláp, esetleg a hevesi Cserháthaláp. Kevésbé valószínűen Hajdú-Bihar megyei és zalai település is számításba jöhet.)

Kelemen Mátyás (41)

HEGYES (Kishegyes - Mali Idoš, Vajdaság. A bihari és a szabocsi lokalizáció valószínűtlen.)

Peter János (17)

- Dénes Istvány (30)
- Nagy Örzse (34)
- HERENTS (Minden bizonnyal Herencsény.)
- Tsizmadia János (37)
- HERENCSENY (Heves m.)
- Varga Rozália (23) Fábján Miklós (9)
- Vilmon Péter (18) Pálincás Ilona (16)
- HÉVÍZ (Bizonnyal a mai Galgahévíz, Pest m.)
- Hnyás János (13)
- HOLLÓKÓ (Nógrád m.)
- Tantsók Pál (14)
- HORGÁS (Bizonytalan. Talán Horgos, Vajdaság.)
- Deák Pál (28)
- JANKOVÁTZ (A mai jánoshalma, Bács-Kiskun m.)
- Kintses Örzse (7) Kintses Ilona (10)
- JÁREK (Jarek) (Bački Jarak, Vajdaság)
- Jakob Frihauz (26)
- JÁSZAPÁTI (Szolnok m.)
- Szilák Pál (37) Illé István (?) (93)
- Orosz Imre (35) Árva Rozália (20)
- Pongo István (?) (49) Tot Katar(ina) (16)
- JÁSZSZENTGYÖRGY (Szolnok m.)
- Bujdosó Mihály (40)
- JÁSZSZENTLÁSZLÓ (Bács-Kiskun m.)
- Sára Verona (10)
- KÁTY (Kać, Vajdaság)
- Tóth Veronika (5)
- KATYMÁR (Bács-Kiskun m.)
- Nagy Mátyás (18) Sági Mátyás (18)
- KECEL (Bács-Kiskun m., kevésbé valószínűen egy somogyi puszta.)
- Latz Örzse (10)
- KECSKEMÉT (Bács-Kiskun m.)
- Nagy Sára (30)
- KEHIDA (Zala m.)
- Pintér Miklós (70)

KÉR (Bizonytalan. Mintegy tizenöt településsel
azonosítható, mégis valószínűnek látszik, hogy a
Temerinnel szomszédos Ókér – Zmajevo vagy a
közeli Kiskér – Bačko Dobro Polje.)

Blasek Anna (25)

KISKÖRE (Heves m.)

Szakál Judit (25)

[KISKUN]DOROZSMA (Csongrád m.)

Víg Ferenc (40)

KOVÁCSI (Bizonytalan. Túl sok. van belőlük)

Fuszko János (11)

KÖMLŐ (Heves m.)

Regéztz Gergely (26)

KUCURA (Savino selo, Vajdaság)

Osvári János (12)

Varga Anna (36)

Magyar András (17)

KUNSZENTMIKLÓS (Bács-Kiskun m.)

László András (8)

Szétsi Anna (45)

LADÁNY (Fejér, Bars, Békés, Szabolcs, Szolnok m. Talán
Jászládány.)

Tolvaj István (22)

MAJSA (Kiskunmajsa, Bács-Kiskun m. Esetleg egy Tolna
megyei puszt.)

Molnár Kata (50)

MUHORA (Bizonyára Mohora, Nógrád m.)

Bognár György (30)

NAGYKÁTA (Pest m.)

Lami János (18)

Hornyik Mátyás (50)

NAGYKÉR (Ókér, hivatalos nevén Zmajevo régi neve. De
lehet egy volt Nyitra vármegyei falu is.)

Csorba Márton (11)

NEMESMILITICS (Svetozar Miletić, Vajdaság)

Baranyi Margáréta (9)

Pap Anna (17)

NYISTNYAVEC (Bizonytalan)

Gálík Zsuzsa (50)

NYITRA (Volt Nyitra vm. Csehszlovákia)

Szajkó Mihály (80)

OROSZI (Szatmári, beregi, hevesi, somogyi, nógrádi, volt Bars vármegyei településekkel azonosítható. Esetleg az észak-bánáti Kisoroszi – Rusko selo.)

Farkas Anna (33)

ÓRS (Bizonytalan. Több dunántúli és egy erdélyi adat ellenére a legvalószínűbb Tarnaörs, Heves m.)

Punyits György (17)

PÉLY (Heves m.)

Sós Mihály (12)

POROSZLÓ (Egykor Heves, ma Pest m.)

Major János (22)

SÁG (Az adatok sokasága miatt bizonytalan. Talán Tápióság, Pest m.)

Hencze Örzse (90)

Urbán Pál (37)

Szabó Antal (17)

SASTYÍN (Sasvár – Sastín, Csehszlovákia, volt Nyitra vm.)

Hozák András (13)

SURÁNY (Bizonytalan. Két nógrádi adat mellett beregi, barsi, nyitrai és Vas megyei lokalizáció is lehetséges.)

Kis Örzse (24)

Urbány Anna (23)

Urasko Rózsi (16)

Jakubetz Imre (95)

Vécsei Maris (16)

Novák András (45)

Vantsik Trésia (9)

Nagy Mátyás (38)

Majoros János (45)

SURJÁNY (Šurjan, Vajdaság)

Hegedős (?) (10)

SÁLY (Bizonytalan. Süly, volt Pozsony vm., Tiszasüly, Szolnok m., Tápiósüly, Pest m.)

Macska Örzse (9)

(Megjegyzés: A Macska család 1893-ban nevét Mezőre változtatta)

SZA(. .)CZA (Bizonytalan. Talán Szokolca, volt Nyitra vm.)

Kis Panna (19)

SZANDA (Nógrád m. Kevésbé valószínűen egy Szolnok megyei puszta.)

Majoros Márton (38)

Hugyan Boris (10)

Ferenczi Anna (15)

Varga János (14)

Kurczinák András (45)

SZANDAKÉR (Nógrád m.)

Ökrész Vince (40)

Rostás Örzse (30)

Varga György (30)

SZECSŐ (Pest m. Minden bizonnyal Tápiószecső.)

Samu Mátyás (10)

SZEDED (Csongrád m.)

Benkő Rozália (24)

[SZÉKES]FEHÉRVÁR (Fejér m.)

Rédli Katalin (17)

SZENTA ~ SZÉNTA (L. Zenta Elvben a Somogy megyei
Szentá is számításba jöhet, de szinte teljesen
valószínűtlen.)SZENTGYÖRGY (Bizonytalan. Mintegy huszonöt település
vehetőfigyelembe.)

Kováts Katalin (20)

SZENTIVÁNY (Bizonytalan. Túl sok adat.)

Pataricz ? (20) – Neve olvashatatlan, de bérmanevét tudjuk: Katalin.

Ilia Patatits (45)

Fehér Katalin (20)

Patatits Julis (20)

SZENTLÁSZLÓ (Bizonytalan. Legalább egy tucat adat.)

Tamás Rózi (12)

Nagy Örszéb (13)

Tamás Anna (10)

[SZENT]LŐRINCKÁTA (Pest m.)

Kasza Márton (37)

Molnár Ilona (26)

Kokai Ferenc (95)

Kasza András (12)

Polonits Teréz (38)

Oroszi Anna (26)

SZILÁGY (Bizonytalan. Pest m., Baranya m., kevésbé
valószínűen Szabolcs. Azonosítása a bácskai
Szilágyival – Svilojevo – teljesen kizárt, mivel az
csak 1899-ben létesült.)

Mihályi Boris (17)

SZIVÁC (Sivac, Vajdaság)

Mákos Mihály (13)

SZONTA (Sonta, Vajdaság)

Kurczinák Judit (30)

TÁPÉ (Csongrád m. Kevésbé valószínűen Tolna megyei
puszta.)

Csirás István (32)

TÁPIÓBICSKE (Pest m.)

Simon Péter (70)

TARNAÖRS (Heves m.)

Osvári János (19)

TERÉNY (Bizonytalan. Heves m., Nógrád m., volt Hont vm.)

Rigo György (40)

TISZANÁNA (Heves m.)

Pető Imre (25)

Dimkut (?) Panna (21)

Szabó István (36)

Bakos János (24)

Pető Antal (12)

Orosz István (21)

Pető Ferenc (15)

Puskás Imre (20)

Pető Katalin (23)

TITEL (Vajdaság)

Molinari Christina (10)

Karolina Finger (24)

Josepha Hongstiner (?) (17)

Theres (?) Hongstiner (?) (?)

TÖRÖKBECSE (Novi Bečej, Vajdaság)

Anna Gonbar (16)

Puskás Éva (15)

Varga Ágnes (18)

TURA (Valószínűleg a Pest megyei település. Esetleg nyitrai vagy – kevésbé valószínűen – szabolcsi falu is lehet.)

Banko Mátyás (19)

Lukáts Albert (18)

Szőke Ferenc (92)

Golya Mihály (20)

Greso Ágnes (9)

Vantsik Imre (11)

Nagy Pál (13)

Galyo József (12)

Nagy Albert (12)

Pásztor Tamás (10)

Basa Sándor (9)

Pásztor Lőrinc (8)

Morvai Márton (12)

Szaszko Ilona (20)

Morvai István (10)

Pető Ágnes (12)

Pecze András (26)

Vida Örzse (24)

Pecze István (13)

Szaszko Luca (15)

Vasko Örzse (20)

Tóth István (18)

Morvai János (18)

ÚJSZÁSZ (Szolnok m.)

Molnár Ilona (19)

Lepes József (23)

Bugyi Katalin (30)

Ferentz Anna (11)

Ádám Mátyás (40)

Ferentz Ilona (13)

Bujdosó Anna (28)

Pál Mátyás (14)

Czakó József (13)

Katona Mihály (20)

Ferencz János (18)

Balog Imre (19)

Molnár István (14)

Ádám Boris (25)

ÚJVIDÉK (Ujvidék, Neoplanta) (Novi Sad, Vajdaság)

Szüts Rozália (13)

Antal Ferenc (36)

Balog Páll (50)

ÜLLŐ (Pest m.)

Szalava Márta (19)

VALKÓ (Pest m., Zemplén m.)

Jankó Jakab (36)

VEPRÓD (Veprovát, Véprovatz, Veprovác) (Mai neve: Krušič, Vajdaság)

Odri Örzse (19)

Hallai Anna (10)

Milintzki András (19)

Füszös Terézia (?) (20)

Nagy Maris (44)

Nemes Örzse (24)

Kalmár János (24)

Udvari Anna (10)

Juhász Mihály (13)

Kohancz János (12)

Vida Márton (13)

Gombár István (9)

Rogovits Mátyás (7)

Vismeg Márton (8)

Rogovits János (12)

VERPELÉT (Heves m.)

Kolmó Pál (20)

VISONTA (Heves m., esetleg Somogy)

Tóth Anna (33)

Juhász Pál (39)

Szavarko Kata (25)

Juhász Klára (70)

[ZAGYVA]RÉKAS (Szolnok m.)

Vincze Pál (18)

Molnár Mihály (52)

Bíró Ferenc (36)

Harangozó Pál (26)

ZENTA (Senta, Vajdaság)

Horváth Verona (19)

Fedriki (?) Anna (16)

Rozendal Jozepa (12)

Fedriki (?) Lena (14)

Kováts Örzse (18)

Szabó Boris (8)

ZOMBOR (Sombor, Vajdaság)

Cseh János (34)

ZSABLYA (Josefdorf) (Žabalj, Vajdaság)

Rofentolerin N(...) (11)

Sajftin Elisab(eth) (11)

Rofentolerin Regina (7)

ZSÁMBOK (Pest m.)

Szőke Boris (13)

Kővágó József (16)

Kővágó Ferenc (8)

OLVASHATATLAN NEVŰ HELYRŐL

Nemes János (66)

Vencel Borbála (40)

Mindezek alapján megállapítható, hogy az 1808-as bérmlás jegyzék összesen 1909 személy adatait tartalmazó corpusából 277 vonatkozik olyan letelepültekre, akik nem temerini származásúak. Mai ismereteink alapján 110 kibocsátó települést tudunk meghatározni. A pontosan, a nagy valószínűséggel és a bizonytalanul meghatározható származási helyeket alábbi táblázatunk illusztrálja:

Ország, megye, ill. tartomány	Pontosan lokalizálható	Nagy valószínű- séggel	Összesen
Vajdaság (Jugoszlávia)	19	4	23
Magyarországi megyék			
Bács-Kiskun	11	4	15
Szolnok	4	1	5
Pest	9	4	13
Heves	9	2	11
Nógrád	2	2	4
Borsod-Abaúj-Zemplen	1	—	1
Csongrád	2	1	3
Tolna	1	—	1
Fejér	1	—	1
Komárom	—	1	1
Zala	1	—	1
Csehszlovákia			
Volt Nyitra vármegye	2	—	2
Bizonytalan (idesoroltam a két olvashatatlan adatot is)			31
Összesen			112

Az 1808-as bérmlási anyakönyv tanúsága szerint a konfirmáltak jelentős hányada, 85,5%-a már született temerini. A települési láz ekkor már csillapodóban van, egyébként a későbbi anyakönyvek is erről győznek meg bennünket. Itt kell megjegyezni azt is, hogy az 1808-as jegyzék olyan *temerini születésű* személyek adatait is közli, akik már jóval 1781 előtt, néhányan már

az 1710-es, 1720-as években Temerinben születtek. Pl. Barbara Vilkony (82), 1726-ban, Kalapáti Albert (30), 1778-ban, Bado Ferentz (50) 1758-ban, Bujdoso Joseph (40) 1768-ban, Perge János (90) 1718-ban, Povázsán György (60) 1748-ban, Ökrész János (42) 1766-ban, Ádám Mátyás (44) 1764-ben, Pécsi János (40) 1768-ban, Rókai János (54) 1754-ben, Major István (78) 1730-ban, Pásztor Márton (56) 1752-ben, Lengyel Anna (94) 1714-ben. Nem valószínű, hogy az adatfelvételt végző jegyzők hanyagsága vagy az idősebb korú bérmlalkozók tömeges emlékezetkihagyása tette ezeket az embereket temerini születésűvé. El kell viszont mondani, hogy a 18. század elején és közepén végzett összeírások *ellentmondanak* a bérmlálási jegyzék fenti adatainak, s kizárólag szerb illetve désláv lakosság jelenlétét jelzik. (Csupán két olyan családnevet találunk az összeírások lapjain, amely a későbbi magyar nevek között is előfordul, így a Dusát – 1725/26-ból Gaya Bossa Dusa – és a Kovácsot – 1743-ból Iovan Kovacs, Miatt Kovacs, Nicola Kovacs). Egyébként az 1763-as újvidéki bérmlálási anyakönyv sem tud temeriniekről, szemben az 1793-assal, noha más Újvidék környéki községek lakóit említi.

1824.

Az 1824-es jegyzék 1610 bérmlalkozó személyi adatait tartalmazza. Az 1610 személy nagy többsége temerini születésű, mindössze tíz újonnan érkezetttről, illetve a szomszédos településekről bérmlalkozni átrándulóról van tudomásunk. Távolabbi helységekből csupán ketten származnak.

AKASZTÓ (Bács-Kiskun m.)

Elisabetha Takács (16)

BÁTASZÉK (Tolna m.)

Johannes Tekl (?) (18)

FÖLDVÁR (Nagy valószínűséggel a szomszédos

Bácsföldvár – Bačko Gradište, Vajdaság)

Johannes Slautfen (?) (16)

Antonia Stephanovits (26)

Paulus Stippel (12)

Anna Juhász (16)

FUTOK (Futog, Vajdaság)

Thereza Makovits (18)

JÁREK (Bački Jarak, Vajdaság)

Nicolaus Tribisz (9)

Joannes Tribisz (13)

ÚJVIDÉK (Neoplanta) (Novi Sad, Vajdaság)

Martinus Sebényi (13)

Az 1824-es anyakönyv kapcsán megjegyezhető még, hogy mind az 1793-as

mind pedig az 1808-as állapotokhoz képest jelentősen megnövekedett mind a német (több mint nyolcvan), mind a szlovák (több mint százhetven) eredetű vezetéknevek száma. Százalékban (durván) kifejezve ez 5, illetve 11%. Több délszláv eredetű családnévvel is találkozunk, ezek nagy része ma is fellelhető a temerini magyarság vezetéknevei között, pl. Rápity, Evetovics, Stokotovics, Kmetovics, Jankovits, Matkovics, Ivanics, Gabrovics, Dujmovics.

1839.

Az új telepések száma jelentéktelen. A 2287 bejegyzett közül mindössze tizennégy vidéki származású akad. Illetve, még annyi sem, mert tizenketten a közigazgatásilag Temerinhez tartozó Gátpusztáról érkeztek.

GÁT (Ma már nem létező majorság a Jegricska balpartján,
Temerintől 4–5 km-re.)

Anna Farkas (23)	Veronika Nathsa (23)
Veronika Szabo (7)	Josephus Osvari (16)
Rosalia Papp (19)	Joannes Börthsök (30)
Josephus Balász (11)	Andreas Balázs (18)
Stephanus Szabó (20)	Michael Szabó (15)

Megjegyzés: Gát egy időben viszonylag jelentékeny kis település volt. Mivel 1823–57 között a temerini plébánia leányegyházaként működött, pontos adataink vannak a hívők számáról: 1830-ban 176, 1840-ben 204, 1851-ben 190.

ÓKÉR (Zmajevo, Vajdaság)

Joannes Alaker (20)

OLVASHATATLAN NEVŰ HELYRŐL

Magdalena Vürtz (14)

Megjegyzés: A helység neve esetleg *pdianak* vagy *ndianak* olvasható. Az első olvasat a szomszédos Gospodjinci (magyarosan: Goszpodinca) rövidítése lenne, a második a szerémségi Indjijára utalna.

A közel kétezerhétszáz névből kétszáz tíz körüli a szlovák, valamivel több, mint százhatvan a német családnevek száma. Az 1824-es statisztikával összevetve a szlovák nevek aránya mintegy két százalékkal csökkent, míg a német neveké ugyanannyival növekedett. Újabb migrációs mozgalmakról nincs tudomásunk, ezért valószínű, hogy inkább a természetes szaporulattal összefüggő változások következménye mindez. A temerini magyar családnév-ként ma is élő délszláv eredetű nevek közül néhány ekkor bukkan fel először, vagy hosszú idő után újra, pl. Gavran, Pekanovits, Ferketits, Bocskovits.

1857.

BECSE (Óbecse) (Bečej, Vajdaság)

Carolina Albel (12)

Adelheid Albel (9)

DUBRÓ (Bizonytalan. A múlt században több Dubrava, Dubróka, Dubronka nevű település is létezett, többnyire a Felvidék szlovák lakta területein. Ugyancsak sok – tizenhárom – Dubrava található az egykori Horvát-Szlavónország területén. A nevek azonban inkább a Felvidék felé mutatnak.)

Georgius Daburád (26)

Antonius Dubalya (25)

Franciskus Máli (20)

Joannes Gyurica (17)

ĐURĐEVO (Georgievo) (Vajdaság)

Maria Stuchlik (14)

FÖLDVÁR (Bizonyára a szomszédos Bácsföldvár – *Bačko Gradište*).

Mathias Dosztány (9)

Stephanus Takács (9)

Michael Gyürüsi (14)

Anna Dosztány (18)

Julianna Bárány (13)

Elisabetha Dosztány (15)

Elisabetha Bárány (17)

NEMECSKA (Volt Nyitra vm., ma Csehszlovákia.)

Josephus Kurilla (17)

Stephanus Kindernei (24)

Stephanus Lchóczki (24)

SZENTANDRÁS (Bizonytalan. Túl sok adat.)

Joannes Petykó (18)

ÚJVIDÉK (Neoplanta) (Novi Sad, Vajdaság)

Maria Hanzlich (9)

Emilia Leitner (12)

Maria Zahoray (18)

Ludovicus Altvirth (10)

1868.

Az egy híján 2700 bejegyzett névből 326 vonatkozik vidékikre. Ókéri, zsablyai, földvári, csúrogi, újvidéki, gospodjinci, nádalji lakosok, tehát a szomszédos községekből érkeztek. Minden bizonnyal az történt, hogy a környék bérmálkozóit egy helyre vonták össze. Több száz embert megmozgató migrációról ebből és a későbbi évtizedekből nincs tudomásunk. Mivel ezeknek az adatoknak csekély a telepítéstörténeti jelentősége, közlésüktől ezúttal eltekintünk.

1876.

GOSPODINC (Gospodince) (Vajdaság)
 Rosalia Magyar (12)
 [KISKUN]DOROZSMA (Csongrád m.)
 Catharina Tóth (46)
 KULA (Vajdaság)
 Colomanus Boldizsár (12)
 ÓKÉR (Zmajevó, Vajdaság)
 Anna Marcsók (24)

1879.

ÚJVIDÉK (Neoplanta) (Novi Sad, Vajdaság)
 Catharina Bodó (9)
 ÚJVIDÉKI SZÁLLÁS (Vajdaság)
 Theresia Binger (13) Julianna Binger (10)

1888.

APATIN (Vajdaság)
 Josephus Veindl (17)
 BOBRÓ (*Bobrov*, egykori Árva vm., Csehszlovákia)
 Antonius Bubala (20) Caroly Schülen (30)
 BUDISZAVA (Tisza-Kálmánfalva) (Budisava, Vajdaság)
 Marcella Kókai (? é.) Rosalia Kókai (? é.)
 KÚLA (Vajdaság)
 Alojsius Hemrich (14)
 SZENTTAMÁS (Srbobran, Vajdaság)
 Agnes Bíró (16)
 ÚJVIDÉK (Neoplanta) (Novi Sad, Vajdaság)
 Stephanus Kehel (11) Johanna Szobotnik (13)
 Maria Ötvös (12) Eva Szobotnik (? é.)
 Anna Hiasch (12) Vilhelmina Marcekovics (20)

1898.

BOBRÓ (*Bobrov*, volt Árva vm., Csehszlovákia)
Stefanus Pasternak (30)

JÁREK (Bački Jarak, Vajdaság)
Elsa Jeisl (12) Katherina Zséli (16)

KISHEGYES (Mali Iđoš, Vajdaság)
Terézia Balassi (18) Anna Kara (...) (16)

ÚJVIDÉK (Ncoplanta) (Novi Sad, Vajdaság)
Adalbertus Pörge (28)

1907.

GOSPODJINCI (Boldogasszonyfalva) (Vajdaság)
Schmagla Károly (14)

JÁREK (Liszaistvánfalva) (Vajdaság)
Bakos András (12)

OBRONOVCE (Talán a Bjelovar Környéki Obrovnica,
Horvátország.)
Závis Mária (11)

PÉTERVÁRAD (Petrovaradin, Vajdaság)
Varga Pál (15)

SZÁMOS (Szamos Torontál) (Samoš, Vajdaság)
Moricz Jozsef (12)

TÖRÖKBECSE (Novi Bečej, Vajdaság)
Zöldi Sándor (12)

ÚJPEST (Budapest)
Nagy Margit (10)

ÚJVIDÉK (Vajdaság)
Nemes Mária (14)

Nagyobb közigazgatási- és tájegységek szerint összefoglalva az 1824–1907-es időszak anyakönyveiből kiszűrhető, származásra utaló adatokat, a következőket látjuk a kibocsátó települések elhelyezkedéséről:

Ország, tartomány, megye	1824	1839	1857	1868	1876	1879	1888	1898	1907
<i>Jugoszlávia</i>									
Vajdaság	4	2	4	7	3	2	5	3	6
Horvátorsz.								1	
<i>Magyarország</i>									
Bács-Kiskun	1								
Csongrád					1				
Tolna	1								
Bpest									1
<i>Csehszlovákia</i>									
Árva vm.						1	1		
Nyitra vm.			1						
"Felvidék"			1						
Ismeretlen		1							

Összegezés

Következő táblázatunk azt hivatott illusztrálni, egy-egy vidék hány kibocsátó településsel és mennyi telepessel járult hozzá Temerin demográfiai képének alakításához a közel száz éves periódusban. Az adatok értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a bérnialási anyakönyvek elsődleges célja nem a migrációs folyamatok nyomon kísérése volt. Ezt elsősorban a vajdasági, különösen a dél-bácskai adatok kapcsán kell hangsúlyozni: a vidéki származási hely (különösen, ha közeli faluról, városról van szó), nem jelenti

Ország tartomány, megye, vidék	Kibocs. telepü- lések száma	A Temerinbe érkezettek száma										Száz év alatt
		1808	1824	1839	1857	1868	1876	1879	1888	1898	1907	
Jugoszlávia	35	64	8	13	14	[326]	3	3	11	5	6	127
Vajdaság	1										1	1
Horvátorsz.												
Magyarorsz.	15	24	1									25
B.-Kiskun	5	48										48
Szolnok	14	44									1	45
Pest	11	29										29
Heves	4	11										11
Nógrád	1	1										1
Borsod	4	3					1					4
Csongrád	2	1	1									2
Tolna	1	1										1
Fejér	1	1										1
Komárom	1	1										1
Zala	1	1										1
Csehszlov.	1								2	1		3
Árva	3	2			3							5
Nyitra	1				4							4
"Felvidék"	33	50		1	1							52
Bizonytalan												
Összesen	133	277	10	14	22	[326]	4	3	13	6	8	349

Megjegyzés: Az 1868-as adatokat – korábban jelzett okoknál fogva – nem számítottam be a végösszegekbe. A "Felvidék" kategóriát csak mint hozzávetőlegesen pontosat használtam.

feltétlenül a Temerinbe történt *elszármazást* is. Ezt legegyszerűbben az 1868-as jegyzék bizonyítja.

Irodalom:

- Balogh Lajos: Temerin nyelvjárásáról. Temerin, 1969.
- Bárh János: Mit sejtetnek egyes temerini családnevek? Temerini Újság, 1982.XI.11.
- Uő.: Honnan települtek Temerinbe elődeink? Temerini Újság, 1983. VI. 30., VII.7, VII.14, VII.28.
- Uő.: Újabb településtörténeti adatok. Temerini Újság, 1984.X.4, X.11., X. 18.
- Uő.: Szlovák eredetű családnevek a temerini magyar névanyagban. Temerini Újság, 1985.X.10.
- Dudás Ödön: Temerin története. Bács-Bodrog, I.évf.3.sz.; Pacsér, 1878.
- Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1951.
- Gyetzai Péter: Kishegyes lakóinak származási helye az anyakönyvi adatok alapján. HK.60. sz.
- Jakšić, Ivan: Iz opisa stanovništva Ugarske početkom XVIII. veka. Novi Sad, 1966.
- Dr. Jekelfalussy István: A magyar korona országainak Helységnevtára. Bp., 1982.
- Mészáros Sándor: Évszázadok viharában. Temerin története 1941-ig. Temerin, 1969.
- Popović Dušan: Srbi u Bačkoj do kraja osamnaestog veka. Bg., 1952.
- Popović, D. J. -Sečanski Ž.: Gradja za istoriju naselja u Vojvodini od 1695

do 1796. Novi Sad, 1936.

Dr. Timár Kálmán: Temerin község a régi leírások tükrében. Temerini Újság, 1941.VIII.24.

Uő.: Temerin száz év előtt. Temerini Újság, 1942.V. 31.

Uő.: Temerin 1783-ban. Temerini Újság, 1942.IX. 6.

Uő.: A városi előljáróság 1805-ben. Temerini Újság, 1943.IV.25.

Uő.: Nemesi összeírás 1841-ben. Temerini Újság, 1943.XI. 21. és XI.28.

REZIME

Poreklo stanovnika Temerina prema konfirmacionim matičnim knjigama u arhivi Kaločanske nadbiskupije

Arhiva Kaločanske nadbiskupije čuva deset konfirmacionih matrikula datiranih u Temerinu: iz godine 1808. 1824, 1839, 1857, 1868, 1876, 1879,

1888, 1989 i 1907. Pošto je u tim matrikulama naznačeno i poreklo krizmanih lica, a u buduću da su u ono vreme mnogi nedavno nastanjeni, ovi dokumenti su veoma pogodni da bismo ustanovili is kojih krajeva vode poreklo preci Temerinaca u 18. i 19. veku. Ovi podaci su utoliko dragoceniji što se ne možemo osloniti na druge izvore, jer su matrikule 19. veka godine 1848 uništene. Iz podataka se vidi da su doseljenici – ne računajući okolna naselje – uglavnom došli is županija Bač-Kiskun, Solnok, Pešta, Heveš is Nograd, ali bilo je doseljenika i iz severnih varmedjija ondašnje Ugarske, iz Transdanubije i drugih mesta, ukupno iz 133 naselja. Intenzivne migracije se mogu primetiti najviše iz liste krizmanih za godinu 1808, dok je migraciona "groznica" kasnije u velikoj mери opala.

RESÜMEE

Der Herkunftsort der Temeriner auf Grund der Konfirmations-Matrikeln des Kalocsaer Erzbischoflichen Archivs

Das Kalocsaer Erzbischofliche Archiv bewahrt zehn Konfirmations - Matrikeln betreffs Temerin: aus den Jahren 1808, 1824, 1839, 1857, 1868, 1876, 1879, 1888, 1898 und 1907. Da in diesen Matrikeln auch die Herkunftsorte erwähnt sind, weil damals in Temerin noch viele Neusiedler waren, diese Dokumente sind ausserordentlich geeignet, um festzustellen, woher die Ahnen vor Temeriner im 18-19. Jahrhundert gekommen sind. Diese Dokumente sind umso mehr preiswert, indem man auf andere Quellen nicht stützen kann. Die Matrikeln aus dem 19. Jahrhundert waren im Jahre 1848 vernichtet. Aus den Daten kann man feststellen, dass die Ansiedler, von den benachbarten Siedlungen abgesehen hauptsächlich aus den Komitaten Bács-Kiskun, Szolnok, Pest, Heves und Nograd herkamen, aber auch von den ehemaligen nord-ungarischen Komitaten und von Transdanubien, insgesamt aus 133 Herkunftsorten. Starkere Migrationen kann man hauptsächlich, von den Konfirmanden-Listen, aus dem Jahre 1808 feststellen. Die Kolonisation in späteren Jahren ist seltener gewesen.

ETO: 809.451.1-53-55

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

AZ APOR-KÓDEX IGEIDŐINEK ALAKTANA

RAJSLI ILONA

A magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1986. február 26.

BEVEZETÉS

0.1. Témaválasztás

A Huszita Biblia nyelvi vizsgálatának szükségességét a bibliafordításnak művelődéstörténetünkben, irodalomtörténetünkben – de főként nyelvtörténetünkben betöltött szerepe magyarázza.

E szövegegyüttes korai nyelvművelő -nyelvújító fordítói a bibliai téma örökérvényűségének kifejezésére a magyar nyelvnek színes, gazdag eszköztárát csillantották fel – részben pedig alkották meg. Mély filozófiai tartalmak visszaadására tették képessé nyelvünket; a bibliafordításkor előadódó absztrakt fogalmak megformálására ui. az előzményeknél nagyobb fokú hajlékonyságra, s főleg nagyobb szó- és kifejezőkészsletre volt szükség. Erőfeszítésük csak a XVIII. századi nyelvújítási tevékenység jelentőségéhez hasonlítható.

0.2. Célkitűzés

Az Apor-kódex, mely magában is colligatum jellegű (énekek, zsoltárok, könyörgések, collecták; a három jeles szolgáltatás szövege, a passió stb.), igen sokrétű tartalmi és műfaji képet mutat. E két szempont közvetlenül is meghatározza a szövegszervezés megvalósulásának módját. A kódex igehasználatát – ezen belül pedig az időjelölés módját – vizsgálva műfaji és tartalmi szempontból is váltakozó, öntörvényű igeidő-jelölési és -használati sajátosságokat figyelhetünk meg.

Éppen ezért az Apor-kódex igeidőinek morfológiai feldolgozása mellett érdemes felfigyelni – ha nem is a teljesség igényével – néhány, munka közben felmerülő ilyen sajátosságra, hogy így teljesebb képet kapjunk a kor igeidő-használatának egészéről.

I.

1.1. Az időtudat kialakulása

E sokat vitatott fogalomkör tisztázása csak komplex pszicholingvisztikai módszerekkel lehetséges. Az eddigi kutatások az időtudat kifejlődését hosszantartó folyamat eredményének tartják; a primitív emberi tudatműködés jelenközpontúságából kiindulva – mely ezt sem mint időt,

hanem mint átélt folytonosságot érzékeli –, s eljutva az időérzékeny, idődif-ferenciáló kifejezőmódig.

E fejlődésfolyamat egyik állomásaként az ember a múltat az elmúlt cselekmény eredményeként éli át, a jövőre vonatkozó szándékoltságot pedig csak "imperativus"-ként.

1.2. Az igeidő fogalma

Györke József egyik tanulmányában megállapítja, hogy az igeidő-meghatározás kérdésköre meglehetősen elhanyagolt területe a nyelv-udományoknak – főleg a nyelvlélektan kutatói foglalkoznak vele – s ezt a hiányt az igeidő kifejezésének rendszerével kárpótolják.

Az igencsak *szubjektív* természetű igeidő-felfogásokon (Gyomlay Gyula, Klemm Antal) túl sokáig voltak életben olyan elméletek, amelyek a kommunikációs-központú viszonyítási alap teljes mellőzését juttatták kifejezésre –, míg napjaink nyelvészete az időjel *kollektív, kommunikációs* természetű vonatkozásaira hivatkozva egy olyan időrendszerbeli függvénybe helyezi az adott igeidőt, amelyben az a vele rendszert alkotó többi tag időértékétől, vm. az igejel történetiségétől és módértékétől is függ.

1.3. A magyar igeidőjelek keletkezésének ideje, anyaga és forrása

1.3.1. A nyelvtörténeti kutatásban gyakori jelenség, hogy csak átfogó, nagy nyelvtörténeti korszakokban gondolkodva lehet meghatározni egy nyelvi elem keletkezésének idejét. A magyar időjelek ez irányú vizsgálata ma még nem jutott nyugvópontra. Az azonban már bizonyos, hogy az időtudat kialakulásával kronológiailag párhuzamos fejlemény az időjelrendszer kifejlődése.

Berrár Jolán *Magyar történeti mondattan*-ában igen óvatosan a "külön élet" idejére helyezi az időjelek létrejöttének idejét, majd hozzáteszi: "A finnugor alapnyelvben még nem voltak külön kifejezőeszközök az ige idejének jelölésére." (i.m. 20.1.)

Az uráli összehasonlító nyelvtudományi kutatások – sok esetben a nyelvtörténet segédtudományainak – újabb adatai megdönthetőnek tartják azt az álláspontot, miszerint "a finnugor igealakok (...) eredetileg semiféle időt nem fejeztek ki". (Klemm: *Magyar történeti mondattan* 71.1)

A Bárczi-Benkő-Berrár-szerkesztette kézikönyv megfelelő fejezetének írója már tekintetbe veszi az újabb fejleményeket, a megfogalmazás így hangzik: "Az alapnyelvnek feltehetően megvoltak az eszközei a különböző igeidők kifejezésére; egyes finnugor nyelvészek véleménye szerint az é, -ájeles elbeszélő múlt alapnyelvi eredetű." (i.m. 419.1)

1.3.2. Az igeidőjelek eredetileg olyan képzők voltak, amelyek a cselekvés különféle minőségét jelölték. Az ige időértékének és az igeminőségnek az összefüggését példázzák a mai szamojéd nyelvek időjelölési sajátosságai; az időjellel ellátott igealakokon kívül ui. létezik egy *neutrális* igeidőnek nevezett időjel nélküli igei paradigmásor is. Pl. a *momentán* igei időjel és egyéb képző nélküli alakja múlt időt jelöl, míg a *duratív* minőségsoporthoz tartozók jelen időt.

Nyelvünkben az igeminőséget kifejező képzők alapjelentésüket megőrizve váltak időjelekké; a névszóképzők közül a befejezett melléknévi igenévkepző (a folyamatos melléknévi igenévkepző időjellel válásának

kérdése még igen vitás), az igeképzők közül a gyakorító és mozzanatos képzők voltak alkalmasak az időfogalom kifejezésére.

Az igenévképzőnek ezt a szerepét vizsgálva állapítja meg Hajdú Péter, hogy a mai uráli nyelvek igeidő-alakjaiban szereplő igenevek jelenléte azt is bizonyíthatja, hogy egyes *aglosszális eszközök* már a protouráli időszakban kifejezhették az igeik időértékét.

A magyar nyelvnek még az osztják és vogul nyelvvel sincsen közös időjele: a közös alapnyelvi képzők tehát más-más különfejlődési utat mutatnak.

II.

2.1. A módszerről

2.1.1. A kódex különböző műfaji és tematikai összetevőinek vizsgálatakor jelentős igemód- és igeidő-használati különbségeket tapasztalhatunk. Az időjel-használatra korlátozva a megfigyelést, e jelenség legszembevetőbbnek bizonyul a zsoltárok és a Passió-rész szövegének összevetésekor. Ennek nyitját valószínűleg részben tematikai, részben formai különbségükben kell keresni.

A zsoltárok vallásos énekek, a liturgia menetébe épülnek be, szubjektív hangjuk, szenvedélyes líraiságuk, de főleg nagy nyelvi erejük révén költészeti remekművértékűek. A belőlük áradó és indulatot grammatikai eszközként éppen az igehasználata tükrözi.

Másik pólusként, a Passió-részlet szövege több szempontból is megérdemli a behatóbb vizsgálatot. Krisztus kínszenvedését a Biblia újszövetségi részében az evangélisták szinte azonos módon mondják el; innen a szöveg kanonizált jellege, tehát olyan szöveg, amelynek tekintélye kizár minden lényegesebb változtatást.

A kódexünkbe bekerült Passió-töredék dramatizált szöveg, a történet Mária és Anzelmus tanítvány párbeszédéből tárul elénk azzal, hogy háttérből a még egy narrátor is megszólal időnként.

E többszörös kommunikációs forma gazdagabb időjelölési rendszert igényel, a szöveg kanonizáltsága következtében pedig a latin nyelv "szövegnevelő" hatására kielemezhetőbb a latinhoz való hűség.

2.1.2. Ahhoz, hogy az Apor-kódex igeidőinek alaktani vizsgálatakor ezek a használatra vonatkozó tényezők is kifejezésre juthassanak, a munka első szakaszában a kódex egészéből ki kellett választani a megfelelő törzsanyagot. Itt tekintettel kellett lenni a zsoltárok terjedelmére és tematikájára is. Noha itt is találunk – ha nem is nagy számban – elbeszélésszerű szöveget, a zsoltárok túlnyomó része emelkedett stílusú és homogén szövegszerkesztésű.

A vizsgálat alapjául kijelölt corpus kiválasztása után a szöveg olvasatának az elkészítése következett, majd a teljes időrendszer kicédulázása. Kiindulópontként Károly Sándornak a Bécsi Kódex morfológiai feldolgozását tartalmazó nyelvtana szolgált azzal, hogy a tőle eltérő módszerbeli megközelítést a következő szempontok indokolják:

A) Az igeidőknek jelek szerint csoportosítása és leírása – mely az elbeszélő múltat (praesens perfectum historicum), a befejezett múltat (praesens perfectum logicum) tartalmazza –, nem teszi lehetővé a teljes időrendszer feltérképezését. Ehhez a suffixum nélküli csoportok felállítását is el kell végezni. Ezért a dolgozatban a jelen (ø morfémás) igeidők is megtalálhatók; a jelen idő, az egyszerű jövő idő, vm. az összetett igeidők ide sorolható alakjai.

"Az időjelkategória (...) a morfológiában olyan morfémakategóriát alkot, amely az ige szerkezetében az igető után és az esetleges módjel előtt helyezkedik el és – ø morféma fokán legalább - minden igében szükségképpen meg kell lennie." (Károly S.: A Bécsi Kódex nyelvtana 11.1)

A ø morféma alakjában jelentkező időjel azonos kategóriájú pl. az -and/-end, a -t időjellel, az ige morfológiai szerkezetében ugyanazt a szerepet tölti be. Csoportosításuknál azonban más morfémakategóriák (módjel, személyrag) is szerepet játszanak.

B) Mivel az Apor-kódex szókészletének összegezése – megfelelő helyesírással és lelőhellyel – még nem készült el, az *ideidők* adatainak közlését nem lehetett csak olvasatra korlátozni, mert a szóalakoknak előzetes szókészleti, fonetikai-fonológiai feldolgozás híján *hangtani* és *helyesírási* kutatáshoz is alapul kell szolgálniuk. Erre a Volf-féle kiadás némileg feloldott betűhív átírása megfelel, a következő átírással: L = ě; Q = ō; y = v; a kiaiás a második kéz mellékjeles helyesírását megőrizte, míg a nazálisokat feloldva és kurzívval nyomtatva tolmácsolja.

Ahhoz, hogy az Apor-kódex igeidő-rendszerének szinkron képét mérlegelni tudjuk, megfelelő viszonyítási alapot nyújtott a korábbi, illetve időben közel álló, rövidebb nyelvemlékeink igeidőinek bemutatása. Erre a célra a Halotti Beszéd, az Ómagyar Mária-síralom, a Königsbergi Töredék, a Marosvásárhelyi Sorok és a Szabács

Viadala szövegét cédláztam ki.

2.1.3. A jelölésrendszerről

Az igeidőket a dolgozatban a következő rendszer szemlélteti:

T_ø = tempus praesens imperfectum: jelen idő

T_h = tempus praesens perfectum historicum; elbeszélő múlt

T_p = tempus praesens perfectum logicum: befejezett múlt

T_ø = tempus futurum imperfectum: egyszerű jövő idő

T_f = tempus futurum perfectum: befejezett jövő

M_ø = modus indicativus

M_i = modus conditionalis

M_c = modus imperativus

P_s = suffixum personale subiectivum: alanyi személyrag

P_O = suffixum personale obiectivum: tárgyas személyrag

sg = singularis

pl = pluralis

A morfológiai kategóriák (időjelek), illetve ezek variánsainak címszavai után a corpusban összes igeidőelőfordulás megtalálható.

Az *ír vala* féle igeidőket a megfelelő igék szócikkében soroljuk fel, tehát a segédige előtti igealaknál.

A szótárszerű feldolgozásmód a gyors megközelítés mellett a gyakorisági vizsgálatot is lehetővé teszi.

A szótárrészben szögletes zárójel, I I tartalmazza a mai helyesírású olvasatot azokon a helyeken, ahol ez a kontextusból kikövetkeztetett alak az igeidő értékére nézve fontos.

Mivel az említett korai szövegemlék-csoport igeidő-használata (a *Szabács-Viadala*-ét némileg kivéve) már a szövegek terjedelménél fogva sem, de keletkezésük időbeli különbözősége miatt sem tükrözheti a középkori igeidő-használat gazdagságát; közlésüket elsősorban a bennük található igeidőcsoportok szerint végezzük el.

2.2. A legkorábbi szövegemlék-csoport igeidői:

2.2.1. *Halotti Beszéd*

praesens imperfectum:

- $(T\phi + M\phi) + P_s$ sg2: holz
 $(T\phi + M\phi) + P_s$ p11: vogmuc 3, uogmuc 1
 $(T\phi + M\phi) + P_o$ sg3: mulchotia
 $(T\phi + M\phi) + P_o$ p11: tumetive
 $(T\phi + M\phi) + P_o$ p12: latiatuc 2
 $(T\phi + Mi) + P_s$ sg3: iorgoſſun, kegiggen
 $(T\phi + Mi) - P_o$ sg3: oggun
 $(T\phi + Mi) + P_o$ sg3: buſcaſa 2, helhezie, ilezie, (mige) zocoztia vola,
 ovga, zoboducha, vezeſſe, vimagguc 3, uimagguc 1
 $(T\phi + Mi) + P_o$ p12: keaſatuc
 $(T\phi + Mi) + P_s$ p13: legnec, uimaggonoc
 $(T\phi + Mc) + P_s$ sg3: eneyc

praesens perfectum historicum:

- $Th + (M\phi + P_s$ sg3-): -a: uola -e: Engede, mente
 $Th + (V_{rst} + (M\phi + P_x))$: levn
 $Th + (M\phi + P_x)$: -é-(P_s): Horogu vec (sg. 3) -é-(P_o): evec 3 (sg. 3)
 $Th + (M\phi - P_o$ sg3 ϕ): -á: Hadlaua Ihadlávál, munda Imundál, munda
 Imundoál, titutoa Itilutoál -é: feledeve
 Ifeledevél, veteve Ivetevél

praesens perfectum logicum:

- $T_p + (M\phi + P_x)$: -t- + (P_o): odutta vola

futurum perfectum:

- $T_f + (M\phi + P_x)$: emdul

2.2.2. *Ómagyar Mária-siralom*

praesens imperfectum:

- $(T\phi + M\phi) + P_s$ sg1: epcedek, ozuk, /epedyk
 $(T\phi + M\phi) + P_o$ sg1: erzem
 $(T\phi + M\phi) + P_s$ sg2: kynzathul, werethul
 $(T\phi + M\phi) + P_s$ sg2: thez ItészI
 $(T\phi + M\phi) + P_o$ sg2: ulud 'ölöd'
 $(T\phi + M\phi) + P_s$ sg3 ϕ : arad, farad, hyul, hioll, hol, Scegenul
 Iszégynüll, therthetyk
 $(T\phi + Mi) + P_s$ sg2: kynzaſſal, Wegh

(T_ϕ + M_i) + P_o sg2: kyniuhhad, thekunched
 (T_ϕ + M_i) + P_s sg3: felcyn, illen, leg 'legyen', maroggun
 (T_ϕ + M_i) + P_s p12: Keguggethuk
 (T_ϕ + M_i) + P_o p12: ullyctuk

praesens perfectum historicum:

T_h + (M_ϕ + P_s sg3_ϕ): -e: ere
 T_h + (M_ϕ + P_o sg3_ϕ): -e: egyre
 T_h + (M_ϕ + P_x): -é- + (P_s): Volek (sg.1)

2.2.3. *Königsbergi Töredék*

praesens imperfectum:

(T_ϕ + M_ϕ) + P_s sg1: illethet, tart
 (T_ϕ + M_ϕ) + P_o sg1: etety, ymleti, myfia
 (T_ϕ + M_ϕ) + P_o p11: e/meriuc, latiuc, Tudyuc, tudhotiuc
 (T_ϕ + M_i) + P_s sg3: legen, leycffen, maradha/ſun
 (T_ϕ + M_i) + P_o sg3: ſciulhessen
 (T_ϕ + M_c) + P_s sg3: uolna
 (T_ϕ + M_c) + P_o p11: lelhetneyne

praesens perfectum historicum:

T_h + (M_ϕ + P_o sg3_ϕ): -é: furj/ete Ifürisztél
 T_h + (M_ϕ + P_x): -á- + (P_s): ſcolanoc

praesens perfectum logicum:

T_p + (M_ϕ + P_x): -tt- + (P_s): levt wala

2.2.4. *Marosvásárhelyi Sorok*

praesens imperfectum:

(T_ϕ + M_ϕ) + P_s sg3: lezen, tezen
 (T_ϕ + M_ϕ) + P_s p13: (cl)futnak

futurum perfectum:

T_f + (M_ϕ + P_s sg3_ϕ): -end: (meg) elend, (el)viuend
 T_f + (M_ϕ + P_x): -and- + (P_o): hallandia

2.2.5. *Szabács Viadala*

praesens imperfectum: agyon ladjonl, (meg)adnak, akarna, bezel, býr-hattyak, erc3ek, hadnak, hagya, hagywk, halyon, ha/ad volt, hoz, illethne, ymagyon, yrhattyak, ylenchwk, kel, ke3wl, kyalthnak, lathna, lethyak, legyen, lenne, lezen, lwnek, ma/ollya, megyen, meheffenek, mond, mōdhat, nýnc3 2, ne3ý, fyr, 3oknak, tolmac3ollya, vadnak, valnek, veheffenek,

praesens perfectum historicum (meg)adak, bōtata, elmelle, erw/whthete, e/mercak, fardola, hagya, hala, halanak 2, (meg) hallak, hoz-tata, ywth volna, ywta, ke3de, kaytanak, ke3dek, lwt, lwn 5, lwt volna, merenek, muta, ohaytanak, (Meg) ſeregleg, terenek, twbbwhthete, twn, twnek, twrletenek, vala, valanak, vara, wwnek, (fel) vōtata

praesens perfectum logicum: arhattak, haltak, holtak, lwt, lwttek llōttekl, lwttek llūttekI, mutatta, nugatta, ſrumlottak, tartotta, tarthottak, twttek, tetek, vallottak, volt 4, wolt 2, voltak 2, volt volna, wuttek

2.3. Az Apor-kódex két kiválasztott corpusát összehasonlítva az előforduló igeidők adatai a következők:

	ZSOLTÁROK	PRÓZAI SZÖVEG
jelen idő	258	136
elbeszélő múlt	28	183
befejezett múlt	109	47
befejezett jövő	9	3

A táblázatból – ha nem is 100%-os érvényességgel – néhány dolog azonnal nyilvánvalóvá válik: egyrészt, hogy a zsoltárok jelen idejű igealakjainak a száma jóval magasabb, mint a prózai részben, amiből esetleg következtetni lehet arra, hogy a kontextusban ezek egy része befejezetlen jelent, illetve átképzeléses múltat; másrészt, hogy a prózai szöveg elbeszélő stílusának megfelel a nagyszámú elbeszélő múlt igealak.

2.3.1. I. számú corpus - igeidők bemutatása

tempus praesens perfectum historicum: (Th:{-a},

$T_h + (M_- + P_{sg3})$:

- a; akara, fordwla, (el) fwta, imada, ymada 3, yarwla, Iarwla, lata, Lata, fyra, zakazta, zola, zoola, (fel) tamada, vala 3, wala 10
- e: felele 4, (Flele), ygere, Iewe 2, yewe 2, (fel) kele, keere, kylde, (ky) Mene, mene 3, (el) mene, were

$T_h + (M_{\phi} + P_{sg3})$:

- á: akara, (el) arola 2, batoroyta, chapa, (fel) akaazta, (altal) folya, (meg) halla, hywa, (Be) hoza, Imada, (altal) yara, lata 2, monda 36, Monda, (meg) zaggata, (meg) tagada, twda, (megh) Twda, (el)waga, (megh) wigazta
- é: felele 3, kerde 3, keerde, kezde, (Be) kethe, ketez- tetee, kylde 2, lyle 'lelé', pekdeſce, thewe, verette, (ky) wewe, (ky) wywe

$T_h + (M_{\phi} + P_x)$:

- á- + (Ps): Adal, chenalanak, (el) elwanak, fwtnak, (el) fwtnak, (fel) reazkodanak, fyrale, (el) tazygalanak, walal 2, valanak, valalee, walalee 3, wallal
- á- + (Po): (Reya) adak, akaram, Arwlad (el), (meg) fogak, (el) hagyak, hallam, (ky)hozak, karomlak, latam, Mondam, mondak,, Mondak, (meg) Mondak
- é- + (Ps); (be) akarek, (sg.1), bekellek (sg. 3), (megh) emlekezek (sg. 3), e/enek, felelnek, (el) fwtyk Iel- futékl, (Meeg) haragweek (sg. 3), (meg)ielenek (sg. 3), (megh) ylenek (sg. 3), kenzatek (sg. 3), kezdenek, (el) menenek, (meg) ewletenek, (el) Reytezek, wachara- lek (sg. 3), wallek (sg. 3)
- é- + (Po): (meg) fezeytek (pl. 3), (megh) ketezek (pl. 3), (megh) elek Imégölékl (pl. 3), pekdeſ eg Ipēk- dēsékl(pl.3) werek (pl. 3),wyt etek (pl. 3), wiwek (pl.3) 4

-ó- + (Po pl1): hallok

$T_h = (V_{rst}) + (M_\phi + P_x)$:

ö-: len Ilőnl, lew, lewn 2, lewny Ilőn-ēl

tempus praesens perfectum logicum: (Tp:-t)

$T_p + (M_\phi + P_s \text{ sg3 } \phi)$:

-t (Mai -t~tt): feleth Ifeleltl, wolth, ||-t vala: Mentwala, (cl)

Mentwala

-ot)Mai -tt): ||-ot vala: Mondhoth wala, prdikallotwala Iprédikállott valal, predicallotwala, zalotwala, ||-ot volna:

kenzatot wolna, (meg) waltatoth wolna,

-ēt (Mai -ētt); izenteteth (Megh), (cl) kezdeteth, ||-ētt volt: kerc/tet wolth ? Ikeresētt voltl

$T_p + (M- + P_x)$:

-t- + (P_s): zoltam, weztek (cl), wetkeztem, vigattam, woltam

-t- + (Po): (cl) arwltam, e/merte, feleltem 2 (meg)haytta,(El) hyt-tette, lattalak 2, Latok, Twtta||-t- vala: attaula, arwltawala, eltette wala, foltawala (megh) (meg) monta wala, (meg) Moftawala, Tagattawala (megh)||-t- volna: (bc) erte volna, latta wala

-tt- + (P_s):yettem, Tettek, !-tt- vala: lettek wala

-tt- (P_o): tette

-ott- + (P_o): hallottak, (fel)tamaztotta, (meg) tiltotta ||-ott- vala: (meg) wigagtottawala

-ett- + (P_s): Bezelletem Ibeszélleteml

tempus futurum perfectum: (Tf:-nd)

$T_f + (M_\phi - P_x)$: -and- + (P_o): mondandom

-end- + (P_s): kerdenlek

-end- + (P_o): viendik

tempus praesens imperfectum:

$T_\phi + M_\phi + P_s \text{ sg1}$:

-k: adok, lelek 2, /yrhatok, wagyok 2, ||-k vala: /yrok wala

$(T_\phi + M_\phi) + P_o \text{ sg1}$:

-m: akarom, (cl) bochatom 2, (megh) iclentem, kerhetem, mondom, (meg) oftoroztatom, ||-m vala: aloytomwala, bizomwala, halomwala, twdomwala2

$(T_\phi + M_\phi) + P_s \text{ sg2}$:

-l: felzee Ifélsz-el, kerdez Ikérdezzl, tagach ItagadszI, vallaz, werz

$(T_\phi + M_\phi) + P_s \text{ sg2 } \phi$:

(gy) + ϕ :wagy 3

$(T_\phi + M_\phi) + P_o \text{ sg2}$:

-d: akarodh, mondod

$(T_\phi + M_\phi + P_s \text{ sg3 } \phi)$: (el) arol, kel Ikelll,(El) kezelgeth, prohetyzal, zol, wez (el), wigatzal (megh) || ϕ vala: alwala 2, foly wala 2, kerengh wala

(T_Ø + M_Ø) + P_o sg3:

-a: (fel)alkothatya, (meg)foythya, zorytya, twdgya \parallel -a vala: (el)
bochatya wala, (meg) nytya wala

(T_Ø + M_Ø) + P_o sg3:

-i: yrdeṁly, (megh) Ielenty, kere \int y, (meg)Menthy, (le)terhety \parallel -i
vala: kery wala

(T_Ø + M_Ø) + P_s sg3:

-n: nynchen, wagyon 3

(T_Ø + M4) + P_s sg3:

-ik: Kezdetyk

(T_Ø + M_Ø) + P_s pl1:

-nk: /yronok, tezenk, 'teszünk'

(T_Ø + M_Ø) + P_o pl1:

-juk: twgyok 2

(T_Ø + M_Ø) + P_o pl2:

-játok: Latyatok, halyatok

(T_Ø + M_Ø) + P_s pl2:

-tók -tek: (el) bochattok, gondoltok, kere \int lhek IkerestökI2

(T_Ø + M_Ø) + P_o pl2:

-itek: (meg) e \int merhetitek

(T_Ø + M_Ø) + P_s pl3:

-nak -nek: (clew)allanak, bochatanak 2, ercznek, kayaltIal \parallel nak,
kenyerewln \parallel ek 2, \parallel -nak vala: kayalnak wala
Ikajáltnak valal, kayaltIalhnak wla Ivalal \parallel -nek
vala: kethnek vala, tyznek wala

(T_Ø + M_Ø) + P_o pl3:

-ják: (meg) akazyak \parallel -ják vala: hwzyak vala

(T_Ø + M_Ø) + P_o pl3:

-ik: werik \parallel -ik vala, yweltyk wala, weryk vala

(T_Ø + Mi) + P_o s sg2:

-d: archad, fezeych (meg) 2, Fezych (meg) 3, fordohad, keergyed,
mongyad 2, Mongyadad, tugyad, vedd(el) Ivedd
ell

(T_Ø + Mi) + P_s sg2: : halgas (megh), legy 2, zabadoych (meg), Tegy,
Tekench (meg)

(T_Ø + Mi) + P_s sg3:

-n: kellyen, legen 3

(T_Ø + Mi) + P_s pl2:

-tok -tek: ke//crewletek (Megh), /yryatok 2

(T_Ø + Mi) + P_o pl2:

-átok: akaryatok, hagyatok, tarchatok

(T_Ø + Mi) + P_o pl3:

-ák -ék: (meg) fezeychek, karomlyak, o \int forozak, pegde \int ek

(T_Ø + M_c) + P_o sg1: adatnam

(T_Ø + M_c) + P_s o sg3: (meg) ielentene, kyldene, Iarna, (meg) Mon-
thatna, (el) zabadwl \parallel na, (be) telye \int ednek, tenne 3

(T_Ø + M_c) + P_s sg3: : wolna, (wl \parallel na)

(T- -Mc) + Ps o p13: mondanak, ytelneyeek, (megh) oltalmaznanak 2,
(el) zabadoytanak, (meg)zabadoytanak

2.3.2. II. számú corpus - igeidők bemutatása

tempus praesens perfectum historicum: (Th: {-a})

Th + (M~~Ø~~ + Ps sg3~~Ø~~): -a: ada 4

-e: (fel) mene

-ö: (meg) ^élt^é 2

Th + (M~~Ø~~ + Po sg3~~Ø~~): -á: (Ki)fordeita 2

-é: erezte, (meg) eue, geritzte, rekezte, (el) vezte

-e: (el^él) kelle

Th + (M~~Ø~~ + Px): -é- + (Ps): elegednének, elmenék, (meg) em-
lkezenek, e^ének, mondek 2,

-á- + (Ps) : valanak 2

tempus praesens perfectum logicum: (Tp:-t)

Tp + (M~~Ø~~ + Ps sg3~~Ø~~):

-t (Mai -t -tt): el^élk^élt, (meg) indolt, i^ét, l^ét, (fel) ment, (el) mvl^é,
zolt, t^ét 3

-ot (Mai -ott): bizot, (meg) fogatkozot, halgatot (meg), (fel) magaz-
tatot, Mondott, (meg) zabadeitot^é-ot vala:
adoth wala

-et (Mai -ett): bezellet, (meg) beteg^éltet^ét, Ereztet, (meg)
er^éé^é/eitet^ét, (meg)er^éé^é/éltet^ét, kellett^ét, reitet^ét
(el), ^égekezet^é

Tp + (M~~Ø~~ + Px):

-t- + (Ps): alaztal, alaztattam, alkottanak, A^étanak, (meg) batoroltak,
czepegtek, (meg) e^é/mertel 2, e^énenk,
(meg)fegettett^énk, (meg) fogatkoztonk 2, (meg)
fogatkoztanak, futtam, g^él^élt^éek, (meg) haborol-
tonk, (ki) hoztal, (fel)k^éltem, k^éuett^étem, lattonk,
(fel) magasztattal, (ff^él) mentel, (Altal) ment^énk,
Ör^él^él^énk, ^étet^élt^étenek (meg), (be) t^él^él^énk, (el)
t^éztel

-t- + (Po): birtad, (meg) e^é/mertet^é 2, e^é/merte, (meg) e^é/merte, fogtad,
g^él^éltem 2, g^él^él^étek, (meg) huzta, (meg) lattad,
Latta, lattak, ^érizte

-tt- + (Ps): fogittal Ifogadtáll, l^éttel 2, l^éttek, l^étt^énenk, mywelkettel, (Ki)
^étt^étem, 'kiöntöttem', t^étt^él, Vettel 2, vigattam, Vittel, V^éttel

-tt- + (Po): atta 2, vetted 2, vette, (ki) v^éltek

-ott- + (Ps): (meg) bizonycitottal 2, kaialtottam, mondottal, omlot-
tanak, (meg) tizteitottal, (meg) valasztottanak

-ott- + (Po): hallotta, onzollottam, (meg)zabadeitotta

-étt- + (Ps): bezellettenek, (el) reitettek, zerzett^él

-ett- + (Po): Ereztette, (Meg) ertetted 2, (meg) gorbeitettek, tekenet-
tem, (meg) tokelletted, |-ett- volna: (ky) men-
tette volna

-ött- + (P_s): uuoltottem, Juoltottem

-att- + (P_s): bizoneitattak

tempus futurum perfectum: (Tf: -nd)

T_f + (M_ø + P_s sg_ø): -and: latand

T_f + (M_ø + P_x): -and- + (P_s): lakandom, (le) zallandok

-end- + (P_s): lendnek, (fel) menendek, (altal) menendez, (ki) menendez, (meg) blendez

-end- + (P_o): veendem

tempus praesens imperfectum:

(T_ø + M_ø) + P_s sg1:

-k: aldok 2, encklek 4, hatok, Iuöltök, (fel) kelek 2, megek, (Be) megek, mondok 2, vagok, Vallok 3, Vigadok, || -k vala: iarokuala, Jekzekuala, latok uala

(T_ø + M_ø) + P_o sg1:

-m: (meg) adom, encklem 2, (meg) fordeitom 2, hirdetem 2, (meg) merem, (ki) noitom, (meg) oztom, orizem, remenkedem, (Meg) zamlalom, vigadom, || -m vala: (meg) leletezemuala

(T_ø + M_ø) + P_o s sg2:

-sz: valasztaz, itelzi litélsz-eI, birz,

-d: (meg)mcucted

-O: meeg Imégyl, vag, vag 5

(T_ø + M_ø) + P_s sg3_ø: aad 2, (el) fol, (el) foly, halgat (meg), (le) hul, yelentet, kenyerek, kenyerekw, ker, lakoztat, mond, nincz, Paranczol, (megh) tanyth, tart, (meg) valaszt, Vigad

(T_ø + M_ø) + P_o sg3:

-ja: agga, halgatta, (meg) mongya, (meg) moſſa, (megh) olthalmazza, (meg) roncza, változtatta,

-i: (meg) emezti, ynty, (meg)zégi 2, (meg) tēri,

(T_ø + M_ø) + P_s sg3:

-ik: bozonkodyk, lakozik, (meg)tiztoltatik, vralkodik 2, vallatik, (meg) vilagoſoltatik,

(T_ø + M_ø) + P_s sg3:

-n: (el)mennyen, vagon 2, vagon, vagon, wasyon, (ki) vizen 3

(T_ø + M_ø) + P_s pl1:

-nk: tezonk, vagonk, vigadonk 2

(T_ø + M_ø) + P_s pl2:

-tok: bezelletek, itelletek, kezeitel, mywelkettek, mondotok,

(T_ø + M_ø) + P_o pl2:

-itek: felitek,

-játok: gancitatok

(T_ø + M_ø) + P_s pl3:

-nak: aiandokoznak, akarnak, alkottatnak, hazudnak irattatnak, lakoznak 2, magasztatnak (fel), morognak, mozdoltatnak, (meg) nomodnak, (meg) ſokaſoltatnak, wadnak, Vallanak 2, változtatnak, uarnak

- nek: bezelnek, egge/ölnenek, ellenkednek, enckelnek, (meg) em-lekeztetnek, ertenek, (meg) feiereitetnek (el) himletnek, (El) idegenölnenek, iöneck, lezneck, mennek, nezneck, vizneck
- (T~~ø~~ + M~~ø~~) + P_o pl3:
 -ik: kerengik 2,
 -ják: (meg) tuggak
 (T~~ø~~ + Mi) + P_s sg1: fu//ak
 (T~~ø~~ + Mi) + P_s sg2: -l: (ffel) agazta//al 2, egekeziel, Vgekeziel, veze//el (el)
- (T~~ø~~ + Mi) + P_o sg2:
 -d: e/merd (meg), (meg)forbatlad, (El) himczed 2, Hozd (ki), (meg) ielenczed, la//ad, olleled (meg), (Meg) porchad, tokelled (meg), toried (meg), tuggad, Vduozehed, (le)ue//ed, vi//elled, vi//elled 2
- (T~~ø~~ + Mi) + P_s sg o: Ag, Bizoneh (meg), fordch (el), Irgalmaz 3, (meg) halgas, Kel (fel) 4, Kely (fel), kerg (meg) las, leg, Mencz(meg) 3, Zabadch (meg), Tekencz, uduozoh, vig
- (T~~ø~~ + Mi) + P_s sg3:
 -n: (meg) algon 3, (meg) azion, imaggon, irgalmazion 2, (Fel) kellen, legen, (el) mennen 2, mongon
 -j + -ék: hyrdette//ek, (meg) kameneggek, (be) marta//ek, viragozick
 (T~~ø~~ + Mi) + P_o sg3: (meg) vilago/eha, (megh) mencze
 (T~~ø~~ + Mi) + P_s pl2:
 -tok: aggatok, (Meg) alगतok, alogatok, fordollatok (meg), hallga//at-tauziatok (el), Vigaggatok
 -tek: Orolletek, tegetek, Enckeletek
 (T~~ø~~ + Mi) + P_o pl2:
 -j + -átok: aggatok, la//atok, mongatok 4
 -j + -étek: tegetek
- m(T~~ø~~ + Mi) + P_s pl3:
 -nek: (meg) betegölte//enek, (el) feleggenek, generkeggenek, (el)himle//enek, örlöllenek, öruendezienek, zenueggenek 2, (el) vezienek,
 -nak: (meg)fogatta//anak, (meg) fogatkozianak, (Meg) fordollanak 2, (el) fu//anak, (meg)zabadolta//anak, Vigagganak 2,
 (T~~ø~~ + Mi) + P_s pl3: (meg) vegck, (ki) rekeziek
 (T~~ø~~ + Mc) + P_s o sg3: alkottatnek, (meg) e/merne, Kewanna, (meg) olne, wolna,
 (T~~ø~~ + Mc) + P_s o pl3: Vallanak, lenenek

3. Összegezés

3.1. Az elbeszélő múlt alaktani gazdasággal van jelen a kódexban. Főként az I. számú corpusra (Passió) jellemző ez, amely elbeszélő próza; itt az elbeszélő múlt azt a cselekménysort jelöli, amely az elbeszélésnek a főmoz-
 12

zanatait képezi. Ez a szövegünkben betöltött szerepe megfelel *Szarvas Gábor* funkciókörülírásának, amellyel az *íra* alakot definiálta: "Ezek valamely történetek azon eseményei lesznek, melyek különváltak a mellékörülmenyektől magának a történetnek mintegy magvát, velejét láttatják velünk." (Szarvas G.: A magyar igeidők 33.1.)

Szövegünkben is az egyes 3. személyben leggyakoribb az elbeszélő múlt - ezt már a korábbi nyelvemlékekben is meg lehet figyelni -, vm. a Passió párbeszédese részeiben egy igen ritka, történés-konstatáló szerepben (egyes 2. személy) is előfordul ez az idő (pl. *ýrale, walale, Adal*).

A II. számú corpus (zsoltárok) szövegében jóval kisebb mértékű az elbeszélő múlt használata (183:28 az arány). Ez közvetlenül összefügg a megnövekedett számú jelenidő- és múltidő-használattal; tehát a zsoltárok egyébként sem elbeszélősszerű szövegében egyrészt az átképzeléses jelen (*praesens historicum*), másrészt pedig a -t-s perfectum veszi át az elbeszélő múlt helyét.

3.2. A *befejezett múlt* előfordulását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a mozzanatos igéknél jelentkezik (*felelth, tetth, zoltam* stb.); a tartós cselekvést jelentő igék múlt idejű alakja *összetett múlt* formájában jelentkezik (pl. *predicallotwala, zalotwala, foltawala* stb.). A geminálódott időjel (-it) jelölése ingadozó, helyenként a *hangérték nélküli h* helyettesíti (pl. *Mondoth wala, izenttetth*).

3.3. Az *összetett ideidők* különböző típusaira kevés példát nyújt a kódex szövege.

3.3.1. Ez különösen érvényes az *írt volt/ír volt* típusra. *Bánhidi Zoltán* ezt a jelenséget időben is meghatározza: "...első nyelvemlékeink korában *volt-os* összetétel szinte alig akadt (...), a XVI. század elejétől kezdve viszont mind gyakrabban feltűnik..." (B.Z.: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete 3.1.)

Fontos lehet annak megállapítása, hogy a 250. lap 18. sorában levő *kereřlet wolth* főigéje valóban jelen idejű, vagy pedig téves másolást feltételezve a *kereřlett* perfectum-formát kell keresni. A szövegkörnyezet ez utóbbit támogatja: "Ees *keerde* herodes ha az wolth az gyermek kyth atyam *kereřtet wolth*: Ees kyert ęook gyermeketh meg ewlwtwnek..." (250 1. 18-19. sor).

A *keres* igének szükségszerűen az elbeszélő múlt *öletének*-nél régibb múlt időt kell kifejeznie, amire a *keresett volt* a legmegfelelőbb; egyrészt ennek fejlődik ki később régmúlt jelentése, másrészt az *ír volt* (esetünkben keresztet volt) forma a XVI. század végéig szinte alig jelenik meg (a *Szabács Viadalá*-ban egy adat: *hařad volt*).

3.3.2. Az *ír vala* típus eléggé gyakori szövegünkben – befejezetlen, tartós, illetve ismétlődő cselekvést fejez ki. Az egyetlen korai – s nem is egyértelműen igekötős igeidőnek felfogható – Halotti Beszéd-beli *mige zocoztia vola* példától eltekintve ez az igeidő ritkán jelenik meg igekötővel – az ige alapjelentése és az igekötő perfektiváló szerepe ui. összeférhetetlen. Az Apor-kódexban mégis találunk ilyen alakot: *el bochatya wala, el foly wala, meg leletezem uala*; mely formák jelentésükben nyilvánvalóan a cselekvés mozzanatainak ismétlődését fejezik ki, de *tévesztések* is lehetnek.

Mindkét elemében személyragozott forma (írok valék) a vizsgált anyagban nem fordult elő.

3.3.3. Az *írt vala* az előbbihez hasonlóan megtalálható, szabályosan a múltban befejezett cselekvést, történést kifejező igéknél (pl. Mentwala, at-tauala).

3.3.4. Az *írt volna* alak nyelvfejlődésbeli kontinuitását és mai köznyelvi jelenlétét szükségessége eredményezte. Mindkét corpusban megjelenik.

3.3.5. A későbbi századokban sok vitát megért *írni fog* alak a vizsgált anyagban nem jelenik meg; mozzanatos, illetve befejezett értelmű igék jelen ideje helyettesíti.

3.4. Az Apor-kódex igeidőinek tekintélyes részét képviselő jelen idejű alakokkal is érdemes foglalkozni. A *∅* morfémás igealak valójában nem fejez ki időt, tehát *akronisztikus*, de a konkrét szövegkörnyezetben különböző idővonatkozást kaphat. Kódexünkben is előfordul a jelen idős alak *általános értelmű* használatban, jövő értelemben (pl. el bochatom, el arol, vigasztal meg stb.), felszólítást kifejezve.

3.5. Az *-and/-end* jeles jövő idő kérdése az Apor-kódexban

Ismeretes, hogy a jövő időnek a finnugor nyelvekben nincs külön jele. Vagy a jeltelen igealakok szolgálnak erre, vagy összetett igealakokkal, körülírással fejezik ki.

A magyar nyelvben kifejlődött egy külön jövőidő-jel: az *-and/-end*. Korábbi alakja *-md* lehetett, ezt találjuk meg a Halotti Beszédben is: "y/a ki nopun emdul oz gimil/twl. halalnec halalaal holz". Az időjel az *-m* és *-d* mozzanatos képzők összetételéből alakult ki, s a mozzanatosság, a szándékoltság, tehát a *conativ* jelentésen keresztül vált alkalmassá a jövő kifejezésére. Ennek a folyamatnak az ideje a vélemények szerint az ősmagyar kor lehetett (futamod- futand).

Élettörténete és használata körül mindig léteztek viták, kétségek. Klemm Antal történeti mondattanában megállapítja, hogy ezek az igealakok az élőbeszédben sohasem voltak igazán használatosak, főleg az irodalmi alkotásokban, a bibliafordításokban találhatók meg.

Jelentéstörténetét vizsgálva, az Apor-kódex szövegében érdemes figyelemmel kísérni beszédhelyzeti beágyazódását, a mondat típusokat, amelyekben megjelenik, mert itt is bizonyítható az időjel eredetibb funkciója: a *függő idő* kifejezése. Az általános idő jelölésére ősi kifejezőeszközként a jelen idejű igealak szolgált, később a körülírt, analitikus formák.

Mészöly Gedeon a Halotti Beszéd *emdul* alakjáról ezt írja: "Hogy a HB. *emdul* igealakja nem egyenes állítást, hanem csak lehetőséget fejez ki, az kitűnik abból, hogy ez az *-md* képzős futurum csak a "ki nopun..." kezdetű mellékmondatban van, mely egy föltett, egy *lehető* cselekvést fejez ki;"

A Marosvásárhelyi Sorok néhány mondatnyi töredékében három *-and/-end* jeles jövő időt is találunk: *el viuend, meg elend, hallandia*. Az a körülmény is, hogy a kódex a Vulgata latin szövegét tartalmazza, magyarázza ezeknek a ritka igeidőalakoknak a jelenlétét. A mondatok a következők:

1) "*ha medue el viuend* valami neme kelket IésI 2) *ha miden* te atyad

david kiral chach eggict meg elend IcsI 3) valaky azt hallandia az nog yelteft tezen..."

Mindhárom vizsgált igealak feltételes-időhatározói mellékmondatban szerepel (a harmadik példánál ráértéssel kiküszöbölhető a *ha* kötőszó hiánya), a főmondat igealakja jelen idejű.

Ilyen értelemben érdemes megvizsgálni az Apor-kódex néhány -and/-end jeles igeidejét:

1) Leggyakrabban jelentkezik feltételes mellékmondatban;

"Ha ma en zomat hallangatok ne akariatok meg kemeitencetok tu zueteket" (93.zs.189.1.16. sor);

"Ha en iga//agimat meg/emmitendik: es en paranczolatimat nem orizen-dik, Meg latom ve//öve// hamif//agokat..." (88.zs. 23-25. sor).

2) Időhatározói mellékmondatban: "Heit firfiu nem e meri es balgatak nem erti ezeket, Mikor ki kelendnek bun//ök mikent zena: es meg tetendnek mendennek kik mvuelkednek hamif//agot..." (91.zs.11-14. sor);

"Orolnek en aiakim mikor eneklendek teneked..." (70. zs. 4.s.)

3. Alanyi mellékmondatban: "Bodog ember kit te oktatandaz vram (93.zs.23. sor);

Az itt bemutatott példamondatokon túl gyakoriság szempontjából a feltételes mellékmondatbeli előfordulása a leggyakoribb.

A főmondatbeli ige kivétel nélkül jelen idejű, az -and/-end-es forma kizárólag a mellékmondat állítmányaként szerepel, amiből levonható a következtetés: az Apor-kódexban is – akárcsak a Bécsi Kódex szövegében -, ez a forma nem általában a jövő időt, hanem a jövőbeli cselekvésnek a főmondatból való függését jelölte – függő idő tehát.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. A magyar nyelv rendszere, Magyar Tudós Társaság, Buda, 1847.
2. A mai magyar nyelv rendszere I. Akadémiai K., Bp. 1961.
3. Bánhidi Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete, Akadémiai Kiadó, Bp., 1957.
4. Bárczi Géza: A magyar igeragozás rövid története, in: Nyelvtörténeti szöveg- és tanulmánygyűjtemény (Inczefi), Tankönyvkiadó, Bp., 1969., 136-149.1.
5. Berrár Jolán: Magyar történeti mondattan, Tankönyvkiadó Bp., 1957.
6. E. Abaffy Erzsébet: Latin hatás a XV-XVI. századi magyar igeragozásban, in: Arcális nyelvészeti tanulmányok (Balázs J.), Tankönyvkiadó, Bp., 1983., 113-181.1.
7. Gyomlay Gyula: A magyar igealakok rendszere MNy., XIX. évf. (1923), 133-137.1 XX. évf. (1924), 63-71.1.
8. Györke József: Az igeidő, Malich-Emlékkönyv, Bp. 1942., 95 + 103.1.
9. Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba, Tankönyvkiadó, Bp. 1976.
10. Horváth Károly: Széljegyzetek az Apor- és Döbrentei-kódexhez, Malich-Emlékkö nyv, 168-176.1.

11. Károly Sándor: A Bécsi Kódex nyelvtana, Akadémiai K., Bp., 1965.
12. Klemm Antal: Magyar történeti mondattan, Bp., 1928.
13. Lotz János: A magyar igeidők szemantikai elemzése, Nyr., 1961., 69-82.1.
14. Pálfalvi Etelka: A magyar irodalmi nyelv kezdeti szakaszának néhány sajátosság a, Néprajz és Nyelvtud. X., 69-73.1.
15. Pásztor Emil: Az elbeszélő múlt idő az iskolában, Nyr. 1961., 69-82.1.
16. Ruzsiczky Éva: A fog igével körülírt jövő idő kérdéséhez MNy. LI. évf., 233-2 39.1.
17. Simonyi Zsigmond: Tüzetes magyar nyelvtan I. Bp. 1895.
18. Soltész J. Katalin: Az elbeszélő múlt kihalása MNy. LIII. évf. (1957), 127-138.1. 19. Szarvas Gábor: A magyar igeidők, Pest, 1872.
20. Vámszer Márta: A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere, Kritérium, Bukarest, 1972.
21. Velcsov Mártonné: Az and-end időjeles igeidő történetéhez, Néprajz és Nyelvtud. XIX-XX., 303-310.1
22. Velcsov Mártonné: Újabb adatok az and/end időjel történetéhez Néprajz és Nyelvtud. XXI., 35-45.1.
23. Vértés Judit: Szélgjegyzet az Apor-kódex helyesírásáról MNy. 1964., 200-201.1.

REZIME

Morfologija glagolskih vremena u kodeksu Apor

Autor proučava označavanje glagolskih vremena u kodeksu Apor iz XV veka u cilju dobijanja potpunije slike razvoja glagolskog sistema u mađarskom jeziku. U tekstu kodeksa zastupljeni su razni oblici glagolskih vremena, pre svega perfekta. U pogledu upotrebe glagolskih vremena psaltirski delovi kodeksa jasno se razlikuju od proznih delova. Vrsi se i upoređivanje vremenskih oblika u kodeksu Apor sa oblicima iz ranijih jezičkih spomenika.

Resümee

Die Morphologie der Verbaltempora im Apor-Kodex

Der Autor untersucht die Verbaltempora im Apor-Kodex (aus dem 15. Jahrhundert), um über die Entwicklung des ungarischen Verbalystems ein vollständigeres Bild zu erhalten. Im Text des Kodexes sind unterschiedliche Verbalformen vorhanden, vor allem Perfektformen. Was den Gebrauch der Verbaltempora anbelangt, unterscheiden sich die Psalter klar von der Prosatexten. Der Autor unternahm eine Kontrastierung der Zeitformen aus dem Apor-Kodex mit anderen früheren Sprachdenkmalern.

AZ ETELKÖZI MAGYARSÁG GAZDASÁGI ÉLETE ÉS RÉGI TÖRÖK JÖVEVÉNYSZAVAINK

HAJNAL JENŐ

Újvidéki Rádió, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1986.február 26.

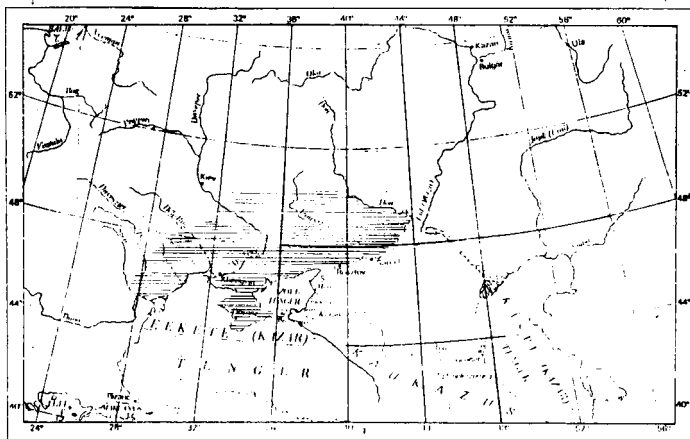
I. BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Dolgozatom célja, hogy régi török jövevényszavaink segítségével rekonstruáljam az ősmagyarok gazdasági életét a vándorlások korának abban a kései szakaszában, amelyben már kialakult a magyar nép törökös államszervezete, törzsi rendszere, végbement a törökös műveltségbe való beilleszkedése, és amikor már rövid idő választotta el a IX. század végi honfoglalástól.

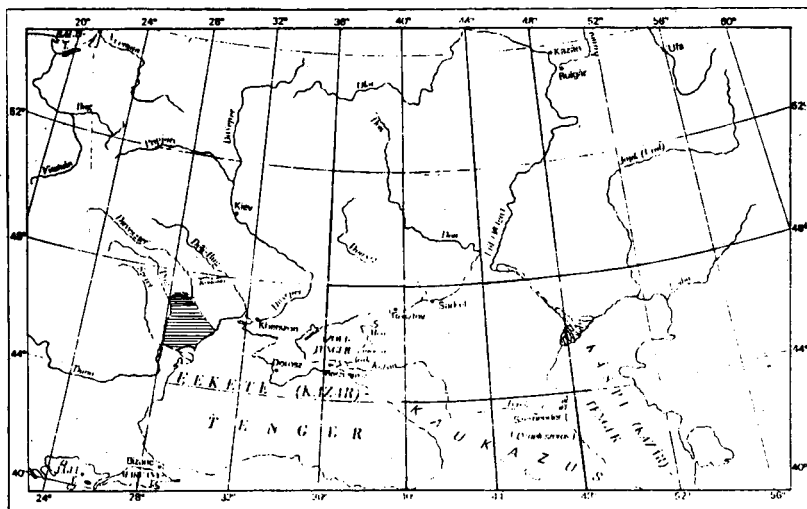
Mielőtt azonban rátérnék az etelközi magyarság gazdasági fejlődésének a bemutatására, amely megteremtette a honfoglalás utáni feudális jellegű államszervezés előfeltételeit, szólnom kell arról az ismeretlen földrajzi tájról, vidékről, ahol a magyarság élt a honfoglalás előtt, és amelyről a X. század derekán így írt Bíborbanszületett Konstantín: "Azt a helyet pedig, amelyen a türkök (azaz magyarok) korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevére Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják" (MEH. 121).

Etelköz fekvése és a helynév időbelisége mindmáig vitatott kérdés, amelyet megnyugtatóan a Magyar Nyelv LXXX. évfolyamában kezdeményezett tudományos vita sem tudott tisztázni.

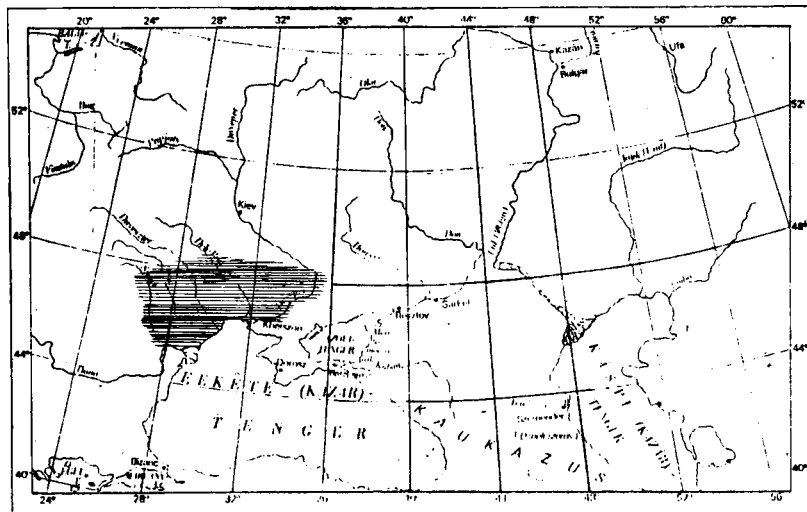
GYÖRFFY GYÖRGY például úgy véli, hogy "870 körül a Don és a Duna folyó közötti nagy területet értették Etelközön. Lehetséges azonban, hogy az Etelköz név korábban szűkebb vagy éppenséggel más folyóközi terület megjelölésére szolgált" (MNy. LXXX, 388):

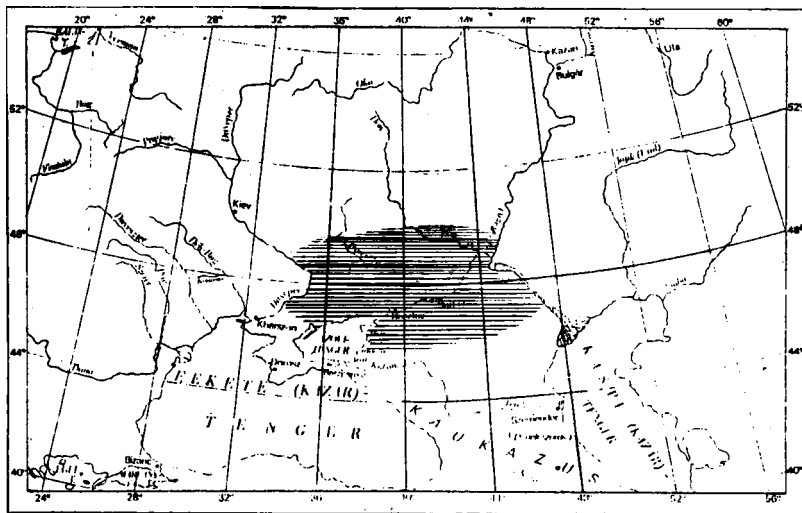
BENKŐ LORÁND a Bugtól nyugatra lokalizálja Etelközt. Ezen belül legvalószínűbbnek azt tartja, hogy "magát az Etelköz nevet a Dnyeszter-Fekete-tenger-Al-Duna-Prut közti terület, a későbbi Besszarábia viselhette" (MNy. LXXX, 411):

HARMATTA JÁNOS a bizánci császár szövegét véve alapul arra az álláspontra helyezkedett, hogy "a besenyők településterülete, azaz Atelkuzu ... a Szeret és a Dnyeper közli területet, s a Szeret jobb partján, valamint a Dnyeper bal partján elterülő vidéket foglalta magába" (MNy. LXXX, 426):

VÉKONY GÁBOR viszont azt a véleményét fejtette ki, hogy "BENKŐ és HARMATTA dolgozatai ... nem kényszerítenek bennünket arra, hogy feladjuk a hagyományos Levedia és Atelkuzu képet ... 870-880 körül tehát a magyarok a Volga és a Dnyeper között vannak, Atelkuzu területén, amely név azt is jelenti, hogy szállásaik központja inkább a Volga közelében volt" (MNy. LXXXII, 50):

A lehető legóvatosabban LIGETI LAJOS körvonalazta a magyarság honfoglalás előtti történetének utolsó szakaszát, és a következő megállapításokat tette: "E szakasz eseményei térben a Dontól az Al-Dunáig zajlottak le a mohamedán külfők szerint; a szláv legendában (ti. a Metód-legendában) a keleti határ valamennyire keletrebbre húzódott; lényegesen nyugatabbra a bizánci forrásban (DAI.). Időben a IX. század második felében járunk, legrégebb kronológiailag megfogható pontja a hatvanas évek legelejére esik, legkésőbbi dátuma a honfoglalást közvetlenül megelőző évek valamelyike" (MNy. LXXXI, 17).

Am ezek az állítások és kétségek nem befolyásolhatják vizsgálódásaimat, mert úgy vélem, hogy amikor az etelközi magyarság gazdálkodását akarom bemutatni a régi török jövevényszavak tükrében, akkor sem térben, sem pedig időben nem szoríthatom kutatási területemet bármelyik fenti nézet határai közé. Ennek magyarázatára egyelőre talán elegendő lesz, ha idézem PETRO LIZANEC tömör meghatározását a jövevényszavak lényegéről: "a lexikai átvétel hosszú nyelvi folyamat, melynek eredményeként egy nyelv szavait és szerkezeti elemeit egy másik nyelv rendszere fokozatosan elsajátítja a különböző népek nyelvi, gazdasági és kulturális kapcsolatainak következtében" (NytudÉrt. 89, 200).

II. TÖRÖK HATÁS A VÁNDORLÁSOK KORÁBAN

A) Az idegen nyelvi hatás

A honfoglalást megelőző néhány évszázadban a kései ősmagyar nyelvet, mindenekelőtt a magyar szókészletet a legjelentősebb idegen nyelvi hatás a török nyelvek részéről érte. Hosszú és intenzív történeti kapcsolatokról vall az a kétszázat meghaladó, nyelvünkben ma is élő török jövevényszó, amely ékesszólóan bizonyítja, hogy a török-magyar nyelvi érintkezés vándorlás, leigázás, békés együttélés, ötvöződés és kereskedelmi kapcsolatok révén jött létre.

"Az újabb kutatások megerősítették, hogy nyelvünk eme nevezetes korszakának török elemei a törökségnek egy sajátos ágából származnak, amelynek ma egyetlen élő ága a csuvas, s amelynek jelentős török népektől beszélt korábbi ágai kihaltak. Ezt az r/l-nek nevezett nyelvet korábban általánosan bolgár-töröknék nevezük" (LIGETI, TörKap. 525).

LIGETI LAJOS ezt az elnevezést az alábbi meggyőző érvek alapján bolgár-kazárra módosította:

(a) A *Šarkel* név etimológiája utal, hogy a kazár vitathatatlanul a csuvasos jellegű nyelvek közé sorolható.

(b) Ez a felismerés feloldja azt az ellentmondást, hogy a szoros kazár kapcsolatok ellenére a magyar nyelvnek nincsenek kazár jövevényszavai.

(c) "Bolgár-török" jövevényszavaink kapcsán így kapunk feleletet arra a kérdésre is, miért a bolgárok szavait vettük át, amikor gazdasági fejlődésünk legfontosabb elemeit csak a letelepült földművelő szlávoktól, azaz az alánoktól kölcsönöztük? A doni alánok ugyanis, amikor kapcsolatba kerültek a magyarokkal, zömükben már átvették a környező bolgár-török nyelvet (vö. FODOR, Verecke híres útján... 182).

Kár, hogy ezt a valószínűnek látszó hipotézist, azaz hogy a (volgai és dunai) bolgárokon kívül a kazárok és alánok is csuvasos típusú nyelvet beszéltek, egyelőre szegény szórványemlékanyag támogatja.

A csuvasos török nyelv hatásának a kezdeteit a VI. és VII. század határára tehetjük, míg megszüntetését a X. század végére, amikor a kabarok feltehetően felcserélték eredeti kazár nyelvüket a magyarra. Mai ismereteink szerint tehát több száz évig állt kapcsolatban a bolgár-kazár nyelv a magyarra. "E hosszú idő alatt a török nyelv nem érintette egyenlő intenzitással a magyart. Nyilván szerényebb mértékben jelentkezett a kezdő évszázadban, szinte bizonyíthatóan lanyhult a X. század kabar-kazár nyelvének hatása a magyarra. A történeti források mérlegelése arra indít, hogy a hatás kezdeténél a volgai bolgár-törököket keressük. Az ő szerepüket rövidesen átvették a kazárok. A földműveléssel kapcsolatban vállaltára fogott életföldrajzi koordinátákat térképre vetítve kiderül, hogy ilyen tárgyú csuvasos jövevényszavak a kazár birodalom területén kerülhettek nyelvünkbe. A kazár birodalomban eltöltött idő kétszáz évre tehető; ez alatt az idő alatt alakult ki a magyar nép törökös államszervezete... A IX. század elején (830 körül) belső lázadások következményeként a magyarok kiváltak a kazár birodalomból, és a felgyorsult vándorlásban eltöltött IX. század végén megérkeztek a Kárpátokhoz" (LIGETI, Tör.Kap. 531).

Az elmondottakból következik: miért találunk bolgár-kazár jövevényszavaink közt ócsuvas jellegűek mellett középcsuvas típusokat, elszigeteltnek tűnő nyelvjárási sajátosságokat, és amikor az etelközi magyarság szókészletének török rétegével szeretnék foglalkozni, miért beszélnek bolgár-kazár elemekről és nem egy szűkebb területre és rövidebb időszakra korlátozható török nyelvi hatásról. A vándorlásban eltöltött hosszú időn és az ezalatt megtett úton kívül a sovány szórványemlék-anyag is kellően magyarázza azt a sajnálatos tényt, hogy eddig még senki sem tudta csoportosítani és osztályozni a bolgár-kazár kölcsönzések típusait (az egy területen együtt élő népek közötti kölcsönzést, a szomszédságban élő nyelvek közötti kölcsönzést, a közvetítő nyelvek révén létrejött kölcsönzést és az olyan kölcsönzést, ahol nincs közvetítő nyelv, és a két nyelv sem érintkezik).*

Dolgozatomban a nyelvi kölcsönzés kérdésének vizsgálata elsősorban a gazdasági élettel kapcsolatos jövevényszavak köré koncentrálódik, anélkül, hogy külön tudnám választani a vándorlás kora török jövevényszavainak egy-egy történelmi-fejldési időszakra vonatkoztatható rétegét.

A szókészlet számbavételekor GOMBOCZ ZOLTÁN, BÁRCZI GÉZA és LIGETI LAJOS könyveit (BTLw., Szók.², TörKap.), továbbá a TESz. megfelelő szócikkeit használtam föl. Az összesítő szójegyzéken a jelentéseken kívül külön kiemeltem azokat a lapszámokat, melyeken a négy forrás tüzetesen foglalkozik a szó eredetével és történetével, vagy a vizsgálat szempontjából fontos adatokat közöl. A szójegyzék összesen 106 címszót tartalmaz. Ezek a következőképpen oszlanak meg:

GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG	GOMBOCZ, BÁRCZI,		LIGETI, TESZ.	
	BTLw.	Szók. ²	TörKap.	
1. ÁLLATTARTÁS (35)	28	31		3435
2. FÖLDMŰVELÉS (32)	29	30	31	32
3. HALÁSZAT (8)	4	4	8	6
4. VADÁSZAT (12)	11	12	12	12
5. IPAR (12)	11	11	11	12
6. KÖZLEKEDÉS (2)	2	1	2	2
7. KERESKEDELEM (5)	4	5	5	5
Összesen: (106)	89	94	103	104

* A. A. Reformatszkij típusai: RÓNA-TAS, A nyelvrokonság. 266

(1) A kései ősmagyar nyelvnek a gazdasági életre vonatkozó bolgár-kazár jövevényszavai (összesítő szójegyzék)

1. ÁLLATTARTÁS

a) a szarvasmarha-tenyésztés szókincse

GOMBOCZ, BÁRCZI, BTLw.	Szók. ²	LIGETI, TörKap.	TESZ.	
1	2	3	4	
<i>barom</i> "szarvasmarha, jószág; vagyon"	40	77	278-9	I, 254
<i>ökör</i> "herélt szarvasmarha"	111	45, 56 72, 77	235	III, 23
<i>bika</i> "szarvasmarha hímje"	45	77, 134	279-80	I, 299
<i>tinó</i> "kétéves tehén tinó"	130		77	43, 235 III, 920
<i>ünő</i> "(fiatal) tehén; kérődző állatok nőténye"	136	77, 131	79,	280-1 III, 1053
<i>borjú</i> "fiatal szarvasmarha"	51	36, 72	68-9	I, 345
<i>(bika)csök</i> "nagyobb hím állatnak, főként a bikának a hímveszszője"	63	-	281	I, 562
<i>tulok</i> "(fiatal) ökör, esetleg tehén"	132	56, 75 77	-	III, 1000

(b) a juh- és kecsketenyésztés szókincse

	1	2	3	4
<i>ünü</i> "herélt kos"	137	77	79	III, 1055
<i>toklyó</i> "egy-két éves juh"	130	77	122-3	III, 933
<i>kos</i> "a juh hímje"	100		77	56, 282-3 II, 585
<i>üvecs</i> "fiatal (nőtény bérány)"	-	77	102	III, 1058
<i>olló</i> "őz, kecske vagy juh kicsinye;	109	77	70	II, 1076

kecskegida"				
kecske "a birkával	90	47, 70	283-4	II, 420
rokon, jól				
tejclő				
háziállat"				
gyapjú "a juh göndör,	75	73, 77	69	I, 1121
fürtös szőrzete"				
gyapot "pamut"	-	-	33	I. 1121

c) a tejgazdaság szókincese

	1	2	3	4
túró "aludttejből	133	77	278	III, 1005
készült tejtermék; sajt"				
író "köpüléskor		-72, 73	15-6,	II, 234
visszamaradó		77	24-5	
tejszerű, savanykás				
folyadék				
sajt "tejből, ill.	113	77	(129, 185,	III, 474
túróból éreléssel			542)	
készített				
tejtermék"				
köpi "vajköpi fa-	-	77	317-8	II, 617
cedény; hasábszerű faedény"				

d) a disznótenyésztés szókincese

	1	2	3	4
disznó "sertés; vad-	68	77, 149	45,285	I,646
disznó"		153,158		
átrány "herélt kan	39	77	285-6	I, 181
disznó"				
serte "erős, kemény	117	77	286-7	III, 526
szőr; sündisznó tuskéje"				

e) a baromfitenyésztés szava

	1	2	3	4
<i>tyúk</i> "egy fajta házi szárnyas; ennek nőténye;	135	77	43	III, 1020

f) az állattartás egyéb szavai

	1	2	3	4
<i>ól</i> "kisebb gazdasági épület; kárám	108	77	67	II, 1072
<i>karám</i> "náddal, veszővel stb. körülkerített, fedetlen hely a szabadban le- gelő háziállatok együtt tartására és védelmére"	-	77	203, 278	II, 374
<i>vályú</i> "csónak alakú, állatok etetésére szolgáló (fa)edény; csatornaszerű vájat, mélyedés"	223	76	40-1	III, 1084
<i>kuvasz</i> "egy fajta nagy testű házörző kutya"	-	-	278	II, 688
<i>kölyök</i> "emlősök, főként kutya, macska kicsinye"	104	-	17	II, 608

g) a lovasnomád életmód szókincse

	1	2	3	4
<i>csökönyös</i> "magát megkötő ló	64	40, 70	253	I, 563
<i>gyeplő</i> "kötél, kötelék, a zablához erősített szíj, mellyel	78	73, 77	21, 245	I, 1127

a ló mozgását irányítják"				
<i>kantár</i> "a ló fejére csatolható szerszám, amelyhez a zablát és a szárat kapcsolják	-	77	246	II, 350
<i>bék(ly)ó</i> "megjelölésként süttött bélyeg"	42	75, 77	246-8	I, 271

h) a tevetenyésztés szava

	1	2	3	4
<i>teve</i> "Camelus"	129	77	52, 63 305-6	III, 914

2. FÖLDMŰVELÉS

a) a szántóföldi munkák szókincse

<i>arat</i> "érett szemes termést levág	37	-	287-9	I, 172
<i>búza</i> "gabonaféle"	55 154	77, 131,	30-1	I, 398
<i>árpa</i> "gabonaféle"	38 131	77, 129	287	I, 180
<i>dara</i> "köles; szemcsés a lisztnél durvább őrlemény	68, 165 172	75, 77	43, 115-6 122	I, 593
<i>ocsú</i> "a kicsépelt gabonának rostálló, szemetes, törmelékes része"	108	-	58	I, 1066
<i>borsó</i> "veteményborsó"	52	74, 77	56	I, 349
<i>eke</i> "szántásra használatos mezőgazdasági eszköz"	69, 172	75, 77	47	I, 733
<i>sarló</i> "rövid nyélre erősített,	114	73, 77	23, 44-5 448	III, 494

félkör alakú				
penge				
<i>szór</i> "kicsévelt	125	77	63	III, 783
nát lapáttal				
magasba hány,				
hogya a szem és				
a pelyva külön				
váljék; vet"				
<i>őröl</i> "terményt őröl	112	77	63, 289	III, 36
<i>tarló</i> "szántóföld"	127	77	77	III, 855
<i>boglya</i> "szénaboglya"	49	57, 59	-	I, 322
		77		
<i>szénű</i> "kör alakú hely	122	72-5, 77	14, 23	III, 743
tárgy"				
<i>gyom</i> "burján, gyom"	80	73, 74, 77	35	I, 1132
<i>kóró</i> "különféle növé-	99	77	63-4	II, 578
nyeknek rend-			310	
szerint télen				
át is megmara-				
dó, száraz, ke-				
mény szára"				

b) feldolgozó mezőgazdasági termelvények szókincse

<i>komló</i> "Humulus lu-	97	77	78, 236	II, 537
pulus"				
<i>csalán</i> "Urtica"	57	24, 74	58	I, 472
		77, 153		
<i>kender</i> "kender, len;	92	77	29, 290-1	I, 441
Cannabis				
sativa"				
<i>kölyű</i> "zúzómalom;	-	77	77, 291	II, 608
kézi mozsár				
<i>tiló</i> "a kender és a	129	75, 77	34-5	III, 918
len szárának				
összetörésére				
és a pozdorjá-				
tól való meg-				
tisztítására				
használt eszköz"				
<i>csepű csöpű</i> "csepű,	59	75, 77	58	I, 504
kóc, kender				
vagy len tilo-				
lásából vissza-				
maradt szeny-				
nyes hulladék				

<i>orsó</i> "fonóeszköz, amelyre a fona- lat felsodorják"	110	77	57	II, 1094
---	-----	----	----	----------

c) a gyümölcsészet, kerti művelés szókincese

<i>gyümölcs</i> "növényi termés"	81 77	73, 75 84	17, 54	I, 1140
<i>alma</i> "gömbölyded, le- ves bélű gyümölcs"	36	47, 77	287	I, 140
<i>körte</i> "hosszúkás ala- kú, leves, né- ha kövecses hú- sú gyümölcs: ilyen gyümölcsöt termő fa"	-	77	287 291-2	II, 621
<i>som</i> "rendszeres vadon termő, fanyar, savanykás ízű, piros, csonthé- jas magvú gyü- mölcs"	-	77, 153	292-3	III, 571
<i>dió</i> "csonthéjas gyü- mölcs; ilyen gyümölcsöt ter- mő fa"	215	77	21	I, 641
<i>kökény</i> "Prunus spino-	101	77	112-3	II, 604

d) a szőlőművelés szókincese

<i>szőlő</i> "fürtös bo- gyótermés; az ezt ter- mő cserje"	125, 152	73, 75 77	23, 29 293-4	III, 794
<i>bor</i> "szőlőbor"	49	77	235	I, 341
<i>szűr</i> "folyadékot; gyümölcs, kü- lönösen szőlő levét szűr"	127	72, 77	14	III, 812
<i>seprő</i> ~ <i>söprű</i> "must al- ja; salak üledék"	116	74, 77	77	III, 519

3. HALÁSZAT

<i>örém</i> "halászhely"	-	-	294-5	-
<i>örvény örmény</i> "víz- forgás, forgó; mélyvíz"	112	-	295-6	III, 39
<i>gyalom</i> "hosszú kerítő- háló, melynek közepén zsák van"	74	73, 77	21	I, 1118
<i>gyertya</i> "fáklya az éj- jeli halászat- hoz"	78	47, 72 73, 77	45-6	I, 1128
<i>vék</i> "lék"	224	-	41	-
<i>tok</i> "porcos vázú, iváskor a folyókba vándorló tengeri hal; <i>Acipenser</i> <i>sturio</i> "	-	77	296	III, 932
<i>süllő</i> " <i>Lucioperca lucio-</i> <i>perca</i> "	- 135	74, 77	17, 46-7	III, 628
<i>sőreg</i> " <i>Acipenser stel-</i> <i>latus</i> "	-	-	63	III, 581

4. SOLYMÁSZÁS, MADARÁSZÁS (VADÁSZAT)

<i>sólyom</i> "a varjúnál nagyobb, va- dászatra be- tanítható ra- gadozó madár"	-	78	212-3	III, 570
<i>keselyű</i> "dögevő, nagy testű, éles látású madár"	-	78	212-3	III, 570
<i>ölyv-ölyű</i> "a sasok csa- ládjába tarto- zó, a holló- nál nagyobb ragadozó madár"	111	57, 59 78	297	III, 26
<i>turul</i> "az ősmagyar mon- dailágban sas- hoz vagy sólyomhoz hasonló madár"	133	78	70-1 296-7	III, 1005
<i>karvaly</i> "a sólyomalka- túak rendjébe tartozó, pala-	219	78	71	II, 395

szürke hátú ragadozó madár"				
gödény "daru nagyságú madárfajta"	72	57-9, 78	305	I, 182
tűzok "mezőn élő, puly- ka nagyságú, sárgásbarna színű madár"	133	78	30-1	III, 1009
oroszlán "a macskával rokon raga- dozó állat"	110	78	305	II, 1093
bőlény "szarvas, já- vorszarvas"	55	78	305	I, 361
tör "hurok, kelepce csapda"	121	11, 77	297-8	III, 969
hurok "kötésforma"	84	56, 77	297-8	II, 171
harang "többsnyire bel- sejébe sze- relt ütéssel megszólaltha- tó hangadó, jel- adó eszköz"	83	45, 56, 57 59, 70, 72 77	27-8	II, 54

5. ESZKÖZÖK ÉS MESTERSÉGEK (KÉZMŰVESIPAR)

ács "famunkás, ács"	35	44, 77 140	298-9	I, 94
szűcs "varró, aki varr"	126	73, 77	23 290-300	III, 810
sátor "szétszedhető vázra feszi- tett, bőr- ből, ponyvából stb. összeál- lított építmény"	115	77	57	III, 500
karó "egyik végén rendszerint kihegyezett, vé- konyabb farúd"	90 77	67, 72 79	14, 15	II, 387
gyűszű "kis tok"	83	73, 77	21	I, 1141
gyárt "készít, csinál alkot"	75	73, 77	21	I, 1123
teker "körben vagy va- lami köré csa- var; forgatás- sal működtet,	128	77	-	III, 877

mozgat; csavar- va, sodorva ké- szít"				
(el)tűr "testi-lelki bántalmakat elvisel; fi- zikai hatást el- visel"	134	72, 77	320	III, 1040
(fel)tűr "összehajto- gat, össze- göngyöl; ruha szélét, ujját felhajtja"	134	72, 77	320	III, 1014
csavar "fordít, csóvál	58	77	(104)	I, 488
gyűr "por- vagy liszt szerű anyagot nyomkodva kever, tömörít, dagaszt"	-80	27, 73 77	20	I, 1138
ágyú "eszköz, szerszám"	-	-	228 316-7	I, 108

6. KÖZLEKEDÉS

tengely "jármű kerekei- nek támasztéka; kerék támasztó- rúdja"	128	77	300	III, 887
szál "farönk; tutaj"	119	-	300-1	III, 656

7. KERESKEDEÉS (KERESKEDELEM)

bársony "egy fajta (brokát) selyem"	-	77	56, 235 301-2	I, 254
gyöngy "igazgyöngy; üvegből vagy más anyagból készített, díszítésre használt gömböcske stb."	80	47, 73 74, 77	21, 234-5 302	I, 1134
bors "erősen csípős ízű fűszer"	51	74	56 302-3	I, 349
kéneső "higany"	93	72, 77	303-4	II, 442
szatócs "kereskedő"	121	77	58 304-5	III, 687

(2) Régi török jövevényszavaink csuvasos jegyei

Régi török jövevényszavaink kutatását BUDENZ JÓZSEF alapozta meg, ám GOMBOCZ ZOLTÁNÉ az érdem, hogy számba vette a csuvasos sajátosságokat. "E csuvasosságok - állapította meg egyetemi jegyzetében - két csoportra oszlanak. Egy részük megőrzött régiség: az a török nyelv, amelyből jövevényszavaink valók, valamint a mai csuvasos nyelv a köztörök nyelvekkel szemben az őstörök hangállapotot őrizte meg. Az eredeti hangállapotot őrizte meg a csuvas a következő esetekben: csuv. szóbelseji és szóvégi -r-köztör. -z-; csuv. szóbelseji és szóvégi -l-köztör. -š-; csuv. szókezdő š-köztör. s-. *Ugyane hangsajátóságok jellemzik a mongol nyelvet is (egyebek közt) a köztörök nyelvekkel szemben*" (NyutdÉrt. 24, 15).

Az újabb kutatások, de különösen LIGETI LAJOS ezzel szemben úgy véli, hogy "minden csuvasos sajátosság az őstörökhöz képest újítás" (TörKap. 525). Ugyanakkor továbbra is beszélhetünk megőrzött régiségről és újításról: (a) "megőrzött régiségnek tekintjük azokat a (hangtani és egyéb) sajátosságokat, amelyek az ócsuvasban már megvoltak"; (b) "újítás minden olyan változás, amely a legrégebbi állapottól eltérően a középcsuvasban vagy az újcsuvasban alakult ki" (LIGETI, i.m. 525).

A főbb csuvasos hangtani és egyéb sajátosságok - LIGETI LAJOS rendszerezésében (TörKap. 14-48) - a következőképpen nyilvánulnak meg a gazdasági életre vonatkozó régi török jövevényszavainkban:

(a) A rotacizmus

A rotacizmust tartalmazó csuvasos jövevényszavak: *borjú*, *harang* ("még mindig bizonytalan etimológiájú" - LIGETI, TörKap. 14), *író*, *karó*, *ökör*, *szűr*, *tűr*, *szérű* (jelentéstani nehézség).

Az ide tartozó szavak közt kettő, a *borjú* és az *ökör* a csuvasból is, a mongolból is kimutatható. A *tűr* megfelelőjét csak a mongol őrizte meg. "Egy esetben (*író*) egyedül a csuvas tartotta fenn, az is cseremisiz jövevényként" (LIGETI, TörKap. 14). Csak a magyar őrizte meg a rotacizmust a *karó* szavunkban. "Az *r*-es megfelelők nyelvek szerinti megoszlása világosan bizonyítja, hogy e szavak nem a mai csuvasból kerültek nyelvünkbe, hanem annak merőben más előzményéből (szemmel láthatólag nem is egyetlen előzményből), melynek szóképzete azokat akkor még tartalmazta" (uo.). Két rotacizmust tartalmazó jövevényszavunk (*karó* és *író*) azt mutatja, hogy "a csuvas és a mongol rotacizmus egymástól függetlenül alakult ki, és hogy a magyar közvetlenül a csuvashoz csatlakozik, akkor is, amikor a mongolban a rotacizmus várható folyamata nem ment végbe" (uo.).

BÁRCZI GÉZA szerint ezt a jelenséget nem nevezhetjük rotacizmusnak, mert már az eredeti török hang az *r* volt:

csuvas *r*

őstörök *r*(vö. Szók.²).

köztörök *z*

(b) A labdacizmus

Labdacizmust tartalmazó szavaink: *süllő, kölyök* (az utóbbinál az *l* a magyaron kívül csak a mongolból mutatható ki).

Gyümölcs szavunk megőrizte az átadó csuvasos nyelv eredeti *š*-es alakját: gyümölcs csuv. simes jimiš köztör. yimis, yemis mong. jemis, jimis, jimis (vö. LIGETI, i.m. 17)

BÁRCZI GÉZA /Szók.² 72-3) viszont azt állítja, hogy téves az őstörök kiindulópontot *š*-nek vélni. Szerinte:

	csuvas <i>l</i>
őstörök * <i>l</i>	
	köztörök <i>š</i> .

(c) A szókezdő *š*- mint csuvasos sajáttság

Az ócsuvas megőrzött régiségei közé tartozik a szókezdő *š*- jelentkezése: *serte, sőreg, kéneső*. Ezekben a szavakban az eredeti, őstör. *i* (*i*) hatására végbe az ócsuvasban az *s*- *š*- fejlődés (pl. *serte* csuv. *šart*; köztör. *sirt*).

(d) Az őstörök szókezdő *y*- magyar megfelelői

– Szókezdő magyar *gy*- ócsuvas *j*-

"A megőrzött régiségjegyek közé kell sorolnunk az ócsuvas szókezdő *j*-t is. Őstörök szempontból neologizmus ez is, amely egy korábbi *y*-re nyúlik vissza ... Az átvett ócsuvas típusú *dzs*- a magyarban *gy*-vé fejlődött" (LIGETI, i.m. 526-7)

Például:

gyümölcs csuv. simes közép mong. jimis.

Ilyen megfelelést találunk a következő szavakban: *gyalom, gyapjú, gyárt, gyepölő, gyertya, gyom, gyöngy, gyúr, gyümölcs, gyűszű*.

– Szókezdő magyar *s*- középcsuvas *č*- ócsuvas *j*-

"Az ócsuv. *j*-től a mai csuv. *s*-ig vezető fejlődés útján az eredeti zöngés affrikáta előbb zöngétlenedett (*č*), majd dezaffrikálódott és palatalizálódott (*s*-). E fejlődés *č*-fokát középcsuvasnak tekinthetjük, ebből a kései ősmagyarban szabályosan *s*-keletkezett). Jövevényszavaink közül ide tartozik: *sarló*" (LIGETI, i.m. 22-3).

Például:

magyar *sarló* középcsuvas *č*alaq 'vág' ócsuv. *j*- (őstör. *y*-).

– Szókezdő magyar *sz*- < *I* szi középcsuvas *ci-či*-

Igy magyarázható: *szőlő, szőlcs*.

Például:

magyar *szőlő* csuv. sirla 'bogyó'.

-Szókezdő magyar *i*- *ī*- középcsuvas *ī*- őstörök *ya*-

Ide tartozik:

magyar *író* (tejtermék) köztörök *yaz*-.

(e) Az őstörök -d- megfelelői a csuvasban és a magyarban

A -d- fejlődése más és más aszerint, hogy a kísérő mássalhangzó megelőzi vagy követi.

– A d-t megelőző mássalhangzók csak bizonyos esetekre korlátozódnak, nevezetesen l-re, n-re és r-re.

Megőrződött a d ilyen helyzetben csuvasos (és köztörök) kender jövevényszavunkban:

magyar kender csuv. *kantár* köztör. *kāndir*.

– Az őstörök d-nek világosan z felel meg:

búza csuv. *pari* 'tönköly-búza' köztör. bu dai;

tűzok köztör. *to daq*.

(f) Az őstörök mássalhangzó utáni g (g) és q (k) kiesése a csuvasban és a magyarban

Például:

gyapotaputap ut, köztör. *yap ut*;

ártányartanöztör. *art an*;

tilóili talqī.

(g) Szókezdő hosszú magánhangzók; v-protézis

Középcsuvas állapotot tükröz a szókezdő magánhangzók előtti v-protézis:

vályú csuv. *valak*, nyj. *vilak* 'csatorna, csurgó', *valaška* 'vályú';

vék csuv. *vak*, *vaka* 'lék (jégen)'.

(h) Első szótagbeli a i a csuvasban és a magyarban

Jövevényszavaink közül ide kell sorolnunk: *dió*, *író* (tejtermék), *tiló*, *tinó*, *tyúk*, *dara*.

Példák:

tiló csuv. *tila*; köztör. *talqī*-;

tinó csuv. *tina*; köztör. *tana* stb.

(i) Csuvas szóképzleti sajátosságok

Csuvasos jellegű – gazdasági életre vonatkozó – jövevényszavaink egy része "olyan hangtani, jelentéstani sajátosságokat tartalmaz, melyek csak a csuvasból magyarázhatók; szóföldrajzilag a csuvasra és a környező nyelvekre korlátozódnak, s olykor nem is etimologizálhatók a török nyelvek segítségével" (LIGETI, TörKap. 44).

Ide vehetjük föl a következő jövevényszavakat: *sarló*, *disznó*, *gyertya*, *süllő*, *eke*, *gyalom*, *ölyv ölyű*.

B) Csuvasos jövevényszavaink tartalmi vallomása az etelközi magyarság gazdasági életéről

"A szóképzésnek a társadalmi környezetet tükröző változékonysága időben és térben egyaránt megfigyelhető. Más szóval: a kultúra fogalmai s a nekik megfelelő szóanyag állandóan együtt gyarapodnak és differenciálódnak a kultúra fejlődésével...ily módon a szóképzésnek tükröznie kell a kultúra fejlettségi fokát, hiszen a szóképzés minden korban a nyelv-közösség kultúráját regisztráló szimbólumok összessége."

EDVARD SAPIRnak ez az állítása (Az ember és a nyelv. 101) vonatkozik a magyarságnak több mint ezer évvel ezelőtti nyelvére is, amely olyan szoros kapcsolatba került a 700 körüli esztendőktől a törökséggel, hogy az egykorú elbeszélő forrásokban "az új hazába érkező magyar nép a honfoglalás korában, az azt megelőző és követő évszázadban egy törökös műveltségű, lovasnomád nép képében jelentkezett"(LIGETI, TörKap. 237).

Hogy egy alapnyelvet beszélő közösség gazdasági, társadalmi szerkezetébe, kultúrájába bepillantsunk, ahhoz tehát a társtudományok (őstörténet, néprajz stb.) mellett, s azok kutatási eredményeit is felhasználva ezt az alapnyelvet, pontosabban – célnak megfelelően – az alapnyelven belül annak szóképzését, mindenekelőtt csuvasos jövevényszavait kell rekonstruálnom.

Régi török jövevényszavainkat neves nyelvészek tekintették át, és éltek az összefoglaló értékelés lehetőségével. E dolgozat írásakor GOMBOCZ ZOLTÁN (BTLw. 188-93; NytudÉrt.24, 20-1), BÁRCZI GÉZA (Szók.² 76-8; MNyÉletr. 45-8) és LIGETI LAJOS(TörKap. 237-320) összefoglaló áttekintéseire támaszkodtam. Mindhárman egyértelműen leszögezték, hogy az életnek alig van olyan területe, amely a honfoglalás előtti török nyelvi érintkezések emlékét ne őrizzék. "E török jövevényszavak tükrében nem csak az tárul elénk, hogy milyen mély volt az a gazdasági és kulturális hatás, amelyet a törökség gyakorolt a magyarságra, de egyszersmind, az is talán a legmeggyőzőbben kirajzolódik, milyen lényegesen bővült a magyarság anyagi és szellemi műveltsége a vándorlások korában"(BÁRCZI, MNyÉletr. 45).

(1) Állattartás

(a) *barom, ökör, bika, tinó, ünő, borjú, (bika)csök, tulok;*

(b) *üri, toklyó, kos, üvecsolló, kecske, gyapjú, gyapot;*

(c) *túró, ír, sajt, köpü;*

(d) *dísznő, ártány, serte;*

(e) *tyúk;*

(f) *ól, karám, vályú, kuvasz, kölyök;*

(g) *csökönyös, gyeplő, kantár, bék(ly)ó, bélyeg;*

(h) *teve*

barom – a TESz. szerint "ótörök eredetű" és "az eredeti "vagyon" jeletéből a magyarban alakult ki a "jószág" jelentés, minthogy az állattenyésztő magyar törzsek vagyoni helyzetét az állatállomány nagysága

határozta meg"(I, 254). Ez a nézet GOMBOCZ megállapítása óta, hogy e szavunk "jóság; szarvasmarha" értelmezése az eredeti "vagyon" jelentésből a magyarban alakult ki (BTLw. 41) általánosan vallott. Ezért sorolja BÁRCZI is ezt a szavunkat a "társadalmi és erkölcsi élet" szavai közé (Szók.² 77). LIGETI viszont azt vallja, hogy "a szó jelentése már a magyar régiségben "szarvasmarha"(TörKap. 278). Valamennyi érvelés közül a LIGETIé a legmeggyőzőbb (i. m. 278-9).

ökör – LIGETI szerint olyan műveltségző, vándorszó, amelynek pontos útját bajos követni, eredetének meghatározása "nem kevés nehézséget rejt magában"(TörKap. 234). A TESz. "csuvasos jellegű ótörök jövevényszónak"(III, 23) nevezi.

bika – a TESz. szerint a magyarba került "ótörök" alak **bika* lehetett (I,299). "Nagyon valószínű, hogy a *bika* és társai [a *bék(ly)ó* első tagja, *Belár*] egy középcsuvas jellegű nyelvjárásból kerültek a nyelvünkbe" - állítja LIGETI (TörKap. 280).

tinó – LIGETI (TörKap. 43) és a TESz. (III, 920) szerint "csuvasos jellegű" jövevényszó.

ünő – ennek az "ótörök eredetű" (TESz. III, 1053) szónak az átvételi ideje "a honfoglalás előttre tehető, és a török hatásra létrejött intenzív állattartás beszédes emléke"(LIGETI, TörKap. 280).

borjú – a legvalószínűbb feltevés szerint a "csuvasos jellegű ótörök jövevényszó "(TESz. I, 345) egy *buz*a-, *buz*- 'bögg' -*vu*, ill. -*vi* képzős származéka (LIGETI, TörKap. 69).

(bika)csök – a "török, közelebbről talán kun-besenyő eredetű" (TESz. I, 562) szó "egyszótagúsága hosszú időn keresztül változatlanságot biztosított számára; akár honfoglalás előtti elemeink közül is hagyományozódhatott ránk"(LIGETI, TörKap. 281).

tulok – bizonytalan etimológiája miatt a TESz. "ismeretlen eredetű" szónak minősíti, majd hozzáfűzi, "ótörök, valamint mongol származtatása nem valószínű" (III, 1000). GOMBOCZ (BTLw. 132) és BÁRCZI (Szók.² 77) a honfoglalás előtti török jövevényszavak közé sorolta.

üri – "ótörök eredetű" (TESz. III, 1055), de "nincs meg a csuvasban"(LIGETI, TörKap. 79).

toklyó – GOMBOCZ (BTLw. 130) szerint bolgár-török szó, amely a legrégebb honfoglalás előtti rétegbe sorolható (SzófSz.). Ezt erősíti meg a TESz. (III, 934) is. Ezzel szemben LIGETI azt állítja, hogy "a kún nyelvből örököltük" (TörKap. 282).

kos – "A török szó történetét mérlegelve, a 'kún-besenyő' közvetítést ki kell küszöbölnünk; nagyon valószínű (ezt a magyar régiségjegyek is

támogatják), hogy *kos* szavunk honfoglalás előtti, alkalmasint ócsuvas rétegünkbe sorolandó" (LIGETI, TörKap. 283).

üvecs – BÁRCZI (Szók.² 77) és a TESz. is török jövevényszavaink honfoglalás előtti rétegébe sorolja. LIGETI viszont azt állítja, "erről szó sem lehet, hiszen akkor ma *őcs*, *ős* vagy hasonló volna az alakja... ez az erdélyi tájszó oguz nyelvi gyökerekre megy vissza, az sincs kizárva, hogy valamilyen oszm. nyelvjárásból származik" (TörKap. 102).

olló – a TESz. szerint "ótörök" (II,1076). "A mai *olló* szerszámnév azonos a 'kecskegida' jelentésű szóval. A gidának hátsó lábai ugyanis keresztbe állnak olyanféleképpen, mint a nyitott olló szárai, tehát ugyanolyan, hasonlóságon alapuló névátvitel következtében lett az állat nevéből a szerszám neve, mint a favágó *bak*-ja esetében" (BÁRCZI, MNyÉletr. 45).

kecske – "Két feltevés lehetséges. Az egyik szerint a m. *kecske* szintén állathívogató (talán nem egészen függetlenül a párhuzamos török alaktól) és olyasféle alakulat, mint a *csirke*. A másik feltevés a csuvas szóra támaszkodna. Ha a csuv. *kačaka* hitelesen régi, akkor elképzelhető a m. szó forrásaként; a csuvas alak 'szabálytalansága' csak növeli a régi kölcsönzés hitelét. Emellett szól az is, hogy a *kači* a nyugati török alakot képviseli, az *ački* a keletit. Csuvasos jövevényszavaink a nyugatihoz igazodnak" (LIGETI, TörKap. 284). A TESz. szerint "török eredetű" (II, 420).

gyapjú – a TESz. szerint "ótörök eredetű" (I, 1121).

gyapot – LIGETI állítása szerint "e korábban a SzófSz. és a TESz. által ismeretlennek tartott szavunknak Kašvarinál előkerült a kulcsa... Ez a szó a *yap*- 'befed, takar' ige származéka és egy töről sarjadt *gyapjú* szavunkkal" (TörKap. 33), azaz ócsuvas származású.

túró – a TESz. szerint "ótörök eredetű" (III, 1005).

író – a TESz. szerint csuvasos jellegű ótörök jövevényszó" (II, 234). LIGETI: "magából a csuvasból nem ismeretes a megfelclője, azonban e ma kihaltak tekintendő szót jövevényként megőrizte a cseremis *jara* alakban" (TörKap. 15).

sajt – a TESz. szerint "ótörök eredetű" (III, 474).

köpi – LIGETI megállapítása, hogy "a török szókészlet peremszavával van dolgunk ezúttal is, ami egyben a honfoglalás előtti (csuvasos) jövevényszavaink közé tartozik" (TörKap. 317). "Minden valószínűség szerint a honfoglalás előtti magyarság állattenyésztésében érvényesülő török hatás nyomán, mint a tejfeldolgozás egyik műveletének kellékét jelölő kifejezés került át nyelvünkbe" (TESz. II, 617).

disznó – a TESz. szerint "csuvasos jellegű ótörök jövevényszó" (I,646),

amely a "szorosan vett csuvasos jövevénytörök közé tartozik" (LIGETI, TörKap. 284).

ártány – TESz.: "Bizonytalan, talán ótörök eredetű. Közvetlen török előzménye nem mutatható ugyan ki, de alapigéje számos török nyelvben megvan" (I, 181). LIGETI: "Az *ártány* 'herélt kandisznó' esetében az általános 'herélt' jelentés e g y háziállatra korlátozódott. A középcsuvas hangtani (és nyilván jelentéstani) sajátosságokat hordozó *ártány* szavunk jól illik a csuvasos jellegű *disznó*-hoz; nyilván ugyanabból a középcsuvas nyelvből egyidejűleg kerültek nyelvünkbe" (TörKap. 286).

serte – amíg a TESz. szerint "a *serte* vitatott eredetű" (III, 526), addig LIGETI azt állítja, hogy "a sertéstartásnak e szava egy bolyba tartozik az előbbi kettővel [ti. a *disznó*-val és az *ártány*-nyal]. Csuvasos jellegű ez is, 'szabálytalanságokat' tartalmaz ez is; magyarázni való a m. szó palatális hangrendje és nem utolsósorban szóvégi magánhangzója" (TörKap. 286).

tyúk – a TESz. "ótörök" és "hangutánzó" származtatását is lehetségesnek tartja (III, 1020).

ól – az "ótörök eredetű" (TESz. II, 1072) "ól szó nyilván csak karám-féle, elkerített helyet jelentett" (BÁRCZI, MNYÉltr. 46).

karám – csak BÁRCZI tartja egyértelműen honfoglalás előtti török jövevénytöröknek (vö. Szók.² 77). A TESz. szerint "vitatott eredetű" (III, 374-5).

vályú – a TESz. szerint "valószínűleg csuvasos típusú ótörök jövevénytörök" (III, 1084). LIGETI: "hogyan magyarázandó a *vályú* és *ökör* szókezdőjének az eltérése? Egyszerű a felelet: ugyanúgy, mint a *gyűszű* és *szűcs* szókezdőjének a különbsége, az egyik ócsuvasos, a másik középcsuvasos sajátosság" (TörKap. 40-1).

kuvasz – "bizonytalan eredetű. Talán török jövevénytörök" (TESz. II 688).

kölyök – a TESz.szerint "valószínűleg csuvasos jellegű ótörök jövevénytörök" (II, 608), egyúttal pedig "jelentéstani nehézség" (LIGETI, TörKap. 17).

csökönyös – csak GOMBOCZ tartja egyértelműen "bolgár-török" jövevénytöröknek (BTLw. 64). BÁRCZI szerint "a kun-besenyő rétegbe tartozik" (Szók.² 70). A TESz. "ótörök jövevénytörökként való magyarázatát" (I, 563) nem tartja meggyőzőnek.

gyeplő – a TESz. szerint "ótörök eredetű" (I, 1127). LIGETI hangtani okokból (szókezdő mássalhangzó és szóvégi hosszú magánhangzó) a szó átvételét a honfoglalás előttre teszi. Szerinte nem szükségszerű az a követ-

keztetés, hogy a mai 'gyeplő' jelentés másodlagos, és a magyarban fejlődött ki, mert az áradó török nyelvben már meg lehetett a 'kötél' és 'zablához erősített sző' jelentéstani kettősség (vö. TörKap. 245).

kantár – BÁRCZI szerint "talán" a vándorlások korának török jövevényszava (vö. Szók.² 77). A TESz. habár "valószínűleg ótörök eredetűnek tartja, hozzáfűzi, hogy "feltűnő a magyar szó kései felbukkanása" (II, 350), ami bizonytalanná teszi az "ótörökből" való származtatást. LIGETI magabiztosan állítja: "a honfoglalás után került nyelvünkbe, alkalmasint kún közvetítéssel" (TörKap. 246).

bék(ly)ó – TESz.: "Bizonytalan eredetű. Talán ótörök jövevényszó" (I, 271). LIGETI: "ma főleg a *béklyó* alak járatos a ló mozgásának akadályozására szolgáló eszköz nevéként... A m. szópár török eredete egy pillanatig sem kétséges, a TESz. megállapítása, mely szerint a szó 'bizonytalan eredetű' enyhén szólva túlzás, mögötte az a bizonytalanság húzódik meg, amely a magyar szavak egymáshoz és a törökhöz való viszonyát nem képes kellően megmagyarázni... A kölcsönzés a korai ómagyara vagy a kései ősmagyarra tehető" (TörKap. 246-7).

bélyeg – a TESz. szerint "ótörök eredetű", és eredeti jelentése 'az állat testére sültöt tulajdonjegy', s ez a török népeknél szokásos nomád állattartással függ össze" (I, 277). LIGETI ehhez még hozzáfűzi, "e szavunk török eredetű ugyan, de nem lehetetlen, hogy szláv közvetítéssel jutott nyelvünkbe... a magyar szó történetében a szlávnak szerepe lehet, ha nem is a közvetítésben, de későbbi használatában, jelentéstani módosításában" (TörKap. 263-4).

teve – a TESz. "ótörök eredetű" (III, 914) jövevényszónak tartja. LIGETI feltételezése szerint "a honfoglalóknak nem voltak tevéi, vagy ha igen, annak esetleges korai török nevét később felcserélték a kúnna. A kún elnevezés viszont hamarosan utat talált nyelvünkbe" (TörKap. 305).

A fenti szójegyzékből egyértelműen kiderül, hogy elsősorban a szarvasmarha-, juh- és kecsketenyésztés, továbbá a tejgazdálkodás köréből valók ezek a szavak. Ugyanakor alig gyarapodtak a lótenyésztéssel kapcsolatba hozható kifejezések. A tevetartás lehetőségéről török eredetű *teve* szavunk nem igen árulkodik (vö. LIGETI, TörKap. 305). Ennek okára BARTHA ANTAL világít rá: "A teve tenyésztésének és szaporíthatóságának körülményes volta (az ivarérettség 4-5 éves korában következik be, a vemhesség ideje 13-14 hónap, a laktációs periódus 18-19 hónap) akadályozta a teve elterjedését a nomád gazdaságban, csupán a nomád gazdálkodás fejlettebb, intenzívebb korszakában kezdett elterjedni, amikor mint teherhordó karavánállat nagy szerepet játszott" (A IX-X. századi magyar társadalom. 85).

Az elmondottak tanúsítják, hogy a magyar állattartás a letelepülés irányába fejlődött. Nem véletlen a szarvasmarhának, a juhnek és a

kecskének nem és életkor szerinti megkülönböztetése, valamint a felsorolt állatok tenyésztése során nyert állati termékek szavainak a gazdagsága.

Ebből a szempontból talán még figyelemreméltóbbak a disznótenyésztéssel kapcsolatosak. Csak letelepült állattartás hozhatta magával a sertésenyésztés fellendülését a kései ősmagyar korban. A TESz. szerint A Tihanyi apátság alapítólevelében előforduló *giSnay* helynév alapján 'vad-disznó' jelentést szokás tulajdonítani e szónak, ami nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a magyrság már a honfoglalás előtt ne ismerte volna a háziasított disznót. Sőt a Magyar Néprajzi Lexikon valószínűnek tartja, hogy az ún. szalontai disznó (nagy testű, hosszú lábú és törzsű, lelógó fülű, vörösses-barnás színű hússertés) a honfoglalókkal került a Kárpát-medencébe (vö. I, 587). A TESz. *ártány* szavunk magyarázata kapcsán leszögezi: "Mivel a sertésnevelés nomád életformában nem lehetséges, *ártány* szavunkat – a *disznó*hoz hasonlóan – letelepült, de legalábbis félnomád körülmények között élő török néptől kellett átvennünk, amennyiben a szó valóban a törökből való" (I, 181). Ez az életmód természetesen nem engedte meg a házi, ólas sertéstartást, csupán egy félvad disznófajta tenyésztését tette lehetővé.

A baromfitartás ugyancsak a letelepült gazdálkodás közt fejlődhet. *Tyúk* szavunk pedig török eredetű.

Az állattartás egyéb szavai is, de különösen a *karám* és az *ól*, amelyek a jószágtartás és -őrzés állandóbb jellegű színhelyei, török jövevényszavak.

A lótenyésztéssel kapcsolatos szavak alapján megállapítható, hogy "szókészletünk vallomása szerint a lovasnomád életforma lényeges vonásaiban a török hatás előtt már kialakult, s a lóra, lószerszámokra, fegyverekre vonatkozó terminológiában a török hatás jelentéktelen" (LIGETI, TörKap. 250).

Végül még csak annyit, hogy "az etelközi magyarokhoz hasonló gazdálkodást folytató népeknél családonként átlagban, az állatfajtól függően, 5-25 darabból álló nyáj jutott. Az etelközi magyar családok száma, a becslések szerint, 100 ezer körül alakult, így állatállományuk jelentősre rúgott. A gazdag, előkelő családok nagy nyájak fölött rendelkeztek" (Magyarország története 1/1, 541).

(2) Földművelés

(a) *arat*, *búza*, *árpa*, *dara*, *ocsú*, *borsó*, *eke*, *sarló*, *szór*, *őröl*, *tarló*, *boglya*, *szérű*, *gyom*, *kóró*;

(b) *komló*, *csalán*, *kender*, *kölyű*, *tiló*, *csepű* ~ *csöpű*, *orsó*;

(c) *gyümmölc*, *alma*, *körte*, *som*, *dió*, *kökény*;

(d) *szőlő*, *bor*, *szűr*, *seprő* ~ *söprő*

arat – TESz.: "Vitatott eredetű. – 1. Szóhasadás eredménye: az *irt* elkülönült változata. Mindkét szó előzménye ősi örökség a finnugor, esetleg az uráli korból... - 2. Ótörök eredetű... Az 1. magyarázat valószínűbb" (I, 172). LIGETI a török megfelelők mérlegelése után arra az álláspontra helyezkedett, hogy "az ócsuv.-ban *or-* vagy *ora-* alakot vehetünk fel... az *oratarat* fejlődés magyarázatát a magyarban kell keresni. Jelentéstani meg-

gondolások a szóhasadásos elmélettel szemben a török eredeztetés felé bil-
lentik a mérleg nyelvét" (TörKap. 288).

búza - a TESz. szerint "csuvasos jellegű ótörök jövevényszó" (I, 398),
amely "a középcsuvas felé mutat" (LIGETI, TörKap. 31).

árpa - "ótörök eredetű" (TESz. I, 180).

dara - GOMBOCZ, BÁRCZI és a TESz. szerint honfoglalás előtti
török jövevényszó, míg LIGETI "kún jövevényszóként" (TörKap. 289) em-
legeti.

ocsú - LIGETI "kún" (TörKap. 58), a TESz. viszont "ótörök
eredetűnek" (II, 1066) nevezi.

borsó - LIGETI "csuvasos" (TörKap. 56) jövevényszavaink közé sorolja.
A TESz. ugyan "ótörök eredetűnek" tartja, de szerinte "a magyar szó s
hangja nem döntő bizonyíték a szó csuvasos jellege mellett" (I, 350).

eke - "ótörök eredetű" (TESz. I, 733) "csuvasos jövevényszó" (LIGETI,
TörKap. 289).

sarló - "valószínűleg csuvasos jellegű ótörök jövevényszó" (TESz. III,
494), amely a "középcsuvasra utal" (LIGETI, TörKap. 448).

szór - a TESz. szerint "ótörök eredetű" és "a földművelés műszavaként
került a magyarba" (III, 783-4). LIGETI: "csuvasos" (TörKap. 63).

őröl - "származékszó. Alapszava, az *ör-* igei tő ótörök eredetű... Az *őröl*
-l gyakorító képzővel alakult" (TESz. III, 36). "A tör. *abir-* a törökség egész
területén ismeretes, a régi és a mai nyelvekben egyaránt, hangtani árnyalati
különbségeiktől függetlenül egyöntetűen 'fordít, forgat' a jelentésük. Egyet-
len kivétel van, ez a csuvas, ahol az ige *avar-* alakban jelentkezik, jelentése
'örölni'. A csuvasnak a többi török nyelvtől való jelentéstani elkülönülése,
ugyanakkor a magyarral való egyezése a m. szó eredetét bizonyítja...
Egyébként a *búza*, *eke*, *sarló*, *őröl* és *arat* egy és ugyanazon csuvasos
nyelvből került a magyarba" (LIGETI, TörKap. 289).

tarló - LIGETI szerint "a m. *tarló* az összevont alak átvétele, szó végén
őrzött régiségjegye ellenére kérdéses: csuvasos vagy inkább kipszakos
eredetet keressünk benne?" (TörKap. 77). A TESz. "ótörök eredetűnek"
tartja, és megállapítja: "A magyarba a *búza*, *eke*, *széri*, *szór* stb. szavakkal
együtt mint a földművelési terminológia fontos eleme került" (III, 855).

boglya - TESz.: "Vitatott eredetű. - 1. Származékszó: a 'csomó'
jelentésű *bog-*ból alakult *-la-lya* képzőbokkal... - 2. "Ótörök jövevényszó"
(I, 322). Ez utóbbit állítja GOMBOCZ (BTLw.49) és BÁRCZI (Szók.² 77)
is.

szérű – a TESz. szerint "valószínűleg csuvasos jellegű ótörök jövevénytörök" (III, 743).

gyom – LIGETI: "A m. *gyom*-ot továbbra is a csuvasos jellegű szavak közt kell számon tartanunk, a csuvas és a cseremis adatok alapján" (TörKap. 35). Hasonló nézete van a TESz.-nek is (I, 1132).

kóró – "ótörök eredetű" (TESz. II, 578) "kóró szavunkat a honfoglalás előtti török jövevénytörök közé sorolhatjuk" (LIGETI, TörKap. 311).

komló – "ótörök eredetű" (TESz. II, 537) és "honfoglalás előtti török szókészleti elemünk" (LIGETI, TörKap. 290).

csalán – "ótörök eredetű" (TESz. I, 473), de "története nincs kellően tisztázva" (LIGETI, TörKap. 58).

kender – "ótörök eredetű... – A magyarba egy török *kandir* 'kender, len' kerülhetett át" (TESz. II, 441). LIGETI: "A törökségekben a szó bőségesen van adatolva, mondhatni, a probléma nélküli, kényelmes etimológiákhoz tartozik" (TörKap. 290).

kölyű – TESz.: "Ótörök eredetű... Belcillik az őrléssel kapcsolatos török jövevénytörök (dara, őrl, stb.) közé" (II, 608-9). "Am. *kölyűg* honfoglalás előtti jövevénytörök" (LIGETI, TörKap. 291).

tiló – a TESz. szerint "csuvasos jellegű ótörök jövevénytörök", amely "a kenderfeldolgozás műszavaként került nyelvünkbe" (III, 918-9). "A magyar szó forrása csak egy csuvasos *tiliv* lehetett" (LIGETI, TörKap. 34).

csepű ~ csöpű – TESz.: "ótörök eredetű" (I, 504). LIGETI "csuvasosnak" (TörKap. 58) mondja.

orsó – "ótörök eredetű" (TESz. II, 1095) "csuvasos" (LIGETI, TörKap. 529) jövevénytörök.

gyümölcs – "ótörök eredetű" (TESz. I, 1140) "csuvasos" (LIGETI, TörKap. 17, 84) jövevénytörök.

alma – "ótörök eredetű" (TESz. I, 140).

körte – a TESz. szerint "bizonytalan eredetű". Talán honfoglalás előtti török jövevénytörök, bár megfelelő török alakot nem tudunk kimutatni" (II, 622). LIGETI nézete, hogy "a *kertBe* a kései ősmagyar korban került nyelvünkbe, ez annyit jelent, hogy a magyar szó történetét ennek megfelelően és nem a nyelvemlékes kor szabályai szerint kell mérlegelni" (TörKap. 292).

som – TESz.: "ótörök eredetű" (III, 571). LIGETI: "Török jövevénytáraidnak abba a kategóriájába tartozik, amely csak kevés török nyelvből ismeretes, különös értéket kölcsönöz neki azonban, hogy más hasonló szavakkal együtt szóföldrajzi, pontosabban életföldrajzi útmutatást tartalmaz: a *som*, akárcsak a *körte* Kaukázustól északra fekvő területre utal" (TörKap. 292-3).

dió – a TESz. szerint "csuvasos jellegű török jövevénytárid" (I, 641).

kökény – "ótörök eredetű" (TESz. II, 604). LIGETI megállapította, hogy "a m. *kökény* nem lehet – kronológiai okokból – kún, bár ez idő szerint a kipcak szóképzlet részének tűnik. De nem lehet besenyő sem, mert a véletlen folytán ezt a színnevet ismerjük" (TörKap. 113). BÁRCZI a "fejlettebb gondolkodásra valló szavak" közé sorolta (Szók.² 77).

szőlő – "csuvasos típusú ótörök jövevénytárid" (TESz. III, 794). LIGETI: "középcsuvas" (TörKap. 29).

bor – "a csuvasos típusú török nyelv" idegen eleme (LIGETI, TörKap. 235).

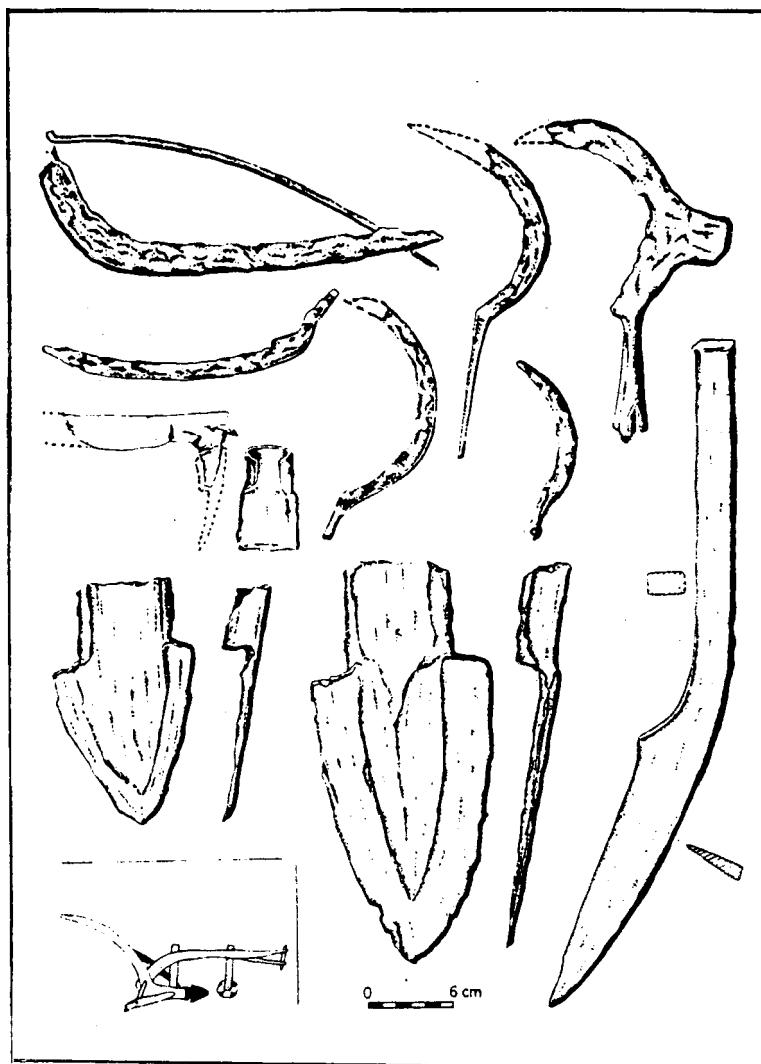
szűr – TESz.: "Csuvasos típusú török jövevénytárid... - Eredeti jelentése 'zet, tejet szűr' lehetett, a bor szűrésére való alkalmazását... a török adatok nem igazolják, valószínű, hogy csak a magyarban vált a borkészítés műszavává" (III, 812-3).

seprő ~ *söprő* – a TESz. szerint "ótörök eredetű" (III, 519).

A földműveléssel kapcsolatos bolgár-kazár jövevénytáraid arról valának, hogy még a honfoglalás előtt a fejlett nomád állattenyésztő gazdálkodás az *ekés földművelés ismeretével* is kiegészült. *Belőlük a földművelésre való áttérés bontható ki*, amit nem csak a legfontosabb földművelő szerszámok (*eke, sárló*), a szántóföldi növények (*búza, árpa*) ismerete tanúsít, hanem *gyom* szavunk is. Ennek ismerete ugyanis bizonyítja, hogy az etelközi magyarság már megkülönböztette a gyom-ot a haszon-növényektől.

Természetesen az *eke, sárló, búza* stb. szavaink mögött nem azt kell látnunk, hogy a magyarok Levédiában vagy Etelközben láttak először ekét vagy búzát, hiszen *szánt* szavunkat már az ugor korban ismerték. A szántás és eszköze fogalmának rendhagyó képzése (más nyelvekben ezek rendszerint azonos szógyökből képzett szavak) azzal magyarázható, hogy amíg az őshaza területén (az ugor kor legvégén) kezdetleges ekepapucok voltak használatban, az új műveltségi körben bizonyára a csoroszlyás, már valószínűleg kerékkel ellátott nehéz ekével ismerkedhetett meg a magyarság a vándorlások korában. A földművelő szerszámkészlet másik alapvető eszköze, a fogazott élű arató*sárló* FODOR ISTVÁN feltételezése

szerint ugyancsak török, pontosabban volgai bolgár hatásra terjedt el a magyarságnál.

A szőjegyzék olyan termesztett növények (búza, árpa, kender, borsó) ismeretét bizonyítja, "melyek elterjedtségét a Kaganátus területén régészeti tények is vitathatatlanul igazolják. A magyar törzsek a törpebúza termesztését ismerhették, mert a kemény-búza a Don és a Dnyeper közti vidéken csak a X. század közepe táján terjedt el, amikor a magyar törzsek már régen nem tartózkodtak ott. Hasonló megfontolások alapján eleink a kétsoros árpát termelhették" (BARTHA, A IX-X. századi magyar társadalom. 86).

A földművelési terminológia fontos eleme még a *tarló*, amelynek eredeti jelentése 'szántóföld' volt. A gabonavetésre is utalhatott *szór* jövevényszavunk. Ugyancsak a földműveléssel hozható kapcsolatba a *boglya* ('szénaboglya'), *szérű* (kör alakú hely; elkerített hely) és kóró szavunk is. A haszonnövények feldolgozására utaló szavaink: az *öröl*, *dara*, *ocsú*, *kölyű*, *tiló*, *csepű*, *orsó*.

A feldolgozott termelvények egyik fontos növénye a kender lehetett. "A magyarság már a honfoglalás előtt ismerte, fonaláért és olajos magváért termesztette" (MNéprL. III, 134). A kender szárának összetörésére és a pozdorjától való megtisztítására használták a tiló-t. A tilolásból visszamaradt szennyes hulladék volt a *csepű* ~ *csöpű* ('kóc, szosz'). Ebbe a szócsoportha illik bele az *orsó* is, amelyre mint fonóeszközre felsodorták a fonalat.

De nem csupán a kenderből, hanem a *csalán* rostjából is készítettek fonalat, abból pedig kelmét (vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 46).

A *komló* mint honfoglalás előtti török szókészleti elem arról árulkodik, hogy tobozserű termésfüzéreiből már az Etelközben részegítő italt készíthettek, de nyugtató, csillapító hatását is ismerhette az akkori "gyógyászat" (vö. LIGETI, TörKap. 289).

A *kölyű* az őrléssel kapcsolatos török jövevényszavak csoportját gazdagította. A 'kézi mozsár' fejlettebb formája lehetett az ún. lépőkölyű, amelyet hántolásra, gabona-, olajmagvak és fűszerpaprika törésére használtak (vö. MNéprL. III, 449). A kölyűs kendertörő is az egyszerű *kölyűből* fejlődhetett ki.

A kerti kultúrával és szőlőműveléssel kapcsolatos jövevényszavaink gyümölcstermelésről, kerti vagy ahhoz hasonló művelésről adnak hírt. FODOR ISTVÁN szerint "nem kétséges ugyanis, hogy a földművelésnek ezzel az ágazatával a Don mellékén ismerkedtek meg őseink. Jövevényszókészletünk pontosan megfelel a szaltovói régészeti leletek által életre keltett gazdasági állapotnak (szőlőmetsző kés stb.)" (Verecke híres útján... 181).

A gyümölcsök közül a *körte* és a *som* életföldrajzi útmutatása: a Kaukázustól északra fekvő területen kölcsönözték ezeket a szavakat, mégpedig egy olyan török nyelvből, amely azóta már kihalt.

A bortermelés fenti terminológiája GYÓRFFY GYÖRGYöt igazolja, aki úgy véli, hogy a "kazár kultúrájú etelközi vezérek tengermelléki téli szállásaikon bizonyára krími vagy kaukázusi eredetű szőlőművelőket dolgoztattak" (Szolganépek. 279). Nem szabad azonban megelégednünk BÁRCZI GÉZA aggályairól sem, aki ingadozik annak megítélésében, hogy a fenti borászati szókészletről "lehet-e szőlőművelésre következtetni, ami már huzamosabb megtelepedésről tanúskodnék. A *szőlő*, *bor* szavakkal és a velük jelölt terményekkel ugyanis a kereskedelem közvetítésével vagy hadi vállalkozások során is megismerkedhettek, *söprűje* lehetett a vásárolt bornak, a *szűr* ige (vö. szűret) pedig nem okvetlenül csak a borkészítés műszava volt, hanem vonatkozhatott például a tej kezelésére is" (MNyÉletr. 46).

Mindenesetre fontosnak kell tartanunk, hogy a *szőlő* az átadó közcsepuvas nyelvben is *szőlő*-t és nem *bogyó*-t jelentett, hogy a bor szó

analógiái elsősorban a szőlőre utalnak, és hogy "a Don-jobbparti településen talált szőlőmetsző kés cáfolhatatlanul bizonyítéka a VIII-IX. sz-i szőlőművelésnek a Don vidékén" (BARTHA, A IX-X. századi magyar társadalom. 86-7).

(3) Halászat

örém, örvény ~ örmény, gyalom, gyertya, vék, tok, süllő, sőreg

örém – csak LIGETI könyvében (TörKap. 295) olvashatunk róla. Szerinte "a m. és a tör. szó jelentése tkp. 'halászhely'...A török szó a honfoglalás előtt került a magyarba."

örvény ~ örmény – TESz.: "A szócsalád tagjai származékszók. Alapszavuk az *ör-* igei tö..., képzőjük a *-vény*, illetőleg a *-mény* deverbális névszóképző... – E szavak közvetlen török származtatása nem valószínű, ugor egyeztetése téves" (III, 29). Ezzel szemben LIGETI úgy véli, hogy "az *örém, örmény, örvény* típusú török elemek csak a kései ősmagyar korban kerülhettek nyelvünkbe; ilyen típusú átvételek az őmagyar korban alig képzelhetők el" (TörKap. 296).

gyalom – "ótörök eredetű" (TESz. I, 1118), amelynek forrása csuvasos típusú török nyelv (vö. LIGETI, TörKap. 21).

gyertya – "a szó eredeti jelentése 'éjszakai halászáshoz használt fáklya' volt; forrása csuvasos típusú török nyelv" (LIGETI, TörKap. 296).

vék ~ lék – "A törökség perifériájáról származik a szó, s belső problémák fűződnek hozzá... a magyr szónak van *lék* változata is... A török származtatás csak akkor jöhet szóba, ha a *vék* alak az elsődleges, s a *lék* későbbi származék" (LIGETI, TörKap. 41). A TESz.-ből kimaradt a *vék* címszó, pedig a *lék* címszónál érdemi álláspontja van róla (II, 746).

tok – TESz.: "Bizonytalan eredetű. Talán ótörök jövevényszó" (III, 932). LIGETI: "A gyéren adatolt török szó életföldrajzi szempontból jelentős" (TörKap. 296).

süllő – a TESz. szerint "csuvasos jellegű ótörök jövevényszó" (III, 581).

sőreg – "Csuvasos jellegű ótörök jövevényszó. – Az átvétel helyenként elsősorban a Fekete-tenger környékére gondolhatunk" (III, 581).

A halászmesterség török eredetű jövevényszavai egyértelműen bizonyítják a halászat meglétét a honfoglalás előtti magyarság gazdasági életében. A török eredetű halászati terminológiát különösen NÉMETH GYULA vette védelmébe a *Tok* halnevünk eredete és néhány szó a magyarság ősfoglalkozásáról (MNY. XXXIII, 135-40) című tanulmányában. A dél-országi folyók mellé húzódott és rendszeres téli halászatot

folytató magyarságról szólva PÓCS ÉVA hangsúlyozza, hogy "török népek révén ismerte meg a kétágú szigonyt, a húzóhálók egyik formáját (*-gyalom*), amelynek használata már szervezett munkát igényelt" (MNéprL. II, 421).

A téli szállások területén a táplálék megszerzésében a vadászatnak, méginkább, a halászatnak fontos szerep jutott, jöllehet "a nomád népek általában – még a kínálkozóan kedvező feltételek közepette is – lebecsülték a halászat gazdasági jelentőségét" (BARTHA, A IX-X. századi magyar társadalom. 88). A halászat szerényen gyarapodó ismeretei és eszközei ismét csak azt igazolják, hogy a korábbi, tisztán nomád jellegű társadalom szerkezetében változások történtek.

Itt kell szólnom két, életföldrajzi szempontból jelentős halnevünkről is. A *sőreg* honfoglalás előtti török átvételének a helye a Fekete-tenger környéke lehetett, mert ez a hal csak a Fekete-, Azovi- és Kaszpi-tenger vízrendszerében tenyészik. A *tok* is ott a leggyakoribb." Ezek a szavak a Kaukázus előtere és a Krím-félsziget közötti övezetbe helyezik a különböző régi török népek és a magyarok kapcsolatának színhelyét" (Magyarország története 1/1. 493).

(4) Solymászás, madarászás (vadászat)

sólyom, keselyű, ölyv ~ ölyü, turul, karvaly, gödény, tűzok;
oroszlán, bölény;
tör, hurok, harang

sólyom – TESz.: "Bizonytalan eredetű. Talán származékszó: -m kicsinyítő képzővel jöhetett létre egy ótörök eredetű szótőből" (III, 570). LIGETI: "a tőszó kiesése után a szó származékaiban él tovább... nyilván a kései ősmagyar kor csökevénye" (TörKap. 213).

keselyű – a TESz. szerint "valószínűleg ótörök eredetű, pontos előzményét azonban nem tudjuk kimutatni" (II, 467). LIGETI biztosan állítja: "csuvasos jellegű jövevényszó" (TörKap. 56).

ölyv ~ ölyü – TESz.: "Valószínűleg ótörök eredetű, bár török megfelelőjét sem a török nyelvelmékekből, sem a mai török nyelvekből nem tudjuk kimutatni" (III, 26-7). LIGETI: "sólýmász madaraink közül való. Honfoglalás előtti török jövevényszavaink közé tartozik" (TörKap. 297).

turul – "ótörök eredetű. - Történeti szakszó" (TESz. III, 1006).

karvaly – a TESz. szerint "valószínűleg ótörök eredetű" (II, 395), LIGETI viszont "kún köszönak" (TörKap. 541) tartja.

gödény – "valószínűleg ótörök eredetű" (TESz. I, 1082). LIGETI szerint "bizonyítása a VI-IX. századi nyugati török nyelvekben alig lehetséges" (TörKap. 184). BÁRCZI érdekessége a *gödény*-ről: "ugyanaz a szó, mint a hattyú, csak jóval későbbi átvétel, ez is mutatja, hogy eredetileg azonos szavak még egy nyelven belül is a szabályos hangfejlődés következtében milyen elütő alakokat vehetnek föl" (MNYéletr. 47).

tűzok – "A csuvasban a szó ismeretlen, csuvasos forrásból való kölcsönzése mégis vitathatatlan, mert csuvasos neologizmust tartalmaz" (LIGETI, TörKap. 80). Ezen a véleményen van a TESz. is (III, 1009).

oroszlán – TESz.: "ótörök eredetű" (II, 1093).

bölény – "ótörök eredetű... A 'szarvas, jávorszarvas'- 'bölény' jelentésfejlődés azzal magyarázható, hogy a kevésbé ismert állatok elnevezései gyakran keverednek" (I, 361).

tör – "Valószínűleg vándorszó... alkalmasint még a honfoglalás előtt; átadóként valamelyik török nyelv jöhetne számításba" (TESz. III, 969-70). LIGETI szerinti is "a vándorlások korából származó török elem" (TörKap. 175).

hurok – GOMBOCZ (BTLw. 84) és BÁRCZI (Szók.² 77) származ-

tatásával ellentétben a TESz. szerint "török eredetű, valószínűleg a kun-besenyő rétegből... – Mint a lótenyésztéssel összefüggő szó feltehetőleg a kunoktól került nyelvünkbe" (II, 171). LIGETI sem sorolja csuvasos elemeink közé (TörKap. 27).

harang – a TESz. szerint "török eredetű, a török-magyar érintkezések legkorábbi korszakából... – A magyarba jóval az ótörök jövevényszavak átvétele előtt, az uráli őshazában került át (II, 55). BÁRCZI is "a török jövevényszavak első rétegébe" sorolja (MNYÉletr. 43). LIGETI így magyarázza: "A *harang* egyházi rendeltetése nyilván későbbi keletkezésű, a mellette bőségesen igazolt egyéb jelentések alighanem régebbiek, ezek pedig 'solymászatban használt apró csengő', 'lószerszámot díszítő apró csengő', 'állat nyakába akasztott kolomp'" (TörKap. 27). GOMBOCZnál (NytudÉr. 24, 20) a "ház, házi berendezés, eszközök, ipar" összefoglaló cím alá került.

A ragadozó madarakra, a sólyomfélékre vonatkozó honfoglalás előtti török eredetű gazdag szóincs jelzi, hogy a *sólyom*, *keselyű*, *ölyv*, *karvaly* az ősmagyarok életében nagy szerepet játszott, legalábbis a velük folytatott vadászat révén. A solymászás kedvelt mulatsága lehetett előkelő őseinknek. Ezeknek a ragadozó madaraknak egy része totemállat volt. Közöttük találjuk Árpád nemzetségének totemisztikus madarát, a *tunul*-t (ör. *tovril*) is, amelyet galambász hétéjének szokás tartani (eredetileg sólymot vagy sasféle madarat jelentett). A török forrásokból kiderül, hogy nálunk a *tunul* akkor is megmaradt totemősnak, amikor már Európa-szerte a totemősökből solymásmadarak lettek.

A solymászok (régén: solymosok) és madarászok szerszáma volt a *tőr* ('háló, hurok, csapda'), a halászok ezt a fajta hálót nem használták.

(Vö. LIGETI, TörKap. 296-7.)

(5) Eszközök és mesterségek

ács, *szűcs*, *sátor*, *karó*, *gyűszű*, *gyárt*, *teker*, *(el)tűr*, *(fel)tűr*, *csavar*, *gyúr*, *ágyú*

ács – "ótörök eredetű... A nomadizáló magyarok nyelvében az *ács* azt a mesterembert jelölhette, aki mindenféle famunkát végzett" (I, 94).

szűcs – "csuvasos jellegű ótörök jövevényszó" (TESz. III, 810). "A *szűcs* középcsuvas nyelvi háttérből nőtt ki, a vele etimológiailag (és szakmailag) szorosan összetartozó *gyűszű* (< ^**jüksük*) ócsuvas eredetű" (TörKap. 300).

sátor – TESz.: "Ótörök eredetű... Elsődleges jelentése minden bizonnyal a nomád táborozó és hadi élettel függött össze" (III, 500). "Csuvasos típusú jövevényszó" (LIGETI, TörKap. 57).

karó – TESz.: "Csuvasos jellegű ótörök jövevényszó. Megfelelője nincs meg a mai csuvasban, de általánosan elterjedt a törökség többi ágában" (II, 387). "Ócsuvas" (LIGETI, TörKap. 79).

gyűszű – "ótörök eredetű" (TESz. I, 1141), pontosabban "ócsuvas eredetű" (LIGETI, TörKap. 300).

gyárt – "ócsuvas típusú átvétel" (LIGETI, TörKap. 527).

teker – TESz.: "Bizonytalan eredetű. Talán ótörök jövevényszó" (III, 877).

(el)tűr – a TESz. szerint "csuvasos jellegű ótörök jövevényszó" (III, 1014), "a kései ősmagyar nyelv török jövevényszava" (LIGETI, TörKap. 526).

(fel)tűr – "ótörök eredetű" (TESz. III, 1015).

csavar – TESz.: "Vitatott eredetű. - 1. Magyar fejlemény: a *kavar* ige *cs*-s kezdetű párja... 2. Török jövevényszó... – Az 1. magyarázat jóval valószínűbb" (I, 488). Ezen a véleményen van LIGETI is: "A *csavar* történetének, belső összefüggéseinek mérlegelése... a török származtatást nem javallja" (TörKap. 104).

gyűr – "ótörök eredetű" (TESz. I, 1138).

ágyú – "Vitatott eredetű. - 1. Ótörök jövevényszó... - 2. Származékszó" (TESz. I, 108). "Az átvitt értelemben vett 'eszköz, mód, módszer'-től csak egy lépés választja el a konkrét értelemben vett 'eszköz't, ezt a lépést azonban nem pótolnám feltevessel. A török etimológiát függőben kell tartanunk, míg elő nem kerül a hiányzó láncszemet jelentő adat" (LIGETI, TörKap. 317).

BÁRCZI GÉZA szerint "mindezek a szavak ipari tevékenységre vallhatnak, mely mint az *ács*, *szűcs* mesterségnevek jelzik, olykor már túl is nőhetett a házi iparon" (MNYÉletr. 46). Honfoglalás előtti *ács*aink a kutatások szerint törökök voltak. Maga az új szó (*ács*) ugyanis olyan idegen kézművest jelzett, aki vagy maga volt török, vagy török közvetítésű személy lehetett, és addig nem használt ácsmunkát végezhetett a sátor, kocsi stb. körül. "A szóval együtt a hozzá fűződő tevékenység is meghonosodott, ebből később fejlődött csak ki a "mindenféle famunka" (LIGETI, TörKap. 299) jelentés.

A honfoglalás előtti háziipari tevékenység szavai a *teker*, *tűr*, *csavar*, *gyűr* is. Valamennyi elsősorban a nemzetgyártással hozható kapcsolatba. A nemezkészítés az etelközi magyarság életében fontos foglalkozás volt, akár csak a *szűcsök* mestersége. Esetükben még fokozottabban fennáll annak a lehetősége, hogy törökök voltak. "A *szűcsök* – ha hihetünk az etimológia nyújtotta vallomásnak – a törökség speciális ágából kerültek ki: bolgárok, kazárok vagy kabarok lehettek csak. Az ócsuvas és a középcsuvas jellegű

nyelvet beszélők közt amúgy sem gondolhatunk áthidalhatatlan nyelvi és etnikai különbségekre" (LIGETI, TörKap. 300).

A kézművesség két legáltalánosabb kifejezése a *gyárt* és az *ágyú*. BÁRCZI GÉZA ágyú szavunkat az "eszközök és mesterségek" összefoglaló cím alá sorolta. Jelentése a legrégebb magyar adtokban "szerkezet, gépezet, eszköz", ugyanakkor török megfelelőinek "fortély, ügyesség, mód" az értelme. Ebből következik, hogy az *ágyú* még más fogalmi körbe tartozott; természetesen csak akkor, ha a jelentésváltozás a magyar nyelvben következett be (vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 46-7).

(6) Közlekedés

tengely, szál

tengely – "ótörök eredetű" (TESz. III. 887) "csuvasos elem" (LIGETI, TörKap. 537).

szál – TESz.: "Vitatott eredetű. – 1. Ótörök jövevényszó... Az átadó nyelv csuvasos vagy köztörök jellegű egyaránt lehetett. A szó feltehetően a fa megmunkálásával kapcsolatos mesterség tárgykörében került át... – 2. azonos a *szál* főnévvel" (III, 656). LIGETI másként vélekedik: "A m. *szál* török eredetében nem kételkedhetünk, a török nyelvi megfelelőők figyelembevételével azonban alig beszélhetünk arról, hogy a fa megmunkálásával kapcsolatos mesterség tárgykörében került át (TESz.). Nyilvánvaló, hogy eredetileg a vízi közlekedésben játszott szerepet, s a szál fáknak vízi úton való szállítása, összeácsolt formában, csak a későbbi fejlődés eredménye lehet" (TörKap. 301).

Honfoglalás előtti török átvétel *tengely* és *szál* szavunk is. Az első a szárazföldi közlekedéssel és "a ló tartásával és felhasználásával kapcsolatos szóanyag" (BÁRCZI, MNyÉletr. 46) közé tartozik. A *szál* jelentésével a fentiekben már foglalkoztam, ezért itt csak annyit jegyeznek meg, hogy az ősmagyarok vándorlásaik során gyakran kényszerültek kisebb-nagyobb folyókön átkelni; és ilyenkor használták az átkelésnek egyik török eszközét, a *szált* (vö. LIGETI, TörKap. 301)

(7) Kereskedés

bársony, gyöngy, bors, kéneső, szatócs

bársony – TESz.: "ótörök eredetű" (I, 254). LIGETI: "korai előfordulásai, magyar régiségjegye egyaránt biztosítják a szó honfoglalás előtti eredetét. Eredeti jelentése "egy fajta (brokát) selyem" (PAIS. MNy. XLIX, 78; szótárainkban ez a jelentésváltozás valahogy elmosódott). Ez a török megfelelőők jelentése is: csuv. *pursan* "selyem; Seide" (TörKap. 301).

gyöngy – "ótörök eredetű" (TESz. I, 1134-5) "csuvasos típusú jövevényszó" (LIGETI, TörKap. 400).

bors – "ótörök eredetű... A magyarság kereskedelmi úton ismerkedett meg vele" (TESz. I, 349).

kéneső – a szó magyarázatának áttekintését LIGETI adta meg. "A m. *kéneső*-t a BTLw. (93) bolgár-töröknek tarotta, a SzófSz. bizonytalanul 34

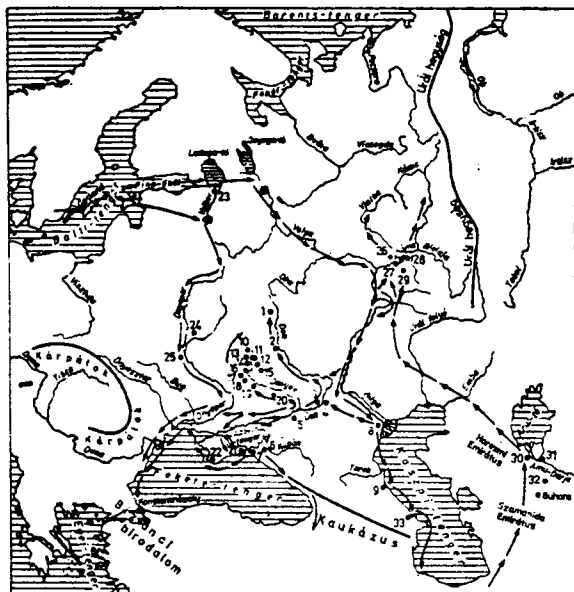
("talán") csuvasos alaknak nézte. A TESz. a korábbi csuvasos magyarázat lehetőségét megismétli, de helyesen rámutat arra is, hogy a szó eredetije nehezen határozható meg, mert népetimologikus *kén* + *eső* alakja korán eltorzította, így sem az *s*, sem a szóvégi hosszú magánhangzó eredetisége nincs biztosítva" (TörKap. 303-4).

szatócs – a TESz. szerint "ötörök eredtű" (III, 678). LIGETI azt is megállapítja róla, hogy "nyelvileg lehetne korai kún is, de tartalmilag ez nehezen képzelhető el. Mindent figyelembe véve a *szatócs* alig lehet fiatalabb, mint az *ács* vagy a *szűcs*" (TörKap. 304).

A fenti jövevényszavak a kereskedelem ismeretére utalnak. Az idegen vándorkereskedők ősidők óta fontos szerepet játszottak a nomád népek életében. Az egyik mohamedán kútfő például arról tudósít, hogy az oguzoknál sok a kereskedő. A különféle kereskedés közül Marwazi pedig arról értesít, hogy a kimekeknél néma cserekereskedelem útján cserél gazdát az áru (vö. LIGETI, TörKap. 304 – 5).

Kereskedelem útján jutott el a *bársony*, a *gyöngy*, a *bors* és a *kéneső* a Kazár birodalomban és környékén élő török népekhez, így az ősmagyarokhoz is. A *bársony* olyan luxuscikk volt, amelyért ritkán fizettek (pl. prémmel vagy ezüsttel), inkább ellenszolgáltatás fejében vagy ajándék címén kapták a drága szöveteket, selymeket igen kedvelő magyar vezetők. LIGETI szerint "a magyarok nyilván Levédiában (ill. Turkiában) vagy még az Urálban ismerkedtek meg a bársonnyal" (TörKap. 302).

Főleg brokát ruhadarabok díszei voltak a Perzsa-öbölben és a Ceylon partjain kihalászott igazgyöngyök, amelyek a gyöngykereskedők révén eljutottak a Kazár birodalomban és környékén élő nomád népekhez, később az etelközi magyarsághoz is. Igen valószínű, hogy a magyarokhoz is török gyöngykereskedők közvetítették a *gyöngy* nevét.

LIGETI szerint korán jutott a nyelvünkbe a *bors*, "ez az indiai eredetű, iránti közvetítéssel törökre került szó" (TörKap. 302), amely mindig nagy szerepet játszott a kereskedelemben. A törökökhöz hasonlóan az ősmagyarok is régtől fogva kedvelhették, használhatták a *borsot*, hol ízesítő fűszerként, hol gyógyszerként.

A "higany" török eredetű nevét, a *kéneső*-t onnan kapta, hogy az elősdiak ellen használták. Ez az árucikk is az akkor ismeretes kereskedelmi utakon terjedt.

A keleti kútfők tanúsága szerint az ősmagyarok gazdagságának a forrása kereskedelmi tevékenységükből fakadt. Az elfogott ellenséget a bizánciaknak brokátért, szőnyegért és egyéb fényűzési tárgyakért eladták. Az egzotikus, drága presztízscikkekhez azonban csak a leggazdagabbak jutottak hozzá. A köznép szerény vásárlási igényeit a helyi kereskedők is ki tudták elégíteni (vö. Magyarország története 1/1. 544).

C) A történelmi kútfők vallomása

A nyelvtörténeti adatok tartalmi vallomása után, amelyből az a gazdasági folyamat rajzolódott ki, amikor az egykori nomádok közül mind többen áttértek a földművelésre, belterjesebb állattartásra, egyszóval a letelepült életmódra, vizsgáljuk meg, hogy minderről mit is mondanak a sovány arab források. Ilyen szempontból legérdekesebbek azok a tudósítások, amelyek Dzsahjáni bokharai tudós és államférfi i. sz. 920 körül írott szövegéből származnak.

Ibn Ruszta, Gardízi és Sükrulláh (Dzsahjáni nagy terjedelmű műve alapján) az alábbiakat mondják a magyar törzsek IX. századi életmódjáról:

"Sátraik (boltos jurtjaik) vannak, és együtt vonulnak a sarjadó fűvel és a zöld vegetációval... Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikőjük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez éppen közelebb van. Ott marad télire és halászik. A téli tartózkodás ott alkalmasabb számukra...

A magyarok országa bővelkedik fákbán és vizekben. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van... Amikor a magyarok Kercsbe érnek az elébük menő bizánciakkal vásárt tartanak. Azok (a magyarok) eladják nekik a rabszolgákat és vesznek bizánci brokátot, gyapjúszőnyeget és más bizánci árukat.

(Ezek) a magyarok szemrevaló és szép külsejű emberek, nagy testűek, vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek. Ruhájuk brokátból készült. Fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és gyönggyel berakottak." (MEH, 86, 88-9).

E tudósítások tehát megerősítik bolgár-kazár jövevényszavaink vallomását a VIII-IX. századi magyar törzsek gazdasági tevékenységéről és életmódjáról, amit a régészeti eredmények még inkább támogatnak, ha elfogadjuk azt a ma már tisztázottnak tekinthető megállapítást, mely szerint "az etelközi magyarok műveltsége a szaltovo-majaki kultúrkörbe illeszkedik" (Magyarország története 1/1. 540).

III. BEFEJEZŐ GONDOLATOK

A honfoglalás előtti gazdasági életre vonatkozó bolgárkazar eredetű szókincsünk valóság háttere az a szaltovo-majaki műveltség, amelynek hatására az ősmagyarok nomád gazdasága a legelőváltó állattenyésztéssel és a ház körüli földműveléssel bővült. A különböző török nyelvjárásokból átvett, állattenyésztésre, földművelésre, halászatra, vadászatra, házi iparra, közlekedésre és kereskedelemre vonatkozó jövevényszavaink, a régészeti tárgyi bizonyítékaik és az elbeszélő kútfők kölcsönösen kiegészítve egymást azt tanúsítják, hogy a különféle török népek órási hatást gyakoroltak a velük hosszú ideig közeli szomszédságban élő magyarság gazdálkodására, kultúrájára, nyelvére, de azok hosszú vándrútjuk során – ebben a sok nyelvű tengeren – mindvégig meg tudták őrizni népi alkatukat, finnugor eredetű nyelvüket.

IV. BIBLIOGRÁFIA

Az etimológia elmélete és módszere. Az 1974. augusztus 22. és 24. között rendezett nemzetközi konferencia előadásai. Szerk.: BENKŐ LÓRÁND és K. SAL ÉVA. Bp. 1976 – NytudÉrt. 89

Az őshazától a Kárpátokig. Szerk.: SZOMBATHY VIKTOR. Bp. 1985

BÁRCZI GÉZA, Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941 – SzófSz.

BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs története. 2. Bp. 1958 – Szók. 2

BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. 3. Bp. 1975 – MNy Életr.

BARTHA ANTAL, A IX – X. századi magyar társadalom. Bp. 1968

BENKŐ LÓRÁND, A magyarság honfoglalása előtti történetéhez
Leved és Etelköz kapcsán: MNy. LXXX, 1984 389–419

DIENES ISTVÁN, A honfoglaló magyarok. Bp. 1978

ERDÉLYI ISTVÁN, A magyar honfoglalás és előzményei. Bp. 1986

FODOR ISTVÁN, Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Bp. 1980

GOMBOCZ ZOLTÁN, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache: MSFOu. XXX, Helsingfors 1912

GOMBOCZ ZOLTÁN, Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink: NytudÉrt. 24. Közzétette LIGETI LAJOS. Bp. 1960

GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez: TSz. XV, 1972 261–319 – Szolgálonépek.

GYÖRFFY GYÖRGY, Levidia és Etelköz kérdéséhez. MNy. LXXX, 1984 385–9

HARMATTA JÁNOS, Lebedia és Atelkuzu: MNy. LXXX, 1984 419–31

LIGETI LAJOS, Levidia és Etelköz: MNy. LXXXI, 1985 1–19

LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986–TörKap.

LÁSZLÓ GYULA, Őstörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról. Bp. 1981

Magyar Népajzi Lexikon I-V. Főszerk.: ORTUTAY GYULA.

Bp. 1977-1982

Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 2

Főszerk.: BARTHA ANTAL. Bp. 1987 -, Magyarország története 171.

NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930 - HonfKial.

NÉMETH GYULA, *Tok* halnevünk eredete és néhány szó a magyarság ősfoglalkozásairól: MNy. XXXIII, 1937 135-40

RÓNA-TAS ANDRÁS, A nyelvrokonság. Bp. 1978

SAPIR, EDWARD, Az ember és a nyelv. Bp. 1971

TESZ. - A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III.

Főszerk.: BENKŐ LÓRÁND. Bp. 1967-1976

REZIME

Privredni život Madjara u Etelkezu i stare turske pozajmice u madjarskom jeziku

Ovaj rad je pisan sa ciljem da se pomoću starih turskih reči u madjarskom jeziku rekonstruiše privredni život Madjara pre dolaska u Karpatsku kotlinu. Oslanjajući se na bogatu etimološku literaturu autor utvrđuje i klasifikuje po privrednim granama turske (starobugarsko-kazarske) reči koje su ušle u staromadjarski jezik. Te reči imaju razne čuvaške oznake i svedoče o snažnom uticaju staroturških jezika na privredni život Madjara u postojbini severno od Crnog mora. Na osnovu starobugarsko-kazarskih pozajmica može se smatrati da su se Madjari već tamo bavili zemljoradnjom pored razvijenog nomadskog stočarstva.

REZÜMEE

Das Wirtschaftsleben der Ungarn in Etelköz und alte türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache

Das Ziel dieser Arbeit war mit Hilfe alter türkischer Lehnwörter das Wirtschaftsleben der Ungarn vor der Ansiedlung in dem Karpatenbecken zu rekonstruieren. Dabei diente die reiche ethymologische Literatur dem Autor als Quelle für die Klassifikation der alttürkischen (altbulgarischen und kasarischen) Wörter nach Wirtschaftszweigen, welche in die altungarischen Sprache eingedrungen sind. Diese Wörter haben unterschiedliche tschuwakischen Merkmale und zeugen von einem starken Einfluss der alttürkischen Sprachen auf das Wirtschaftsleben der Ungarn in der Heimat nördlich des Schwarzen Meeres. Auf Grund der altbulgarisch-kasarischen Lehnwörter kann man die Schlussfolgerung ziehen, dass die Ungarn sich schon dort mit Ackerbau nebst der gut entwickelten nomaden Viehzucht beschäftigten.

ETO: 801.313.5

PROFESSIONAL PAPER

A KISHEGYESI CSALÁDNEVEK JELENTÉSTANI RENDSZERE

VIRÁG GÁBOR

Ady Endre Általános Iskola, Kishegyes

Közlésre elfogadva: 1986. febr.26.

A KISHEGYESI CSALÁDNEVEK JELENTÉSTANI RENDSZERE

Kishegyes családneveinek történetéből negyvenöt évet, az 1851-1895 közötti időszakot vizsgálom. Ez az egyházi anyagkönyvezés utolsó korszaka. 1895 október elsejével kezdik meg az állami anyakönyvezést. Erre a korszakra már a családnevek végérvényesen állandósultak, egy-egy elírason kívül csak az esetleges névmagyarosítások jelentenek újat a névrendszerben. A falu lakossága is állandósult. Lényegében a mai kishegyesi családnevek legtöbbje megtalálható ebben a korszakban.

A családnevek jelentéstani rendszerezését a magyar névtani irodalom alapvető és klasszikus munkái alapján végeztem. Osztályozásomhoz elsősorban KNIEZSA ISTVÁN, A magyar és szlovák családnevek rendszere (Bp.,1965.), BÁLINT SÁNDOR, Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknévei (MNYTK. 105.sz.Bp., 1963) és KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa² című művét használtam.

Bármennyire is igyekeztem helyes besorolást végezni, tévedések mégis akadnak, vannak olyan nevek, amelyek más csoportokba is besorolhatók, vagy egyszerre több csoportba is, hiszen a névadásra számtalan történeti, gazdasági, lélektani stb. mozzanat volt hatással. A személy-, helység- és foglalkozásnévből alakult családnevekről könnyen megállapíthatjuk a névadás indítékát: az apa (esetleg az anya neve), a származás helye, a foglalkozás. Más típusoknál – főként a köznevekből származóknál – már nem adhatunk ilyen egyértelmű magyarázatot. A besorolás itt mutatkozik a legönkényesebbnek. A magyarázatot, a besorolást a család történetének ismerete nélkül kellett adnom, illúzió lenne a főleg jobbágyvivadékból szabadossá(libertinus) lett családok történetét felderíteni. Ezeknek nincs, soha nem is volt családi levéltáruk. Kizárólag a családnévül szolgáló szó jelentése volt a kiinduló pontom. A tévedés lehetősége itt a legnagyobb, mert az egyértelműnek látszó név több csoportba is besorolható.

Már a tényre többen utaltak, "hogya a sok *Király*, *Császár* nevű családok

ősei sem voltak királyok, császárok, hanem talán dölyfűkkel, uralkodásra hajlamos természetükkel, esetleg vagyonosabb voltukkal érdemelték ki e metaforikus ragadványneveket és örökítették át az utódaikra" (KÁLMÁN BÉLA: XVI. századi jobbágyneveinkhez. MNyJ VII, 40-2). "Semmi esetre sem állíthatjuk tehát teljes bizonyossággal egy mai családnévről, hogy az például népi eredetre, méltóságra vagy testi-lelki tulajdonságra utal, hanem csak azt, hogy népre, méltóságra vagy testi-lelki tulajdonságra utaló *alapszóból* alakult. Következésképpen erőltetés és sok tévedés veszélye nélkül nem alkalmazható a névadás indítékán alapuló, lényegében történeti szempontú osztályozás a mai családnévállomány számbavételekor" (B. GERGELY PIROSKA: A kalotaszegi magyar családnévek rendszertani és funkcionális vizsgálata. NytudÉrt. 108.sz.Bp., 1981.57.).

A fentiek figyelembevételével a kishegyesi családnéveket jelentéstanilag az alábbi csoportokba soroltam:

A/ A családnév alapszava személynév

1. pusztá személynév
2. -i képzős név
3. -fi-vel összetett név

B/ A családnév alapszava származásra utal

1. településnév
2. tájegység név
3. helyet megjelölő köznév
4. nemzetiséget jelentő népnév

C/ A családnév alapszava köznév

1. foglalkozásnév
2. mesterség eszköze, eredménye
3. társadalmi helyzetet jelölő köznév
4. testi tulajdonság
5. lelki tulajdonság
6. szavajárási szó
7. nem, életkor, családi helyzetet jelölő köznév
8. számnév, ünnepnév és napnév
9. eseménynév
10. állatnév
11. növénynév
12. egyéb főnév és melléknév
13. bizonytalan és ismeretlen eredetű családnév

A/ A családnév alapszava személynév

A személynévi eredetű családnévek minden nyelvben nagy számban fordulnak elő, különösen gyakoriak a szláv nyelvekben.

1. Pusztá személynévekből alakult családnévek

Az egyik leggyakoribb családnévtípus az egyszerű apanév (esetleg anyagnév) minden jel nélkül. Állhat teljes alakban, de gyakoribb a becéző forma. Általában a XIV-XVI. században használatos keresztény és ritkábban régi magyar nevek fordulnak elő. Véleményem szerint családnévvé nem a leggyakoribb keresztnévek váltak, hanem a ritka, különleges

nevek. A családnevek között mégis találhatók mai gyakori nevek is. Ezt én azzal magyarázom, hogy a családnevek kialakulásának idején ezek is még a ritkábban használatos nevek közé tartoztak. Például ma egyik leggyakoribb keresztnév a József, de a XVI-XVII. században még nem szerepelt a 15 leggyakoribb keresztnév között. A XVIII. században már a negyedik lett, ti. használata ebben a században vált kedvelté szinte egész Európában. Hasonló összehasonlítást végezhetnénk más neveknél is. Különösen a szláv nyelvekben nagy az apanévből alakult családnevek száma. Ez viszont nem jelenti azt, hogy viselőik ilyen nemzetiségűek is, hanem azt, hogy családneveik ilyen környezetből származnak, esetleg ősük lehettek e nemzetiségűek.

a/ Az alapszó régi magyar személynév: *Cseke* (eredete vitás)

b/ Az alapszó egyházi keresztnév. A családnevek igen nagy száma tartozik ebbe a csoportba. Az apanév (ritkábban az anya neve is) szolgált megkülönböztetésül, ésczt örökölték az utódok. A családnévrendszer kialakulásakor már elterjedtek a keresztnység mitológiai és mártírológiai nevei, így ezekből lettek – rendszerint a ritka vagy közepes gyakoriságú keresztnvekből – a családnevek.

Magyar: *Ábrahám, Ádám, András, Balázs, Bálint, Benedek, Boldizsár, Dosztán* (Dunstan, szent, remete-hittérítő), *Dömötör, Elek, Fábrián, Fülöp, Gál, Gaudia, Gergely, György, Hubert, Illés, Iván, Izsák, Jónás, Kálmán, Kelemen, László, Lénárd, Lőrincz, Lukács, Margit, Márkus, Marton, Márton, Ozvald, Pál, Péter, Pongrácz, Rókus, Salamon, Sándor, Simon, Urbán, Vincze, Zsótér,*

Szláv: *Milováci* (Milovác), *Szirák;*

Német: *Arnold, Altmann, Ditrich, Eckert, Fridrih, Gab* (Gabb/e), *Gutwein* (Gutwin), *Hermann, Imgrund, Jungabel* (Jung + Abel), *Mattheisz, Wienrich, Wilhelm.*

c/ Az alapszó becenév.

Nagyon gyakoriak a becenevekből alakult családnevek. Gyakoriságuk azzal magyarázható, hogy a becézéssel alakult névváltozat a megkülönböztetés lehetőségét megsokszorozta, ezzel kárpótolta azt a névszegényedést, amit a régi magyar nevek kiszorítása eredményezett. Így a kevés számú keresztnév névanyagból a különböző képzők segítségével rendkívül sok lehetőség adódott a megkülönböztetésre.

Magyar: *Balazsa, Bálizs, Bama* (Barnabás), *Barta, Bartus, Bende, Bene, Bensz, Berecz, Bódy, Bolis, Czina* (?Hiacintus – Jácintus), *Ernyes, Csépe, Danyi, Dózsa, Éter* (Eduárd – Eder – Éter), *Fabó, Galló, Galyó, Gazsó, Gere, Goda, Godo* (Gott – kezdetű nevek önállósult becézője) *Gömsik* (Konrád – Köncöl – Göncöl – Gön + -sik szlv. képző), *Gujó* (Gvidó), *Györk, Hári, Homogyi* (Homodeus, Homdeus), *Jakus, Jáni, Janó, Kanyó, Keli* (Kelemen) *Kósa, Lajkó, Lapis, Lóczi, Lucz, Magó, Marcsó, Mátyus, Mogony, Odry* (Udalrich – Odor), *Patócs, Pecze, Petri, Sajó, Samu, Sebők, Sinka, Szerényi* (Serenus), *Uri* (Urbán), *Zsiga;*

Szerbhorvát: *Csörgics, Dévity, Gyurics, Jákity, Kolonics, Kuntity, Lálity, Orsolics, Szupplics* (Supilo), *Zelity;*

Szlovák: A szlovákban – mint általában a szláv nyelvekben a kic-

sinyítésnek, a becézésnek igen nagy szerepe van. A különböző jelentésű képzőket vagy a teljes, vagy a csonkított tőhöz kapcsolják. A csonkított tő rendszerint a név első szótagja, néha azonban más szótag is szolgálhat a becézés alapjául. *Bakurék, Barcsik, Benák, Benkó, Bencsik, Berkecz, Berkes, Blázek, Blazsik, Bolek, Boltik, Burián* (Svaty Jan Svetly – ócs. Burián, Nepomuki Szent János), *Dardos, Dorzsák, Filó, Firány, Fontányi, Franka, Frankó, Frindik, Gálik, Gavlik, Gregus, Gubanics, Gyurák, Gyurján, Hatala, Hatalák, Hirka, Ivicz, Jakobecz, János, Janik, Jankula, Januskó, Jonak, Karna, Kinka, Koplányi, Kostyán, Krizsán, Kubik, Kurin, Kurnyák, Lakos, Latyák, Letó, Malkácsi, Marecskó, Matisa, Matkó, Matuska, Matz, Merta, Micskó, Migaskó, Mihalecz, Mihalek, Mihovecz, Mikustyák, Militz, Mixich, Ondó, Orcsik, Pandek, Papajcsik, Papacsek, Petrás, Potschka, Pribanyecz, Prokesz, Puhálák, Radócz, Ricza, Salacz, Rubus, Rusák, Simonyik, Szamek, Szanek, Szellák, Szelengyák, Sztójka, Tamankó, Toma, Tomik, Trázsi, Triszkó, Triznya, Turuc, Tuza, Vancsik, Vanka, Vanyur, Vicsik, Vida, Vikor, Vlada, Vonnák, Urányi;*

Német: *Göbel, Hampel, Herl, Kiltz, Kraml(i), Krunkl, Mendler, Morell, Mituschel, Ott, Szauser, Szeitz, Verle.*

2. -i képzős, illetve a szláv -ics vics, valamint a német -er és -ing képzős nevek

A magyar családnevek között aránylag kevés a birtokos képzővel alakult név, inkább a szláv nyelvekre jellemzők az ilyenek.

Magyar: *Balassy, Bellai, Benei, Galyai, Gedei, ?Hallai, Rafai, ?Sajti, ?Utasi;*

Szerbhorvát, illetve szlovák: *Blaskovics, Bolyovcsics, Burgovics, Joánovics, Petrovics, Simonovics, Simovics, Sztójkovics, Sztipánovics;*

Szlovák: *Derkovics, Mihálovics, Matatics, Korbity, Gurbics, Simonics;*

Német: *Hardinger, Wengring.*

3. -fi-vel összetett nevek

A -fi végű patronymicumok igen ritkák. Általában kétféleképpen járul az apanévhez: a teljes keresztnévhez (pogány vagy keresztény) és a becézőnévhez. A vizsgált korszakban csak négy adatot találtam, ezeken is látszik, hogy névmagyarosítás eredményei, bár ezt nem jelzi mindegyiknél az anyakönyv mutatója. Természetesen mindegyik magyar név.

Árpádfi (Fernbach), *Békeffy, Szórfy, Urfi.*

B/ A családnév alapszava származásra utal

A családnevek egyik legősibb és leggyakrabban jelentkező típusa. "Kétségtelen, hogy a családneveket létrehozó feltételek között döntő jelentősége van annak, amely közvetlenül e névtípus szülője: a feudális birtoklásnak. A nemesség körében a nemzetségbirtoknak magánbirtokká válása, a jobbágyság soraiban az úrbéres telek jogának a biztosítása követelte meg elsősorban a név állandóságát a birtokló család körében. A birtoklás jogait gyakran éppen azzal látták biztosítottnak, vagy abban is kifejezésre juttatták, hogy a birtokos nevéhez második névelemként annak a helységnek a nevét csatolták, ahol birtokai feküdtek" (B. GERGELY, I.m.61-2). A jobbágyság, költözködései, a különböző népmozgások, az

áttelepülések, a telepítések is hatással voltak e névtípus kialakulására. Valaha ezek a költözködések igen szűk körben mozogtak, csak a környező falvakra terjedtek ki, később többszörös áttelepedések nagy távolságokra is történhettek.

1. Településnév

A helynevekből származó kishegyesi családnevek között mai szlovákiai, Duna-Tisza közí, tiszántúli települések, tájegységek nevei találhatók. Ebből elsősorban a népmozgások irányára következtethetünk. Sok családnev olyan települések nevéből származik, amelyek idő folyamán eltűntek a föld felszínéről, csak a személynevek őrizték meg őket.

A származásra utaló alapszavú családnevek között a legnépesebb csoport a helységnevekből alakult. Két altípusát különböztetem meg.

a/ Képzővel alakultak

A településnévből származó családnevek óriási többsége alakult ilyen módon. Elsősorban a XV-XVI. századi települések nevei is megtalálhatók, de ezek jórészt névmagyarosítás eredményei.

Magyar: *Acsai, Almási, Bagi, Bányai, Becskei, Belgrádi, Béri, Budai, Bugyi, Csabai, Csáki, Csongrádi, Czetényi, Cziráky, Decsy, Dombi, Doroghi, Egri, Engi, Fajsi, Fenyvesi, Gácsi, Gagy, Gyetvai, Gyömrői, Győri, Hadadi, Halasi, Hallai, Hári, Házi, Hegyi, Hevesi, Hollósy, Irsai, Jászapáti, Kalacsi, Kátiai, Kecskeméti, Kelecsényi, Kókai, Komáromi, Körmendi, Körmöczi, Körmöndi, Köröskényi, Kőszegi, Lábadi, Laki, Lendvai, Loczi, Losonci, Lovászi, Mendei, Mezei, Muzslai, Nagyváty, Névery, Nyírádi, Onodi, Ötvegyi, Paksi, Paróci, Pataki, Pécsi, Perlaki, Polonyi, Pomozi, Sági, Sajti, Surányi, Silli, Szécsényi, Szegedi, Szeghi, Szili, Szombati, Szőgyi, Szőnyi, Szügyi, Tari, Teleki, Terebesi, Terényi, Toldi, Tolmácsi, Turzai, Újvári, Uri, Utasi, Várad, Vatai, Visontai, Völgyi, Záhonyi, Zsadányi, Zsarnai, Zsidai, Zsolnai;*

Ebbe a csoportba tartoznak, de a helységnévtárakban nem találhatók az alábbi településnevek: *Földesdi, Újházi, Zöldi.*

Szlovák: *Bajevszki, Brezovszki, Csizovszki, Gubriczki, Komárcsovich, Lechoczki, Ludrovány, Medveczky, Milácski, Oszlászki, Pardoviczki, Peierszki, Punuczki, Rasztovszki, Schozenszki, Sziczki, Zahovacz, Zakoczki, Zakubszki, Zavodszki.*

Német: *Brandner, Eichhinger, Engelsberger, Gerlauer, Gieszinger, Grünfelder, Loch, Maisinger, Malmer, Kem, Ohnhaus, Schöner, Pajzer, Pisenaur, Preininger, Stirzinger, Száler, Tirigel, Wieser, Vilfling, Wischa, Witner.*

b/ Képző nélküli nevek

Aránylag igen kevés azon családnevek száma, amelyek képző nélkül alakultak: *Gömör, Prága, Sümeg.*

2. A családnev alapszava tájegység

Ha a telepes távoli faluból költözött az új lakóhelyére, olyan helyről, amelyet a közösség lakói nem ismertek, akkor vidékről, a megyéről, a tájegységről nevezték el (vö. KÁLMÁN, NevVil.2 72).

Magyar: *Baranyai, Baranyi, Erdélyi, Fölföldi* (Felföld – Oberland – a Dunántúl és a Duna melléke), *Hunyadi, Morvai, Nyitrai, Szatmári, Szalai, Szilágyi;*

Szlovák: *Horák, Hornyák* (hora, felvidéki), *Oravec, Szpisják* (spisiák, szépeességi lakos);

Német: *Hess* (hesseni)

3. Az alapszó helyett megjelölő *köznév*

Magyar: *Réti*;

Szlovák: *Skallák* ? (szikla, szírt);

Német: *Blumenstein* ?, *Dobler* (Tal, Waldschulcht, völgy, szurdok), *Gruber* (veremlakó), *Fernbach, Hellenreiner, Rigler, Risz* (mocsár), *Scheibe* (Scheibe, Kugel, Walze, Rad határ-dülönév), *Szunamár* (Sonnmare, dülönév, határnév).

4. Az alapszó *nemzetiséget* jelentő név

A lakosság mozgására, vándorlására utalnak a nemzetiségnévből alakult családnevek. Tulajdonképpen a helynevekből alakultakkal rokon típus. Ha ismerjük a névadásvonatkozásait, akkor ezek számtalan körülményre, különböző kapcsolatokra utalnak: a korábbi lakhely népi környezetére, kapcsolatokra, de lehet némelyik ragadványnév is. Erről a problémáról Kálmán Béla a következőket írja: "Vezetékneveink kialakulásának ideje egybeesik a török hatalom balkáni megerősödésével, a megerősített magyar védővonal fokozatos felmorzsolásával és az egyre gyakoribb pusztító török betörésekkel az akkori Magyarország déli megyéibe. Így tehát nem véletlen, hogy a délről fenyegető török veszély elől a keresztény lakosság: szlávok, magyarok, románok vegyesen – egyenként vagy kisebb-nagyobb hullámokban – költöztek a biztonságosabb területekre. Noha nemzetiségi szempontból eleve elég tarka Duna-völgyben mindig lehetséges volt a nemzetiségnévből alakult vezetéknév, talán mégsem pusztán feltevés, hogy a *Tóth, Horváth, Rácz, Oláh* nevéek egy részében a török elől menekült egyének és néprétegek tükröződnek. (A *tót* név ebben az időben elsősorban szlavónt jelentett de, így nevezték a szlovákokat is. Szlavónia neve *Tótország* volt). (KÁLMÁN BÉLA: Vezetéknevek és történelem. Névtani Értesítő 1979/1.11.).

Magyar: *Bosnyák, Francia, Horváth, Lengyel, Magyar, Németh, Orosz, Rácz, Szász, Székeli, Tóth, Török*;

Szlovák: *Latincsik* (a szerbek latinoknak nevezték az idegen származású római katolikusokat, Nyr. LCCCVI, 221.), *Polyákovics, Rusznyák, Szászkó* (szász) *Wenda* (vend, szlovén);

C/ A családnév alapszava *köznév*

1. A családneveknek több mint egyharmada alakult köznévből. Ebben az esetben a névadásra számtalan lehetőség van. Az azonos keresztnévet viselők egyik leggyakoribb megnevezési módja a foglalkozásuk neve. A foglalkozásnévből alakult családneveknek osztályköötöttségük van: ezek a családnevek csak mesterségeket űző társadalmi osztályokban – így a jobbágyság és a városi polgárság körében – alakultak ki. Az előbbi két típus, a személynévi eredetű és a származásra utaló családnevek egyaránt kialakultak a jobbágyság és a nemesség körében is. A leggyakoribb foglalkozásnevekből: földműves, paraszt éppenúgy nem keletkezett családnév mint a leggyakoribb apanevekből. Ez a családnévtípus a XI-XVI. századi

társadalmi munkamegosztást tükrözi, de egy-egy vidék gazdasági tevékenységének is hű képe (BENKŐ, RMSz. 19-21; KNIEZSA: i.m. 14; KÁKMÁN: NevVil². 75-76).

a/ Iparos, kézműves mesterségekre utaló nevek

Magyar: *Bába, Bakos, Olajútó, Bognár, Dognár, Faragó, Fazekas, Kádár, Kalapáthy* (? kalafat = kalavat, hajóépítő), *Kerekes, Kolompár* (vas- és rézlemezből edényeket, üstöt készítő, főleg cigány családnév), *Kovács, Lakatos, Mészáros, Molnár, Pintér, Süveges, Szabó, Szűcs, Takács, Üveges, Varga, Varró, Vasas*;

Szerbhorvát: *Kuluncsics* (kulundzija, aranyműves)

Szlovák: *Bednarik, Bennárik* (kádár, bodnár), *Czizmár* (csizmadia), *Kanabé* (cseh Knabe német Knappe, rég. bányász, segéd, tanonc), *Koliszár* (kerekcs), *Kollár, Kolláth* (bognár), *Uhlarik* (Szlovák szénégető, uhliár);

Német: *Becker* (pék), *Binder* (kádár, pintér), *Czigler* (téglaégető), *Hevner* (Hafner, fazekas, kályhás), *Kugler* (golyóöntő), *Müller* (molnár), *Schmidt* (kovács), *Schusztler* (cipész), *Steinbeck* (Steinböck, tégláégető), *Tischler* (asztalos).

b/ Pásztorkodásra, állattartásra utalók:

Magyar: *Bacsó* (számadó, juhász), *Bárány, Csordás, Fagyas* (faggyú-esetleg gyertya készítő), *Galambos, Gulyás, Juhász, Kecskés*;

Szlovák: *Brindza* (túrófajta), *Czapp, Czapik* (cap "bakkecske"), *Vollár* (?ökrész);

Német: *Butterer* (vajkészítő), *Hirt* (pásztor), *Scheffer* (Schafer "juhász").

c/ Erdőmunkára, halászatra, vadászatra utalók

Magyar: *Csíkos, Halász*;

Szerbhorvát: *Libár* (?ríbar, halász);

d/ Mezőgazdasági foglalkozásra utalók

Magyar: *Buzás, Kertész, Major, Majoros, Szántó*;

Német: *Böhner* (Bohnenbauer, babtermelő), *Gentner* (Gartner, kertész), *Kern* (mag), *Kohl* (Káposzta, káposztatermelő).

e/ Kereskedelemre utalók

Magyar: *Kalmár, Soós, Sörös*;

Német: *Hamhaber* (?zabfelvásárló), *Helfrik* /Helfer + -ik szlovák képző, segéd), *Krém, Krémer* (Kramér, szatócs).

f/ Fuvarozásra, közlekedésre utalók

Magyar: *Kerepes* (kercp, nagyobb vízi jármű), *Kocsis, Szekeres*;

g/ Katonaságra utalók

Magyar: *Dudás, Hajdú, Hadnagy, Hegedűs, Katona, Lovas, Puskás, Sipos, Szakács, Trombitás*;

Német: *Brucker* (hídpénzt szedő, őrtálló).

2. Az alapszó mesterség eszköze, eredménye

Ez a családnév-típus rokonságot mutat az előbbivel, hiszen a megnevezettek mesterségével kapcsolatos tárgyakat, anyagokat, illetve a munka, a foglalkozás eredményét jelölik. E magyarázat mellett természetesen figyelembe kell venni a névadás egyéb indítékait is. Elképzelhető az is, hogy ezek lehettek házjegyek is, amivel a tulajdont megjelölték. Legtöbbször a házjegyek monogramok, amit általában a ház út felőli oldalán,

parasztházakon leginkább a bejárati kapu fölé vagy az oromzatra faragják, nemesi házaknál a kapu zárókövén, a vaskapun (sok esetben a családi címerrel együtt) láthatók. Bizonyára akadnak ebben a csoportban eseménynevek, vagy valamilyen tulajdonságra utaló metaforikus nevek is.

Magyar: *Csizma*, *Fütyű* (bicska), *Gajda* (hangszer), *Guba* (durva anyagból való felső kabát), *Kerítés*, *Hermecz* (nyeregheveder, hord- vagy tartószíj a nyergen), *Kerítés*, *Pinczely* (Pinsel ném., ófr. Pincel ecset, pemzli), *Rakoncza* (kocsin, szekéren, szánon a tengelyek, ill. keresztgerendák végére szerelt rúd, melyhez a szekér, szán oldalait támaszadják), *Szekrény*, *Vas*, *Velez* (velesz, ruhaanyag, velencei kelme);

Szlovák: *Csepela* (penge), *Fajka* (pipa), *Chílek* (edényfajta), *Nádoba* (edény);

Német: *Gabel* (villa), *Kolber* (buzogány, furkósbót), *Koller* (bőrmellény, zeke, fehér vértés zubbony, nyakfodor, fodorgallér), *Schiebler* (dugas, dugó, kallantyú).

3. Az alapszó társadalmi helyzetet, tisztséget jelölő köznév

A Császár, Király, Nemes családnév a jobbágyság körében és a polgárság között elsősorban ragadványnév volt, majd állandósult és öröklődött, de megnevezhették velük a méltóságok szolgálatában álló jobbágyakat is. Más nevek (*Bíró*, *Poór*, *Szabados*) valóságalapjában azonban nem kell kételkedni, hiszen az alsóbb osztályokban ezek valóságos tisztségviselésre, társadalmi helyzetre utaltak.

Magyar: *Bíró*, *Deák*, *Hadnagy* (előljáró, falusi bíró), *Harangozó*, *Ispán*, *Kántor*, *Király*, *Kulcsár*, *Papp*, *Porkoláb* (börtönőr), *Szabados*;

Szlovák: *Novák* (telepes), *Novotni* (telepes), *Páncsics* (pan, úr), *Soltis* (telepes, új szabad község alapítója, aki bizonyos privilégiumokat és általában örökös bírói tisztséget kapott), *Szemán* (nemes);

Német: *Altmann* (rég lakó valahol), *Bischoff* (püspök), *Czirkl* (Zirkeler, Nachwachter), *Fürstner* (erdőbirtok tiszttartója), *Gerstenmayer* (tiszttartó), *Hoffschauer* (udvari ellenőr), *Keller* (intéző, gondnok), *Majer* (intéző), *Neumann* (telepes), *Schikentanz* (tánctanár), *Tol* (Toll/e/, vámos).

4. Az alapszó testi tulajdonságra utaló köznév

A névadás legrégebbi formája, a köznévi alapszavú családneveknek jelentős hányada ebbe a csoportba tartozik. A személynevül adott emberi tulajdonság jellemezte viselőjének valamilyen sajátosságát, illetve azt kívánta, hogy a tulajdonság időződjön fel a viselőjében. Ezek a nevek a legkülönbözőbb testi tulajdonságokat fejeztek ki: a haj, a bőr színét, annak göndörségét, testi fogyatékoságot, termetet stb.

Magyar: *Baglyas* (baglyos, pettyes), *Balogh*, *Birgés* (rühes), *Bussa* (nagyfejű), *Csóré* (csupasz, meztelen, bajúsztalan), *Csőr*, *Deli*, *Fehér*, *Fekete*, *Fodor*, *Füstös*, *Hajas*, *Kajla* (görbe), *Keszeg* (esetlen, görbe), *Kiss*, *Kormos*, *Nagy*, *Rövid*, *Süli* ?(súly, különféle, keléssel, váladékos duzzanattal járó betegségek neve /aranyér, árpa a szemhéjon, polip, vérbaj, skorbut; szitokszó/), *Szép*, *Szőke*, *Vastag*, *Vörös*;

Szlovák: *Bélik* (fehér), *Csemik*, *Csemus* (fekete), *Cservenák* (vörös), *Drobník* (apró, kicsiny), *Holik* (csupasz, kopasz), *Kucserka* (göndör),

Kratok (rövid), *Odrobina* (apró), *Pazarék*, *Pazavér* (kiskörmű), *Rasztik* (rühes), *Rapcsány* (himlőhelyes), *Uhor* (pórsenyéses), *Viszoki* (magas);

Német: *Róth* (vörös), *Schen*, *Schöner* (schön, szép), *Schwartz* (fekete), *Schram* (forradásos);

Latin: *Czékus* (caecus, vak).

5. Az alapszó lelki tulajdonságára vonatkozó köznév

Magyar: *Békés* (lehet származásra utaló név is), *Bugris*, *Eszes*, *Jámbor*, *Keszeg* (félszeg), *Pajkos*, *Pogány*, *Szökő*, *Vígh*, *Vitéz*;

Szerbhorvát: *Gancsár*, *Kancsár* (buja);

Szlovák: *Dobra* (jó), *Klaczek* (kamasz, faragatlan fickó), *Kalmár* (hazug, csaló, szemfényvesztő), *Szjaszni* (stiasny "boldog", de lehet apanév is: Bódog, Félix), *Hubacska* (huby, száj), *Kokréhel* (kokrhati, kukorékolni, kukorékoló);

Német: *Greiner* (civakodó, perelkedő), *Klem* (tartózkodó, de lehet apanévből is Clemens), *Saur* (savanyú, kesernyész), *Schen*, *Schöner* (finom), *Schleich* (alattomoskodó), *Schreck* (ijedt, rémült), *Schröck* (ua.), *Szelinger* (jómodorú), *Szorgh* (Sorge, gondterhelt).

6. Szavajárási nevek

Vanak olyan családnevek, melyek egy-egy ember gyakran használt és jellegzetes szólásmódjából, beszédfordulatából alakultak. A népi humor csinált belőlük családnevet.

Magyar: *Mondom*.

7. Nemre, életkorra, családi helyzetre vonatkozó alapszavú nevek

Szerbhorvát: *Fratricsevic*s (testvér);

Szlovák: *Zetkó* (zet, vő);

Német: *Guttgesell* (jóbarát), *Jung* (ifjú).

8. Az alapszó *napnév*, *ünnepnév*, *számnév*

Ha valaki jeles napon, ünnepen született, akkor ez szolgált a megnevezés alapjául, de lehetnek ragadványnévből alakultak is: *Pintek*, *Szerda*.

9. Az alapszó *történelmi eseménynév*

Bujdosó, *Kuruc*, *Lábadi* (J. Labadie, francia quiesztikus rajongó követői a "labadisták", akik kolostori életet éltek vagyonszövetségben).

10. Az alapszó *állatnév*

Az állatokról történő megnevezés gyökereit a primitív névadásban kell keresnünk. A korábbi egyelemű névrendszerben ismertek és gyakoriak voltak a metaforikusan használt állatnevek. A névadó szerette volna, ha az illetőnek az állathoz hasonló tulajdonságai lettek volna, de vannak közöttük olyanok is, amelyek ragadványnevek lehettek. Talán a házjegyekként használt állatokról is nevezhettek meg tulajdonost.

Magyar: *Bagó*, *Csőke* (madárfajta), *Farkas*, *Mackó*, *Madár*, *Szarka*, *Pelle* (cickány), *Veréb*;

Szlovák: *Huszka* (hus, lúd), *Karasz* (?kárász), *Krutelik* (krt, vakond), *Szluka* (sluka, szalonka), *Szokola*, *Szokolovics* (sólyom), *Vranka* (varjú);

Német: *Biber* (Biber, hód), *Gájer* (Geier, keselyű), *Hahn* (kakas), *Leml* (Lemml, Lammle, bárány), *Rind* (marha).

Kárpátukrán: *Gogolyák* (kacsa?).

11. Az alapszó *növénynév*

Ezek a nevek valószínűleg a foglalkozással kapcsolatos növényt termesztők, árusító kereskedők neveként tüntettek fel, de lehet közöttük bóknev, sőt házjegynév is.

Magyar: *Hajagos* (hályogfa, zsidócserezsnye), *Konkoly*, *Liliom*, *Mák*, *Maronka* (őszi aranyvirág), *Sáfrán*, *Rózsa*, *Tonna*, *Virágh*;

Szlovák: *Zelenka* (körtefajta);

Német: *Szauerborn* (Saucerdorn, sóska, borbolya).

12. Egyéb főnév és melléknév

Egyes családnevek csak szófajonként sorolhatók be. Néhol ugyan sejtethők az elnevezés indítékai, s ezek más típusokba is beosorolhatók lennének, de csekély számuk miatt nem érdemes belőlük külön kategóriát alakítani.

Magyar: *Hajnal*, *Harmath*, *Országfi*, *Sétáló*, *Szél*;

Szlovák: *Prohászka* (sétáló), *Varmuzsa* (kásás élelem);

Német: *Mai* (Mai, May, május).

13. Bizonytalan a családnév jelentése

Sok olyan családnév van, amelynek eredeti jelentést, sőt szófaját, néha eredetét is nehéz eldönteni. Vannak közöttük olyanok is, amelyek elírás következményei. Ezek többnyire csak egyszer fordulnak elő, ami még jobban nehezíti az esetleges eredeti alak kiderítését. A bejegyző az idegenül hangzó nevet csak megközelítően érthette, ezért a sok elírás. A nevek nemzetiségi származása alapján sorolom be az e csoportba tartozókat, itt a családnevek képzői igazítottak el, bár ezek sem minden esetben szolgáltak szilárd alapul.

Szlovák: *Bajszár*, *Bircsűr*, *Csop*, *Csupka*, *Fárbás*, *Napik*, *Toizán*, *Zaják*;

Német: *Baschawerk*, *Kaepfler*, *Kempel*, *Schoflocher*, *Wagenblatt*;

Olasz: *Odeschalci*;

Bizonytalan: *Ágnyeli* (Angelli ?), *Bibe*, *Gazafi*, *Durway*.

REZIME

Semantički sistem prezimena u Malom Idjošu

Autor se bavi sistematizacijom prezimena u Malom Idjošu iz perioda 1851–1895 na osnovu njihovog značenja. U glavnim semantičkim grupama prezimena (a. koje su nastala od ličnih imena, b. koja upućuju na poreklo, c. koja su se razvila iz zajedničkih imenica) pored mađarskih našao je dosta slovenska (pre svega slovačka) i nemačka imena.

RESÜMEE

Das semantische System der Familiennamen in Kishegyes

Die Familiennamen (aus der Periode von 1851–1895) wurden im Rahmen dieser Arbeit auf Grund ihrer Bedeutung systematisiert. Es wurden drei semantische Gruppen ausgesondert (a. solche, die aus Eigennamen entstanden sind, b. solche, die auf ihre Herkunft zurückweisen, c. eine Gruppe, die aus Gattungsnamen entwickelt worden sind). Nebst den ungarischen, gibt es eine bedeutende Anzahl von slawischen (vor allem slowakischen) und deutschen Namen.

